

سنجاق عجمی پندرہویں

سنجاق عجمی پندرہویں سنہ ۱۲۹۵ھ بمطابق ۱۸۷۸ء
سنجاق عجمی پندرہویں سنہ ۱۲۹۵ھ بمطابق ۱۸۷۸ء

۱۲۹۵

« شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى »

(پەسىللىك ئۇنىۋېرسال ئىلمىي ژۇرنال)

مۇئاۋىن باش مۇھەررىر
ئىسلامجان شېرىپ

1995 - يىل 3 - سان
ئومۇمىي 29 - سان

بۇ ساندا

سىياسىي نەزەرىيە

- 1 پارتىيە ئاساسىي لۇشىيەننىڭ ئىلمىي ئاساسى توغرىسىدا سۇلايمان نىياز
6 زىددىيەتنىڭ ئۆزگىرىش شەرتى توغرىسىدا ئابدۇللا مۇھەممىدى
ئېلىمىزدە سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنى بەرپا قىلىشنىڭ زۆرۈرلىكى توغرىسىدا
12 ئوسمان مۇھەممەت
ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادى تەرەققىياتىغا يېتەكچىلىك قىلىش ھەققىدە قىسقىچە مۇلاھىزە
16 ئارىلان ئەھمەت زىيائى
پەن - مەدەنىيەت

- 22 ئىرادە پەزىلىتى ۋە ئۆگىنىش نەتىجىسى ئابدۇرىشىت ئابدۇراخمان
25 ئاتالغۇلارنىڭ خاراكتېرى ھەققىدە قىسقىچە مۇلاھىزە چىن جىڭلى
كلاسسىكىلىرىمىز ۋە ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى

- 29 كلاسسىك مۇزىكا « 12 مۇقام » ۋە مۇقام مائارىپى گۈلجەمىلە قادىر
ئىككى ئالەم ئوتتۇرىسىدىكى تىڭىرقاش ئىقبال تۇرسۇن
« قۇتادغۇبىلىك » تە بايان قىلىنغان ئۇيغۇر خەلق ئورپ - ئادەتلىرى ۋە ئۇنىڭ بۈگۈنكى ئىستېمالى
42 مۇھەممەتجان سادىق
تارىخ ، ئارخولوگىيە ، ئاسارە ئەتىقە

- 57 ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى دەپنە قىلىش ئادەتلىرى سۇلتان مامۇت
ئۇيغۇر ئاياللارنىڭ زىننەت بۇيۇملىرى مەھمەت يۈسۈپ
ئەدەبىيات - سەنئەت

- 61 مىللەتلەر ئەدەبىياتىنىڭ ئۆز - ئارا تەسىرى توغرىسىدا مۇھەممەت ئىمىن
67 شائىر ئابدۇكېرىم خوجىنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتى توغرىسىدا ئازات سۇلتان
لېۋ تولستوينىڭ « نامرات كىشىلەر » ھېكايىسى توغرىسىدا ئادىل ئالماس 78

تەھرىر ھەيئەت ئەزالىرى (ئېلىيە تەرتىۋى بويىچە تىزىلدى) :
ئابدۇرېھىم رەجەپ ، ئابدۇكېرىم راخمان ، ئاۋۇت توختى ، سەمەت خېۋىر ، شېرىپ ئىمىن ، ئىسلامجان شېرىپ .

بۇ ساننىڭ مەسئۇل مۇھەررىرى : قەيسەر قەييۇم

پارتىيە ئاساسىي لۇشىيەننىڭ ئىلمىي ئاساسى توغرىسىدا

سولايان نىياز

ساستا بىلگىلى ، دۆلىتىمىزنىڭ پۈتكۈل ئىقتىساد ، مەدەنىيەت ، مىللەت ، نوپۇس ۋە تەبىئىي ئىكىلوگىيىلىك مۇھىتى جەھەتلەردىكى پايدىلىق ياكى پاي-دېسىز ئامىللارنىڭ ئاساسى ئەھۋاللىرىنى ئىگىلىگىلى ، دۇنيا تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمىي ۋەزىيىتىنى ، بولۇپمۇ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشتىكى ئاكتىپ ئامىللار بىلەن پاسسىپ ئامىللارنىڭ تەسىرىنى توغرا ، پۇختا ئىگىلىگىلى ، ئەمەلىي تەجرىبە - ساۋاتلارنى توغرا يىغىنچاقلىغىلى ھەم چوڭقۇر تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلغىلى ، بىر قاتار نەزەرىيە ، لۇشىيەن ، فاشىزىم ۋە سىياسەت تارىخىدىكى تۈزۈپ بارلىققا كەلتۈرگىلى بولىدۇ ، قىسقىسى ، دۆلىتىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئاكتىپچانلىقىنى تولۇق قوزغاپ ئۇنى ئۈنۈملۈك جارى قىلدۇرغىلى ، ۋەتەننىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشىغا ياراملىق بولغان تەڭداشسىز ھاياتى كۈچىنى بارلىققا كەلتۈرگىلى بولىدۇ .

2. جۇڭگونىڭ ھازىرقى باسقۇچىدىكى دۆلەت ئەھۋالىنى ئېنىق كۆرۈش ۋە توغرا بىلىش ھازىرقى دەۋردىكى مۇھىم تېما . پارتىيىنىڭ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزى كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيان ، پارتىيە مەركىزى كومىتېتى دۆلىتىمىزنىڭ دۆلەت ئەھۋالىنى ھەقىقەتتىكى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەشتىن ئىبارەت ئىدىيىۋى لۇشىيەن بويىچە چوڭقۇر مۇلاھىزە قىلىپ ، قايتا بىلىش ھاسىل قىلدى . 1979 - يىلى 10 - ئايدا يولداش يېجىنىڭ « جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانلىقىنىڭ 30 يىللىقىنى تەبرىكلەش نوتىقىدا » ، ئالدى بىلەن دۆلىتىمىزنىڭ ھازىر سوتسىيالىزىمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا تۇرۇۋات

دېڭ شياۋپىڭنىڭ ئەسەرلىرىنى ئۆگىنىش ناھايىتى كۆپ مەزمۇنلارغا تاقىلىپ بارسىمۇ ، ئۇنىڭ يادروسى پارتىيىمىزنىڭ ئاساسىي لۇشىيەننى بارلىققا كەلتۈرۈش ۋە ئۇنى ئۇزاققىچە تەۋرەنمەي ئىجرا قىلىش بولۇپ ، ئاساسىي لۇشىيەندىن چەتتىكى نىگەندە ئۇنىڭ تۈپ مەزمۇنىنى ئىگىلىگىلى بولمايدۇ . شۇڭا ، ئۆگىنىشتىكى ئاچقۇچ ئاساسىي لۇشىيەننىڭ ھەقىقەتتىكى ئەمەلىيەتتىن ئىزلەشتىن ئىبارەت ئىلمىي ئاساسىنى ئىگىلەشتۇر . مېنىڭچە بۇنى تۆۋەندىكى تۆت جەھەتتىن چۈشىنىش مۇمكىن :

1. يولداش دېڭ شياۋپىڭ ھەقىقەتتىكى ئەمەلىيەتتىن ئىزلەشتىن ئىبارەت ئىدىيىۋى لۇشىيەننى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ، « ئىككى ئومۇمەن » دىن ئىبارەت خاتا لۇشىيەننى تۈزەتكەنلىكتىن ، پارتىيە ئاساسىي خىزمىتىنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشقا يۆتكەپ ، پارتىيىنىڭ ئاساسىي لۇشىيەننى قەدەممۇ - قەدەم شەكىللەندۈردى .

ماركس بىلەن ئېنگىلس ئىجاد قىلغان دىئالېكتىك ماتېرىيالىزم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزىمدىن ئىبارەت ئىدىيىۋى لۇشىيەننى يولداش ماۋزېدۇڭ جۇڭگونىڭ تىلى بويىچە « ھەقىقەتتىكى ئەمەلىيەتتىن ئىزلەش » دېگەن 1 - سۆزگە يىغىنچاقلىغان . ھەقىقەتتىكى ئەمەلىيەتتىن ئىزلەش - بىردەك ئەمەلىيەتتىن چىقىش قىلىشتۇر . بۇ ئىدىيىۋى لۇشىيەن جەھەتتە كىچىك مەسىلە بولماستىن ، بەلكى سىياسىي لۇشىيەننىڭ مەنبەسىنى ئېنىق بەلگىلەيدىغان چوڭ مەسىلە بولۇپ ، مۇشۇ ئىدىيىۋى لۇشىيەندە چىڭ تۇرغاندىلا سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ ئاساسىي زىددىيىتى بىلەن تۈپ ۋەزىپىسىنى دىئالېكتىك ئا-

يولداش دىڭ شياۋپىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى دۇنيانىڭ ئۆزگىرىشى ۋە تەرەققىيات ۋەزىيىتىنى توغرا تەھلىل قىلىپ «تىنچلىق ۋە تەرەققىيات دۇنيادىكى مۇھىم تېما» دېگەن مۇھىم ھۆكۈمنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ پارتىيىنىڭ ئاساسى لۇشىەننى تۈزۈش ۋە ئىجرا قىلىشتا سەل قاراشقا بولمايدىغان يەنە بىر مەسئەلە ئىدى.

يولداش دىڭ شياۋپىڭ، ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ئاخىرلاشقاندى كېيىن، دۇنيادا تىنچلىق ۋە تەرەققىيات يەر شارى خاراكتېرلىك تاكتىكا مەسئەلىسى بولۇپ قالدى دەپ قارىدى. تىنچلىق مۇقەددەس قەرزەر ھالدا زومىگەرلىككە ۋە زوراۋانلىق قىلىش سىياسىتىگە قارشى تۇرۇش كېرەك. ئىقتىسادى مەسئەلە شىمال بىلەن جەنۇبنىڭ مەسئەلىسى مەۋجۇت. تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەر بارغانسېرى بېيىماقتا. تەرەققىي قىلىۋاتقان جۇڭگودەك دۆلەتلەر بارغانسېرى نامرات ھالەتتە تۇرماقتا. شىمال بىلەن جەنۇبنىڭ مەسئەلىسى تېخى ھەل بولمىغاچقا، دۇنيا ئىقتىسادىنىڭ ئەسلىگە كېلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىغا توسالغۇ بولماقتا. بۇ شىمال بىلەن جەنۇب مەسئەلىسىدىكى يادرولۇق مەسئەلە «دۇنيادا تەرەققىيات بىلەن تىنچلىقتىن ئىبارەت ئىككى مەسئەلە تېخى ھەل بولغىنى يوق». بۇ يولداش دىڭ شياۋپىڭنىڭ ئۇرۇشتىن كېيىنكى دۇنيانىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋەزىيىتىنىڭ ئۆزگىرىشىنى يىغىنچاقلىشى، شۇنداقلا دۆلىتىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى جەريانىدىكى خەلقئارالىق مۇھىم تەھلىل ئىلمىي تەھلىلى، بۇ ئىلمىي ھۆكۈمنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى بىزنىڭ ئۆتكەندىكى ئۇرۇشتىن خالى بولغىلى بولمايدۇ دېگەن قارىشىمىزنى ئۆزگەرتىۋەتتى. يېڭى دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ ۋەھىمىسى قاش بىلەن كىرىپ ئوتتۇرىدا دېگەن قارىشىمىزنى ئۆزگەرتىۋەتتى. خەلقئارالىق تەرەققىياتنىڭ يۈزلىشىگە ئاساسلانغان

قانلىقى توغرىسىدىكى ھۆكۈمنى ئوتتۇرىغا قويدى. كەينىدىنلا مەركىزى كومىتېت نەچچە قېتىملاپ مۇھىم ھۆججەت چىقىرىپ، بۇ مەسئەلنى مۇقىملاشتۇردى. ئەمما: بۇ قاراشقا كېيىن باشقىچە تەلۈقلاش ئېلىپ بېرىلمىدى. سوتسىيالىستىك ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ۋە زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ ئەمەلىي جەريانىدا، بىلىشنىڭ ئۆز-ئارا چوڭقۇرلىشىغا ئەگىشىپ دۆلىتىمىزنىڭ ھازىرقى باسقۇچتىكى جەمئىيەتنىڭ خاراكتېرىنى ئىلمىي ئاساستا ئېچىپ بېرىشنىڭ مۇھىملىقى گەۋدەلەندى. پارتىيەنىڭ 13 - قۇرۇلتىيىدا يولداش دىڭ شياۋپىڭ بۇ مۇھىم مەسئەلنى ئىنتايىن چىرايلىق ھەل قىلدى. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى - دۆلىتىمىزنىڭ سوتسىيالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقانلىقىدىن ئىبارەت بۇ خەلقئارالىق پەرەزنى توغرا بايان قىلىپ، تۆت ئاساسى مەسئەلگە جاۋاب بەردى. دۆلىتىمىزنىڭ ھازىرقى باسقۇچى سوتسىيالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچى بولۇپ، بۇ دەل تەرەققىي قىلمىغان سوتسىيالىزىم دۇر. مانا بۇ دۆلىتىمىز سوتسىيالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدىكى تۈپ زىددىيەت ھەم مەركىزى ۋەزىپىنىڭ ئىلمىي بايان قىلىنىشىدۇر. دېمەك سوتسىيالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچى - پارتىيىنىڭ ئاساسى لۇشىەننى تۈزۈپ چىقىش ۋە ئۇنى ئىجرا قىلىشنىڭ ئەڭ مۇھىم ئوبيېكتى ئاساسى.

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى - جۇڭگوچە سوتسىيالىزىم قۇرۇشنىڭ ئاساسى لۇشىەننى تۈزۈپ چىقىش ۋە ئۇنى ئىجرا قىلىشتا ھازىرقى دەۋردىكى جۇڭگونىڭ دۆلەت ئەھۋالىنى ئاساس قىلىپلا قالماستىن، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەشتىن ئىبارەت ئىدىيىۋى لۇشىەن بويىچە خەلقئارالىق ۋەزىيەتكە ئىلمىي مۆلچەردە بولغان. راست، جۇڭگونىڭ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشى، خەلقئارالىق مۇھىم ئايرىلالمايدۇ. 80 - يىللارنىڭ بېشىدا

۱. ئۇرۇشنى تىزگىنلەشتە كىشىنى خۇشال قىلار. لىق تەرەققىياتلار بار. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئىمكان يەتتىڭ بارىچە ئۇزاق مۇددەتلىك تېنچلىقنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن كۈرەش قىلىشىمىز لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا ئاندىن ئۇرۇشتىن خالى بولغىلى بولىدۇ.

ھازىرقى خەلقئارا رىقابەتتە ئەمەلىيەت شۇنى ئىسپاتلىدىكى، ھازىرقى رىقابەت پەن - تېخنىكا ۋە ئىقتىسادى كۈچ ئاساسىدىكى ئونۋېرسال دۆلەت كۈچىنىڭ ئېلىشىشىدۇر. شۇڭا پۈرسەتنى چىڭ تۇتۇپ، مەملىكىتىمىزنىڭ ئىقتىسادى تەرەققىياتىنى تىزلىتىش ئىنتايىن زور ئىقتىسادى مەسىلە، شۇنداقلا ئىنتايىن زور سىياسى مەسىلە. دۆلىتىمىزنىڭ ئىقتىسادى تەرەققى قىلماسا، باشقىلارنىڭ كۈنتۈرۈل قىلىشىغا ۋە بوزەك قىلىشىغا ئۇچرايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن كۈچنى مەركەزلەشتۈرۈپ ئىقتىسادنى راۋاجلاندۇرۇپ، زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى ئېلىپ بېرىشىمىز لازىم. تۆتتىن زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئاشۇرۇشقا ئاشۇرۇش - ئاشۇرالماسلىق دۆلەت نىڭ ۋە مىللەتنىڭ تەقدىرىنى بەلگىلەيدۇ. 4 ئاساسىي پىرىنسىپتا چىڭ تۇرۇش ئاساسىدا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش كېرەك، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن، مەملىكىتىمىزنىڭ ئىقتىسادى تۈزۈلمىسىنى ئىسلاھ قىلىش ۋە سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىش، نىسبەت قارىتا ئىشكىنى ئېچىۋېتىش، ئىنسانلار جەمئىيىتى ياراتقان بارلىق مەدەنىيەت مۇبلىرىنى يۈرەكلىك قوبۇل قىلىش ۋە ئىشلىتىش، ھازىرقى دۇنيادىكى ھەر قايسى ئەللەر ھەتتا تەرەققى تاپقان كاپىتالىستىك دۆلەتلەر - نىڭ ئىلغار باشقۇرۇش شەكلىنى قوبۇل قىلىش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش لازىم.

3. جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش نەزەرىيەسى پارتىيىنىڭ ئاساسى لۇشىيەننىڭ تۈبىرىگى،

پارتىيىنىڭ ئاساسى لۇشىيەننى - جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش نەزەرىيەسىنىڭ مېخىرى بولۇپ، بۇ نەزەرىيەنى دىڭ شياۋپىڭ ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزلەش ئىپتىدائىي لۇشىيەننى ئاساسىدا ئوتتۇرىغا قويغان. جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش نەزەرىيەسى - جۇڭگونىڭ ھازىرقى دەۋرىدىكى ماركسىزم - لېنىنىزم، شۇڭا، بۇ نەزەرىيە ماركسىزم، لېنىنىزم ئاساسى قاندىلىرىنىڭ جۇڭگونىڭ ھازىرقى ئەمەلىيىتى ۋە ئالاھىدىلىكى بىلەن بىرلەشكەنلىكىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، تۇنجى بولۇپ جۇڭگو دەك ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتى ئارقىدا قالغان مۇشۇنداق سوتسىيالىستىك دۆلەتنىڭ ھەر قايسى تەرەپلىرىدىكى بىر قاتار ئاساسلىق مەسىلىلەرگە دەسلەپكى قەدەمدە بىر قەدەر سىستېمىلىق جاۋاب بەردى، ھەمدە ماركسىزمغا يېڭى كۆز قاراش بويىچە ۋارىسلىق قىلدى ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇردى. «بىر مەركەز، ئىككى ئاساسى نۇقتا» دىن ئىبارەت ئاساسى لۇشىيەننى پۈتۈن پارتىيە، پۈتۈن مەملىكەت خەلقى جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش نەزەرىيەسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە سوتسىيالىستىك ئىسلاھات، ۋە سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ ئەمەلىيىتى جەريانىدا قەدەممۇ - قەدەم شەكىللەندۈرگەن.

— ئۇ، جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇشنىڭ رەھبەرلىك كۈچى ۋە تايانچ كۈچىنى ئېنىق بەلگىلەپ بەردى، يەنى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكى سوتسىيالىزم ئىشلىرىنىڭ يادروسى، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكى بىلەن پۈتۈن مەملىكەتتىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىتتىپاقلىقى سوتسىيالىزم ئىشلىرىنىڭ تايانچ كۈچى ئىكەنلىكىنى بەلگىلىدى. شۇڭا، پارتىيىنىڭ ئاساسى لۇشىيەندە تەۋرەنمەي چىڭ تۇرۇش ئۈچۈن، كوممۇنىستىك پارتىيىنىڭ رەھبەرلىكىدە تەۋرەنمەي چىڭ تۇرۇش كېرەك. پارتىيە ۋە خەلقنىڭ ئىتتىپاقلىقىدا تەۋرەنمەي چىڭ تۇرۇش كېرەك.

ھەر مىللەت خەلقى ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈش ، جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ كۈرەش قىلىش ئارقىلىق ئىگىلىك تىكلەش كېرەك ، دەپ ئېنىق بەل گىلىدى . جۇڭگو ئىنقىلابىنىڭ غەلبىسى ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈش ، جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ كۈرەش قىلىش ئاساسىدا قولغا كەلگەن . شۇڭا ، جۇڭگونىڭ قۇرۇلۇش ئىشلىرىنىڭ غەلبىسىنى قولغا كەلتۈرۈشتىمۇ بۇ خىل روھنى جارى قىلدۇرۇشىمىز لازىم . پارتىيىنىڭ ئاساسى لۇشىيەندە تەۋرەنمەي چىڭ تۇرغاندا ، مۇستەقىل ، ئۆز - ئۆزىگە خوجا بولۇشتا چىڭ تۇرغىلى بولىدۇ . ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈش مەۋقەسىدە چىڭ تۇرغاندا ، جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ كۈرەش قىلىپ ئىگىلىك تىكلەش روھىنى جارى قىلدۇرغىلى بولىدۇ .

— ئۇ ، دۆلىتىمىزنى باي ، قۇدرەتلىك ، دىموكراتىك ، مەدەنىيەتلىك بولغان سوتسىيالىستىك دۆلەت قىلىپ قۇرۇپ چىقىشنىڭ ئومۇمى نىشانى ئېنىق بەلگىلىدى . بۇ يولداش ماۋزېدۇڭ ۋە يولداش دىڭ شياۋپىڭ ۋەكىللىكىدىكى ئىككى ئەۋلاد پارتىيە مەركىزى كومىتېت رەھبەرلىك كولىكتىپىنىڭ 1956 - يىلدىن بۇيانقى سوتسىيالىزىمنىڭ ئەمەل - يىتى جەريانىدا جاپا - مۇشەققەتلىك ئىزدىنىشى ئاساسىدا قولغا كەلتۈرگەن ئىلمىي نەتىجىسى . ئىقتىسادى جەھەتتە باي - قۇدرەتلىك بولۇش ، سىياسى جەھەتتە دىموكراتىك بولۇش ، مەنىۋى جەھەتتە مەدەنىيەتلىك بولۇش تىن ئىبارەت ئۈچ تەرەپ بىرلىككە كەلگەن ، بىر گەۋدە بولۇپ بىرسى كەم بولسا بولمايدۇ . بۇلارنىڭ ئاساسى ئىقتىسادى جەھەتتە دۆلەتنى باي ، خەلقنى باياشات قىلىش ، ئەمما ، سىياسى جەھەتتە دىموكراتىك ، مەنىۋى جەھەتتە مەدەنىيەتلىك بولۇش ئىقتى-

كومۇنىستىك پارتىيىنىڭ رەھبەرلىكىدە تەۋرەنمەي چىڭ تۇرۇش كېرەك .

— ئۇ ، ئىقتىسادى قۇرۇلۇشنىڭ پۈتكۈل دۆلەت تۇرمۇشىدىكى مەركىزى ئورنىنى ئېنىق بەلگىلەپ بەردى . بۇ سوتسىيالىزىمنىڭ ماھىيەتلىك تۈپ ۋەزىپىسى ۋە دۆلىتىمىزنىڭ ئاساسى دۆلەت ئەھۋالىغا ئاساسەن بەلگىلەنگەن . شۇنىڭ ئۈچۈن ، بارلىق خىزمەتلەرنىڭ ھەممىسى مۇقەررەر ھالدا ئىقتىسادى قۇرۇلۇشتىن ئىبارەت بۇ مەركەزگە بوي سۇنۇشى كېرەك ، بۇ مەركەزنى چىڭ تۇتۇش ياكى تۇنالماسلىق جۇڭگوچە سوتسىيالىزىم قۇرۇش ئىشلىرىدىكى غەلبە قازىنىش ياكى مەغلۇپ بولۇش بىلەن مۇناسىۋەتلىك چوڭ ئىش . شۇنىڭ ئۈچۈن پارتىيەنىڭ ئاساسى لۇشىيەندە تەۋرەنمەي چىڭ تۇرۇشىمىز ھەمدە ئىقتىسادى قۇرۇلۇشتىن ئىبارەت بۇ مەركەزدە تەۋرەنمەي چىڭ تۇرۇشىمىز لازىم .

— ئۇ ، 4 ئاساسى پىرىنسىپتا چىڭ تۇرۇش ، ئىسلاھات ، ئېچىۋېتىشتە قەتئىي چىڭ تۇرۇش كېرەكلىكىنى ئېنىق بەلگىلىدى . بۇ - سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ مۇقەررەر شەرتى ھەم سوتسىيالىستىك جەمئىيەتنى تەرەققىي قىلدۇرىدىغان ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ . بۇ ئىككى ئاساسى نۇقتا دىئالېكتىك بىرلىككە ئىگە بولۇپ ، ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش ، ئىشكنى سىرتقا ئېچىۋېتىش جۇڭگونىڭ تەقدىرىنى بەلگىلەيدۇ ، بۇ دۆلەتنى قۇدرەت تاپقۇزۇش يولىدۇر . تۆت ئاساسى پىرىنسىپ تۈن مەملىكەت خەلقىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ كۈرەش قىلىشنىڭ سىياسى ئاساسى ھەم دۆلەت قۇرۇشنىڭ دەسمايسىدۇر . پارتىيىنىڭ ئاساسى لۇشىيەندە تەۋرەنمەي چىڭ تۇرۇش ئۈچۈن ، مۇقەررەر ھالدا دۆلەت قۇرۇشنىڭ دەسمايسى بىلەن دۆلەتنى قۇدرەت تاپقۇزۇش يولىنىڭ دىئالېكتىك بىرلىك دە . تەۋرەنمەي چىڭ تۇرۇش كېرەك .

— ئۇ پۈتۈن پارتىيە ، پۈتۈن مەملىكەتتىكى

لەپكى باسقۇچى توغرىسىدىكى ئاسا-
سى لۇشىيەنى پارتىيىمىزنىڭ ۋە دۆلىتىمىزنىڭ تەقدىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان ئوزۇن مۇددەتلىك ئورۇنلاشتۇرۇش ، سوتسىيالىزم ئىشلىرىنىڭ گۈل-لەپ ياشنىشىدىكى ھاياتلىق يولى . پۈتكۈل خەلقىمىزنىڭ ئەمەلىي ئىجادىيىتى ھەم پۈتكۈل خەلقىمىزنىڭ ئەڭ ئالى مەنپەئىتى . جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ پۈتۈن مەملىكەت خەلقىگە رەھبەرلىك قىلىپ ، ئىنقىلاب ۋە قۇرۇلۇش ئىشلىرىنىڭ غەلبىسىنى قولغا كەلتۈرۈشتىكى بارلىق پائالىيەتلىرىنىڭ چىقىش نۇقتىسى ھەم مەنزىلگاھى . بىز پارتىيىمىزنىڭ بۇ چىقىش نۇقتىسى ۋە مەنزىلگاھى نىشانى بويىچە كۈرەش قىلىدىغان بولساق ، پارتىيىنىڭ ئاساسى لۇشىيەنى توغرا ئىزچىللاشتۇرالايمىز ھەم خەلقنى ئۈزۈل - كېسىل بەختكە ئېرىشتۈرەلەيمىز .

سادى جەھەتتىكى باي - قۇدرەتلىك بولۇشنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان ئەڭ مۇھىم شەرتى ؛ پارتىيىنىڭ ئاساسى لۇشىيەنىدە تەۋرەنمەي چىڭ تۇرۇش ئۈچۈن ، سوتسىيالىستىك زاماندا ۋىلاشتۇرۇشنىڭ ئومۇمىي نىشانىدا تەۋرەنمەي چىڭ تۇرۇش كېرەك ، ئاندىن سوتسىيالىستىك جەمئىيەتنىڭ ئومۇمىيۈز-لۈك تەرەققىياتىنى رىئاللىققا ئايلاندۇرغىلى ، ئەڭ ئاخىرقى مەقسىتىمىزنى ئەمەلگە ئاشۇرغىلى ، قىسقىسى ، كوممۇنىزمى رىئاللىققا ئايلاندۇرغىلى بولىدۇ .

4 . جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇشنىڭ ئاساسى لۇشىيەنى - خەلقنىڭ مەنپەئىتىنى كۈزلەش لۇشىيەنى بولۇپ ، بۇ نۇقتىئىنەزەرمۇ ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزلەش ئاساسىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان . پارتىيىنىڭ سوتسىيالىزمىنىڭ دەس-

كىتابى يوق ئالم-مۇسىز دەرەخ .
 ھەممىدىن ئەخمەقنىڭ دانالىقىغا چىداش قىيىن .
 ئالدامچىلار باشقىلارنىمۇ ئۆزلىرىگە ئوخشاش دەپ ئويلايدۇ .
 ئۆز ئەيىبىگە ئىقرار قىلماسلىق ئەيىبىنى چوڭايتىش دېمەكتۇر .

سەئىدى
 - ۋە مولېر
 - چ لايو يۇيېر
 - ل تولېستوي

زىددىيەتنىڭ ئۆزگىرىش شەرتى توغرىسىدا

ئابدۇللا مۇھەممىدى

(1)

لېكىنكى بىرلىكى مۇئەييەن پۈتۈنلۈك فۇنكسىيىسىگە ئىگە شەرت سىستېمىسىنى تەشكىل ئەتكەن بولدى. كونا زىددىيەتنىڭ يېڭى زىددىيەتكە ئۆزگىرىشى بۇ شەرت سىستېمىسىنىڭ پۈتۈنلۈك فۇنكسىيىسىگە تايىنىدۇ. ئېنگېلس: «ھەرىكەتنىڭ ئۆزگىرىشى پەقەت بارلىق شەرت - شارائىت ھازىرلانغاندىلا پەيدا بولىدۇ، بۇ شەرت ھەر دائىم خىلمۇ - خىل ۋە مۇرەككەپ بولىدۇ. ئەگەر بىرەر شەرت كام بولغاندا، ئۇ شەرت ھازىر بولۇشتىن ئىلگىرى ئۆزگىرىش يۈز بەرمەيدۇ.»^① دەيدۇ. ئېنگېلسنىڭ بۇ بايىنى ئۆزگىرىش شەرتلىرىنىڭ پۈتۈنلىكى توغرىسىدىكى چوڭقۇر ئىدىيىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. يېزا ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى ئالدىدىغان بولساق، بۇنىڭدا ھەر خىل شەرتلەر ھازىرلانغان بولىدۇ، بۇ شەرتلەر بىر بىرىگە باغلانغان پۈتۈنلۈك بولۇپ، ئۇلارنىڭ بىرىسى كام بولسا بولمايدۇ. بىز يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسىنى ھەل قىلغاندىن ۋە دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىققا ئوخشاشلارنىڭ ئىچكى نىسبىتىنى مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرغاندىن باشقا، يەنە ئىشلەپچىقىرىشنى ئورۇنلاشتۇرۇشنىڭ ھېسابىنى قىلمىساق بولمايدۇ. يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشتىكى سۇ، ئوغۇت، تۇپراق، ئۇرۇق، باشقۇرۇش قاتارلىقلارنى ھەل قىلىش بىلەن بىللە ئېكولوگىيىلىك مۇھىتىمۇ تولۇق ئويلاشقا توغرا كېلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، سانائەتنىڭ يار يۆلەك

ئوبيېكتقا پۈتۈنلۈك نۇقتىئىنەزەردىن مۇئامىلە قىلىش ھازىرقى زامان سىستېمىسىغا نەزەرىيىسىنىڭ ئاساسى، شۇنداق ئىكەن، بۇ نۇقتىئىنەزەر بويىچە ئېيتقاندا، دۇنيادىكى شەيئىلەر، جەريانلار قالايمىقان، يەككە - يىگانە مەۋجۇت بولۇپ تۇرماستىن، بەلكى قانۇنىيەتكە ئۇيغۇن، كۆپلىگەن ئامىللاردىن تەشكىللەنگەن ئورگانىك پۈتۈنلۈك بولۇشى كېرەك. سىستېمىغا نەزەرىيىسىنىڭ پۈتۈنلۈك پىرىنسىپى ماتېرىيالىستىك دىئالېكتىكىنىڭ شەيئىلەر ئۆز ئارا باغلىنىشى توغرىسىدىكى نۇقتىئىنەزەردىن ئىككى كۈنكۈرتلاشتۇرۇلغانلىقىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. سىستېمىغا ئۇسۇلى پۈتۈنلۈك بىلەن قىسمەنلىكىنى دىئالېكتىك بىرلىككە كەلتۈرۈشنىڭ ئىلمىي ئۇسۇلى، سىستېمىغا نۇقتىئىنەزەرى ۋە ئۇسۇلى دېگىنىمىزنىڭ ئۆزى زىددىيەتنىڭ ئۆزگىرىش شەرتىنى بىلىشتە پۈتۈنلۈكنى ئاساس قىلىپ ھەر خىل كۈنكۈرت شەرتىنى ئۈنۈم بېرىش ۋە توغرا تۈزۈتۈش دېگەنلىكتۇر.

سىستېمىنىڭ سىستېمىغا بولۇپ تۇرالشىدىكى تۈپ سەۋەب، ئۇنىڭ پۈتۈنلۈك سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانلىقىدا. بىز بۇ يەردە نەزەردە تۇتۇۋاتقان پۈتۈنلۈكنىڭ خاراكتېرى بىلەن فۇنكسىيىسىنى ئۇنى تەشكىل ئەتكەن ئامىللارنىڭ بىر بىرىگە باغلانغانلىقى بولىدۇ، زىددىيەت ئۆزگىرىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئىچكى شەرتكە باغلىق بولۇپلا قالماي، بەلكى تاشقى شەرتكىمۇ باغلىق. ئىچكى شەرت بىر پۈتۈن سىستېمىغا، تاشقى شەرتمۇ بىر پۈتۈن سىستېمىغا، زىددىيەت ئۆزگىرىشى ئېھتىياجلىق بولغان ئىچكى شەرت بىلەن تاشقى شەرتنىڭ دىئالېكتىك

① «ماركىس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 20 توم، 627 - بەت

رەت قىلىدۇ. پۈتۈنلىكىنىڭ ئۆزى ھەر قايسى يەككە قىسىملارنىڭ ئومۇمىي يىغىندىسىدىن چوڭ بولىدۇ؛ بۇ يەردە ئېيتىلغان «چوڭ» پەقەت سان بىلەنلا چەكلىنىپ قالمايدۇ، بەلكى سان بىلەن سۈپەتنىڭ بىرلىكىنى، پۈتۈنلۈكنىڭ فۇنكسىيەسىنى كۆرسىتىدۇ. زىددىيەت ئۆزگىرىش شەرتىنىڭ پۈتۈنلۈك قائىدىسى ئۆزگىرىش شەرتىنىڭ مۇكەممەللىكىگە ھەر قايسى ئۆزگىرىش شەرتلىرىنىڭ مىخانىك قوشۇلمىسى دەپ قارىمايدۇ، بەلكى ئۇ شەرت پۈتۈنلۈكىگە ھەر قايسى ئامىللارنىڭ ئورگانىك بىرلىكىنى دەپ قارايدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۆزگىرىش شەرتىنىڭ پۈتۈنلۈكىنى شەرت پۈتۈنلۈكىنىڭ فۇنكسىيەسى ئارقىلىق بىلىدۇ ۋە ئىگىلەيدۇ. ئوبىيەكتىپ مەۋجۇت شەيئىلەرگە يالغۇز - يىگانە قارىغاندا ئۇلارنىڭ كۈچىنى بىلگىلى ياكى كۆرگىلى بولمايدۇ، پەقەت ئۇلار ئورگانىك پۈتۈنلىككە بىرىك تۇرۇلگەندىلا ئايرىم ئامىللارنىڭ قۇدرىتىدىن زور دەرىجىدە ئېشىپ كەتكەن بولۇپلا قالماي، ھەر قايسى ئامىللار مىخانىك قوشۇلمىسىدىنمۇ ئېشىپ كەتكەن بولىدۇ. بىرەر ئاپتوموبىلنىڭ فۇنكسىيەسى ھەرگىزمۇ دىئاگناتلغا چاقنى قوشقانلىققا تەڭ بولمايدۇ؛ ھەر قانداق بىر ئۇنئالغۇنىڭ فۇنكسىيەسى ئۇنئالغۇ تەشكىل ئەتكەن دىتاللار فۇنكسىيەلىرىنىڭ قوشۇلمىسى ئەمەس ئەلۋەتتە. شەيئىلەر ئۆزگىرىش شەرتى ھەر قايسى ئامىللارنىڭ ئورگانىك بىرلىكى ئۈچۈن ھەر قايسى ئامىللارنىڭ مىخانىك قوشۇلمىسى بولمايدۇ؟ بۇنىڭدىكى تۈپ سەۋەب شۇكى، شەيئى ئۆزگىرىش شەرتلىرىنىڭ باغلىنىشى بىر بىرىگە ماسلاشقان. ئۆز ئارا تەسىر كۆرسىتىدىغان ئورگانىك بىرلىكىنىڭ باغلىنىشى بولۇپ، بۇ فۇنكسىيە جەھەتتىكى مىقداردىن يېڭى سۈپەتكە يېتىشنىڭ بىر خىل سىستېما باغلىنىشى بولىدۇ. سىستېما پۈتۈنلىكىنىڭ خاراكتېرى ۋە فۇنكسىيەسى سىستېمىنى تەشكىل ئېتىد

بولۇشى ۋە سىياسىي خىزمەتلەرنىڭ كاپالىتى بولۇشى كېرەك. ئەگەر بىز ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىر ياكى ئىككى شەرتلەرگە ئېسىلىۋېلىپ ئۆزگىرىش شەرتىنىڭ پۈتۈنلىكىنى ئاساس قىلماساق زامانىۋى يېزا ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىش مۇۋەپپەقىيەتلىك بولمايدۇ. زىددىيەت ئۆزگىرىش شەرتىنىڭ پۈتۈنلۈكى، سىستېمىلىقلىقى مۇكەممەل بىر ماشىنىغا ئوخشايدۇ؛ بۇنىڭدا بىرەر شەرت ھازىرلانمايدىكەن زىددىيەت ئۆزگىرىشنىڭ ئەمەلگە ئېشىشى تەسىرگە ئۇچرىماي قالمايدۇ. سىستېما نەزەرىيەسىنىڭ نۇقتىئىنەزىرى ۋە ئۈسۈلى ئارقىلىق شەيئى ئۆزگىرىشنىڭ شەرتىنى تۈزۈتۈش ۋە تەتقىق قىلىش دېگىنىمىز ئايرىم شەرتنى ئاڭلىق تۈزۈتۈش، تەتقىق قىلىش سەۋىيەسىنى شەرت سىستېمىسىنى تۈزۈتۈش، تەتقىق قىلىش سەۋىيەسىگە كۆتۈرۈش، تاقىلىنىشلىكتىن كۆپ لېنىيىلىك تۈزۈتۈش ۋە تەتقىق قىلىشقا كۆتۈرۈش، شۇنىڭ بىلەن شەيئى ئۆزگىرىشنىڭ شەرتىنى پۈتۈنلىكتىن، سىستېمىدىن ئىگىلەش دېگەنلىكتۇر.

سىستېما نەزەرىيەسى تەكىتلەيدىغان پۈتۈنلىكىنى ئۆزگىرىش شەرتى ئىگە بولغان مۇكەممەللىكتىن بىلىش ۋە ئىگىلەش بولۇپلا قالماي، بەلكى ئىچكى باغلىنىشنىڭ ئورگانىك بىرلىكى جەھەتتىن، يەنى ئۆزگىرىش شەرتىنىڭ پۈتۈنلىكى بىلەن سىستېمىنى قۇرۇلما ۋە فۇنكسىيەنىڭ ئۆز ئارا ماسلىشىشى جەھەتتىن بىلىش ۋە ئىگىلەش بولىدۇ. بىزگە مەلۇم بولغان مىخانىك نەزەرىيەنىڭ ئىنتايىن خاتا نۇقتىئىنەزەرلىرىدىن بىرى شۇكى، ئۇنىڭدا ئاددىلا ئايرىش بىلەن ئاددىلا قوشۇش تەكىتلىنىدۇ، يەنى ئورگانىك جىسىم ئاساسىي ئامىللارغا ئايرىلىدۇ ۋە بۇ ئامىللارنىڭ ئاددىي قوشۇلمىسى ئارقىلىق ئورگانىك جىسىمنىڭ خۇسۇسىيەتى ئېنىقلانغان بولىدۇ. پۈتۈنلۈك سۈپىتىدىكى سىستېما نۇقتىئىنەزىرى بۇنداق خاتا نۇقتىئىنەزەرنى

بۇ ئەمەلىي پاكىت شەيئىنىڭ مەلۇم تەرىپىنىلا نەزەردە تۇتۇشنىڭ ، مەلۇم شەرتكە ئېسىلىۋېلىپ ئۆزگىرىش قىلىشنىڭ نەتىجىسى بىر تەرەپتىكى ئۆزگىرىش مەخسىتىگە يەتكەندىمۇ ، يەنە باشقا بىر زىياننىڭ كېلىپ چىقىدىغانلىقىنى جانلىق چۈشەندۈرىدۇ . بۇنداق ئۆزگىرىش مۇستەھكەم بولمايدۇ ، شۇ ئەھۋالدا ھەقىقىي ئۆزگىرىش مەخسىتىگە يەتكىلىمۇ بولمايدۇ . 60 - يىللاردىن كېيىن ئۇلار تەجرىبە ساۋاقلارنى يەكۈنلەپ مەسىلىنى سىستېما ئۇسۇلى ئارقىلىق ھەل قىلغانلىقتىن ۋە پۈتۈنلۈك نۇقتىئىنەزەردىن ئۈنۈم بېرىش تىزگىنلىگەنلىكى ئۈچۈن ئۆزگىرىش مەقسىتىگە تولۇق يەتكەن . كۆرۈشكە بولىدۇكى ، زىددىيەت ئۆزگىرىشىنى ھەقىقىي ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن ئۆزگىرىش شەرتىنى پۈتۈنلىكتىن ئىگىلەشكە توغرى كېلىدۇ .

شەيئىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ھەر خىل باغلىنىشلار زامان ۋە ماكان جەھەتتىن تەرتىپلىك بولىدۇ ، ھەر بىر ئامىل سىستېمىنىڭ پۈتۈنلۈك قۇرۇلمىسىدا مۇئەييەن ئورۇن ئىگىلىگەن بولىدۇ ، پۈتۈن سىستېمىدىكى ھەر قايسى ئامىللار ئوتتۇرىسىدا بىر بىرىنى چەكلەش ، ئۆز ئارا تەسىر كۆرسىتىش تەرتىپلىك بولىدۇ ، بۇلار سىستېمىنىڭ ئىچكى قانۇنىيەتلىكىگى ، زىددىيەتنىڭ ئۆزگىرىش شەرتى بىر سىستېما ، بۇ سىستېمىنىڭ ئىچكى قىسمى تەرتىپ قۇرۇلمىسىغا ئىگە .

ئۆزگىرىش شەرتى قۇرۇلمىسىنىڭ تەرتىپ - شەرتىنىڭ ئاساسىي تەرىپى ۋە ئىككىنچى ئورۇندىكى تەرىپى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ . ئۆزگىرىش شەرتىنىڭ ئۆزى بىر پۈتۈن سىستېما سۈپىتىدە ، ئۇنىڭ ھەر قايسى شەرتلىرى ئۆزگىرىشىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان ئامىلى بولسىمۇ ، ئەمما ھەر قايسى ئامىللار ئارىسىدا ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدىغىنى ۋە ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغانلىرى بولىدۇ ، شەيئى ۋە مۇھىتتىن ئېيتقاندا ،

ھەر بىرلىكلەرنىڭ خاراكتېرى بىلەن فۇنكسىيەسىنىڭ قوشۇلمىسىدىن پەرقلىنىدىغان بولىدۇ . بۇ سىستېما نەزەرىيىسى پۈتۈنلۈك نۇقتىئىنەزەرنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى ، شۇنداقلا سىستېما ئىدىيىسى ئارقىلىق زىددىيەت ئۆزگىرىش شەرتىنى تەھلىل قىلىشتىكى مۇھىم يېتەكچى ئىدىيە .

مىدىتسىنا پەنلىرىدىكى جۇڭگوچە دىئاگنوز قويۇش ۋە داۋالاش پۇقرىدا بىز ئېيتقان پۈتۈنلۈك ئىدىيىسىنى تەكىتلەيدۇ . شۇڭا ، ئۇ مەلۇم پەۋقۇلئاددا داۋالاش ئۈنۈمىگە ئىگە . ئۇ سىستېما ئۇسۇلى ئارقىلىق ئادەم ۋە كېسەلنى ئورگانىك بىرلىكتە تۇرۇشنى نەزەردە تۇتىدۇ ، كېسەل پەيدا قىلىدىغان ھەر خىل ئامىللار بىلەن كېسەل داۋالاشنىڭ ھەر خىل شەرتلىرىگە ئورگانىك باغلىنىشتىكى پۈتۈنلۈك سۈپىتىدە مۇئامىلە قىلىپ ئۈنۈم بېرىش داۋالاش ئېلىپ بارىدۇ . رېئال ئەھلىيەتتە ، ئەگەر شەرتنىڭ پۈتۈنلىكى ئاساس قىلىنماي بىر ياكى بىر نەچچە شەرت تۇتىلىدىكەن ، ئۇنداقتا شەيئىنىڭ مۇبىكىنچىلىكتىن رېئاللىققا ، تۆۋەن دەرىجىدىن يۇقىرى دەرىجىگە ئۆزگىرىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش مۇمكىن بولمايدۇ . بىر ئىككى شەرتتىلا تۇتقاندا گەرچە ئۆزگىرىش ئەمەلگە ئاشقاندىمۇ ، لېكىن بۇنداق ئۆزگىرىش مۇستەھكەم بولمايدۇ ، ھەتتا بۇ خىل ئۆزگىرىش ئېلىپ كەلگەن ئاقىۋەت ئىنتايىن ئېغىر بولىدۇ . 60 - يىللارنىڭ ئالدىدا ئەنگىلىيەلىكلەر مۇھىت مەسىلىسىگە بىر پۈتۈنلۈك سۈپىتىدە قارىماي يەككە ئىدارە قىلىش بىلەن شۇغۇللاندى ، شۇ چاغدا تائۇس دەرياسىنىڭ غەربىي قىرغىقىدىكى بەزى زاۋۇدلار ئاتموسفېرانىڭ بۇلغىنىشىنى يېنىكلىتىش ئۈچۈن ھاك سۈيى ئارقىلىق ئىس تەركۈندىكى كۆنكۇرت ئوكسىدىنى سۈمۈرۈش ئۇسۇلىنى قوللاندى ، نەتىجىدە پەيدا بولغان كالتسىي سولفىدىنى دەرياغا قويۇپ بېرىپ ئاتموسفېرا بۇلغىنىشىنى سۇ بۇلغىنىشىغا ئايلاندۇرۇپ قويدى .

نى خالغانچە بۇزۇشقا بولمايدۇ؛ ئەگەر شەرت سىستېمىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تەرتىپ قۇرۇلمىسى بۇزۇلىدىكەن، مۇقەررەر ھالدا پۈتكۈل سىستېمىسىنىڭ تەرەققىياتىغا تەسىر يېتىدۇ، ھەتتا سىستېمىنىڭ بەربات بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، پۈتكۈل يېزا ئىگىلىك سىستېمىسىنىڭ تەرەققىياتى يېزا ئىگىلىك سىستېمىسىدىكى ماددىي ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئېنېرگىيىنىڭ ئالېشىش قانۇنىيىتىنىڭ ساقلانۇشىغا بېقىنغان بولىدۇ، يېزا ئىگىلىك سىستېمىسىدىكى ماددىي ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئېنېرگىيە يېشىل ئۆسۈملۈكلەرنىڭ فوتوسىنتېزىنى مەنبە قىلغان بولىدۇ. بۇنىڭدا يېشىل ئۆسۈملۈكلەر بىر رىنجى دەرىجىلىك ئىشلەپچىقارغۇچى، ئۆسۈملۈك تىن ئوزۇقلانغۇچى ھايۋانلار بولسا ئىككىنچى دەرىجىلىك ئىشلەپچىقارغۇچى بولىدۇ، بۇ ھايۋانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش يېشىل ئۆسۈملۈكلەرنى ئىستېمال قىلىشقا تايىنىدۇ، گۆشخور ھايۋانلار ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئىشلەپچىقارغۇچىلار بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى يېشىل ئۆسۈملۈكلەردىن ئوزۇقلىنىدىغان ھايۋانلارنى ئىستېمال قىلىشقا بىۋاسىتە بېقىنغان ۋە يېشىل ئۆسۈملۈكلەرنى ئىستېمال قىلىشقا ئوزۇقلىنىدىغان ھايۋان ۋە گۆشخور ھايۋان ئوتتۇرىسىدا ئوزۇقلۇق زەنجىرى شەكىللەنگەن. مانا بۇ ماددىي نەرسىلەر بىلەن ئېنېرگىيە ئوزۇقلۇق زەنجىرى بويلاپ تەرتىپلىك ئالدىنقى جەرياندىكى تۇراقلىق سان نىسبىتى مۇناسىۋىتى يېزا ئىگىلىك سىستېمىسى تەرەققىياتىدىكى بۇنداق تەرتىپ ئۆزگىرىش شەرت سىستېمىسىدىكى گارمۇنىيىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. يەنە پولات - تۆمۈر سانائىتىنى ماسالغا ئالساق، ئادەتتىكى ئەھۋاللاردا بىر توننا تۆمۈر تاۋلاپ چىقىش ئۈچۈن توننا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن بىر يېرىم توننا كۆس كېرەك بولىدۇ، بىر توننا كۆكۈس تاۋلاپ چىقىش ئۈچۈن بولسا بىر يېرىم توننا كۆكۈس،

بۇ ئىككى تەرەپ چوڭ بىر سىستېمىنى شەكىللەندۈرگەن بولۇپ، ئەنە شۇ چوڭ سىستېمىدا شەيئەنىڭ ئىچكى ئامىلى ئاساسىي ئورۇندا تۇرغان بولىدۇ. شەيئە ئىچكى قىسمىنىڭ ھەر قايسى ئامىلى بىرىدىن ئېلىنغاندا، ئاساسىي ھەتتا ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدىغان تەرەپلەر بولىدۇ. ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ئۆزى بىر ئورگانىك ئىجتىمائىي سىستېما، شۇنداقلا ئادەم مۇكەممەل بىر سىستېما، ئادەم بەدىنىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى باغلىنىش قىزىق نەچچە تۈرلۈك تەڭشىلىش شەكلى ئارقىلىق تاماملىنىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ مۇھىمى نېرۋا ۋە بەدەن سۈيۈقلۈكىنىڭ تەڭشىلىشى بولۇپ، نېرۋا سىستېمىسى يېتەكچى رول ئوينايدۇ. بىز زىددىيەتنىڭ ئۆزگىرىش شەرتىنى سىستېما نۇقتىسىزىرى ۋە ئۇسۇلى ئارقىلىق تەھلىل قىلغىنىمىزدا شەرتنىڭ كۆپ خىللىقىنى نەزەردە تۇتىشىمىزغا، كونكرېت شەرتنىڭ سىستېمىدىكى ئورنى بىلەن رولىنى ئېنىقلاۋېلىشىمىزغا ھەمدە بۇنىڭ ئىچىدىكى ئاساسىي ياكى ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدىغان باغلىنىشنى چىڭ تۇتىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. ئۆزگىرىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتا كۆپلىگەن ئامىللار ئىچىدىن ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە ئامىلنى تېپىش سىستېمىسىنىڭ مۇھىم پىرىنسىپلىرىدىن بىرى. شۇڭا سىستېما مودىلىنى بەرپا قىلغاندا ھامان ئومۇمىيەتكە تەسىر كۆرسىتىدىغان ئاساسىي ئامىل ۋە مۇناسىۋەتنى ئاشكارىلاش شەرت سىستېمىسىدىكى ئاساسىي زىددىيەتنى ئىگىلىگەنلىك بولىدۇ.

تەرتىپنىڭ ئاساسىي ۋە مۇھىم ئىپادىسى گارمۇنىيە، ئۆزگىرىش شەرتى پۈتۈنلۈك سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ۋە ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرغاندا، جەزمەن گارمۇنىيىگە كەلگەن بولۇشى كېرەك. گارمۇنىيە سىستېما ئىچىدىكى ھەر قايسى ئامىللارنىڭ دەرىجىسى، قاتلىمى ۋە نىسبىتى مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ خىل گارمۇنىيە تەرتىپى

كۆمۈرى كېرەك بولىدۇ ، بىر توننا كوكوس كۆمۈرى ئۈچۈن ئوتتۇرىچە ئىككى توننا كۆمۈر بولۇش كېرەك ، بۇ سانلار ئارىسىدىكى نىسبەت مۇناسىۋىتى بىز ئېيتقان گارمۇنىنىڭ ئۆزىدۇر . نىسبەت ماسلاشمايدىكەن گارمۇنىنىڭ كېلىش مۇمكىن ئەمەس ، يولات - تۆمۈر سانائىتىنىڭ ساغلام تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگىلىمۇ بولمايدۇ .

زىددىيەت ئۆزگىرىش شەرتىنىڭ گارمۇنىسى ئادەتتە مۇئەييەن سان ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن بولىدۇ . شۇڭا ئۆزگىرىش شەرتىنىڭ گارمۇنىسىنى بىلىشتە ئالدى بىلەن مىقدارنى تەھلىل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ . ھەر قانداق بىر سىستېما كۆپ تەرەپلىملىك مىقدار بەلگىلىمىلىكىگە ئىگە . مەسىلەن : سىستېمىنى تەشكىل ئەتكەن ھەر قايسى ئامىللارنىڭ مىقدارى ھەمدە ئۇلارنىڭ ئۆز ئارا تەسىرى ، بىر بىرىگە باغلىنىشى مەلۇم قۇرۇلمىنىڭ مىقدارىنى شەكىللەندۈرىدىغانلىقى ، سىستېمىنىڭ فۇنكسىيەسى ۋە ھەرىكىتى ، سىستېما ھەرىكىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرىدىغان تاشقى شەرتنىڭ مىقدارى ، سىستېما ئۆزگىرىشىنىڭ مىقدارى قاتارلىقلار ئەنە شۇ مىقدار بەلگىلىمىلىكىنىڭ جۈملىسىدندۇر . سىستېما مىقدارىنىڭ ئىپادىلىنىش شەكلى خىلمۇ - خىل بولسىمۇ ، لېكىن ئۇلارنى ماتېماتىك تىل ئارقىلىق بايان قىلىش مۇمكىن . ماركسنىڭ قارىشىچە « بىر پەن ماتېماتىكىنى مۇۋاپىقەتلىك تەدبىقلىيەلمىگەندىلا ئاندىن ھەقىقىي كامالەتكە يەتكەن بولىدۇ . » ① زىددىيەت ئۆزگىرىش شەرتىنى توغرا ئىگىلەش ئۈچۈن ماتېماتىكىنى قوللانماي بولمايدۇ . ھازىرقى ئىقتىسادىي پائالىيەتلەردە ، خۇسۇسەن پەن - تېخنىكا تەتقىقاتىدا سان ئۇقۇمىنى تەكىتلەش ، زىددىيەت ئۆزگىرىشىنىڭ ھەر خىل شەرتلىرى ئۈستىدە مىقدار تەھلىلى ئېلىپ بېرىش تولىمۇ زۆرۈر . نۆۋەتتە ماتېماتىكىنىڭ ئىجتىمائىي پەنلەرگە سىڭىپ كىرىشى زامانىۋىلاشقان ھەر قايسى

سى پەنلەرنىڭ مۇھىم تەرىپى بولۇپ قالدى . سىستېما كۆپلىگەن زىددىيەتتىن تەشكىللەنگەن تور . سىستېمىنىڭ ئىچكى قىسمىدا زىددىيەت بولغانلىقى ۋە تاشقى مۇھىتنىڭ سىستېمىغا كۆرسەتكەن تەسىرى تۈپەيلىدىن ئۇ ھەرىكەتلەنگەن ، تەرەققىي قىلغان بولىدۇ . تەبىئىي ۋە سۈنئىي سىستېمىلار ، ماددىي ۋە ئۇقۇم سىستېمىلىرى مۇقەررەر ھالدا پەيدا بولۇش ، تەرەققىي قىلىش ، يوقىلۇش ، جەرياننى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن بولىدۇ . ئېنگېلس ئېيتقانداك : « دۇنيا ئۆزگەرمەس شەيئەلەرنىڭ توپلانمىسى ئەمەس ، بەلكى جەرياننىڭ توپلانمىسى » ② فونكسىيەسىنى گەۋدىلەندۈرگەن بولۇپلا قالماي ، بەلكى سىستېما ئۆزىنىڭ ھەرىكەت ۋە تەرەققىي كوكۇس كېرەك بولىدۇ ، بىر توننا كوكۇس تاۋلاپ چىقىش ئۈچۈن بولسا بىر يېرىم توننا كوكۇس ، كۆمۈرى كېرەك بولىدۇ ، بىر توننا كوكۇس كۆمۈرى ئۈچۈن ئوتتۇرىچە ئىككى توننا كۆمۈر بولۇش كېرەك ، بۇ سانلار ئارىسىدىكى نىسبەت مۇناسىۋىتى بىز ئېيتقان گارمۇنىنىڭ ئۆزىدۇر . نىسبەت ماسلاشمايدىكەن گارمۇنىنىڭ كېلىش مۇمكىن ئەمەس ، يولات - تۆمۈر سانائىتىنىڭ ساغلام تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگىلىمۇ بولمايدۇ .

زىددىيەت ئۆزگىرىش شەرتىنىڭ گارمۇنىسى ئادەتتە مۇئەييەن سان ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن بولىدۇ . شۇڭا ئۆزگىرىش شەرتىنىڭ گارمۇنىسىنى بىلىشتە ئالدى بىلەن مىقدارنى تەھلىل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ . ھەر قانداق بىر سىستېما كۆپ تەرەپلىملىك مىقدار بەلگىلىمىلىكىگە ئىگە . مەسىلەن : سىستېمىنى تەشكىل ئەتكەن ھەر قايسى ئامىللارنىڭ مىقدارى ھەمدە ئۇلارنىڭ ئۆز ئارا تەسىرى ، بىر بىرىگە باغلىنىشى مەلۇم قۇرۇلمىنىڭ مىقدارىنى شەكىللەندۈرىدىغانلىقى ، سىستېمىنىڭ

① لاپارى : « ماركس - ئېنگېلس توغرىسىدا ئەسلىدە 7 - بەت
 ② « ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى » ، 4 - توم ، 240 - بەت .

ئىچكى قىسىمنىڭ نورمال مىخانىزىمدا ئۆزگىرىش يۈز بېرىدۇ ، بىر سىستېما يەنە بىر تەساۋۋۇر قىلىمىغان سىستېمىغا ئۆزگىرىپ قىلىشىمۇ مۇمكىن ، ئۆزگىرىش شەرتىنىڭ تەدرىجى يېتىلىشىگە ئەگىشىپ بىر سىستېما تېخىمۇ يۈكسەك سىستېمىغا ئايلىنىشى مۇمكىن ، بۇ خىل ئۆزگىرىش ئەمەلگە ئاشقاندىن كېيىن بەزى يېڭى مەسىلىلەر كېلىپ چىقىشىمۇ مۇمكىن . شەرت سىستېمىسىنىڭ ھەرىكەتچانلىقىغا ئاساسەن ، بىز شەرت سىستېمىسىنى تەدرىجى يېتىلدۈرۈش جەريانى دەپ قاراش بىلەن بىللە ، شەرت سىستېمىسى يېتىلگەن كىرىتەك نۇقتىغا ۋاقىتدا ، توغرا ھۆكۈم قىلىش ، ھالقىلىق زامان ۋە ماكاننى چىڭ تۇتۇش ، شۇنىڭ بىلەن زىددىيەت ئۆزگىرىشنى ئىلگىرى سۈرۈشىمىز كېرەك . ھازىرقى زامان سىستېما پەنلىرىنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشى ئىنسانلار بىلەن ئىلمىيلاشتۇردى ، كىشىلەر دۇنيانى پائال يەتچانلىق بىلەن بىلىش ۋە ئۆزگەرتىش جەريانىدا ، ھامان ئۆزلىرىنىڭ بىلىش ئىقتىدارى بىلەن ئەمەلىيەت ئىقتىدارىنى ئۈزلۈكسىز يۈكسەلدۈرۈپ بارىدۇ ، بىزنىڭ سىستېما نەزەرىيىسى ۋە ئۇسۇلى ئارقىلىق ئوبىيكتىپ زىددىيەت ياكى ئوبىيكتىپ شەيئىلەرنىڭ ئۆزگىرىش شەرتىنى تەھلىل قىلغانلىقىمىز ، ئۆزگىرىش قانۇنىيەتلىرىنى ئىگىلىگەنلىكىمىز بارلىق زىددىيەت ياكى شەيئىلەرنىڭ خەلققە ، جەمئىيەتكە پايدىلىق بولۇشىنى ئىلگىرى سۈرگەنلىكىمىزدۇر . ئەگەر بىز دىئالېكتىك ماتېرىيالىزم نۇقتىئىنەزەرى ۋە ئۇسۇلى ئارقىلىق سىستېما پەنلىرىنىڭ مۇۋاپىقەتلىرىنى يەكۈنلىسەك ، دىئالېكتىك ماتېرىيالىزمىنىڭ ئاساسىي پىرىنسىپلىرىنى تېخىمۇ چوڭقۇر ئىگىلىشىمىزگە پايدىلىق .

فونكىتسىيىسى ۋە ھەرىكىتى ، سىستېما ھەرىكىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرىدىغان ئاشقى شەرتنىڭ مىقدارى ، سىستېما ئۆزگىرىشىنىڭ مىقدارى قاتارلىقلار ئەنە شۇ مىقدار بەلگىلىمىلىكىنىڭ جۈملىسىدىندۇر . سىستېما مىقدارىنىڭ ئىپادىلىنىش شەكلى خىلمۇ - خىل بولسىمۇ ، لېكىن ئۇلارنى ماتېماتىك تىل ئارقىلىق بايان قىلىش مۇمكىن . ماركسىنىڭ قارىشىچە « بىر پەن ماتېماتىكىنى مۇۋاپىقەتلىك تەدبىقلىيەلگەندىلا ئاندىن ھەقىقىي كامالەتكە يەتكەن بولىدۇ . » ① زىددىيەت ئۆزگىرىش شەرتىنى توغرا ئىگىلەش ئۈچۈن ماتېماتىكىنى قوللانماي بولمايدۇ . ھازىرقى ئىقتىسادىي پائالىيەتلەردە ، خۇسۇسىيەن پەن - تېخنىكا تەتقىقاتىدا سان ئۇقۇمىنى تەكىتلەش ، زىددىيەت ئۆزگىرىشىنىڭ ھەر خىل شەرتلىرى ئۈستىدە مىقدار تەھلىلى ئېلىپ بېرىش تولىمۇ زۆرۈر . نۆۋەتتە ماتېماتىكىنىڭ ئىجتىمائىي پەنلەرگە سىڭىپ كىرىشى زامانىۋىلاشقان ھەرقايسى پەنلەرنىڭ مۇھىم تەرىپى بولۇپ قالدى .

سىستېما كۆپلىگەن زىددىيەتتىن تەشكىللەنگەن تور . سىستېمىنىڭ ئىچكى قىسمىدا زىددىيەت بولغانلىقى ۋە تاشقى مۇھىتنىڭ سىستېمىغا كۆرسەتكەن تەسىرى تۈپەيلىدىن ئۇ ھەرىكەتلەنگەن ، تەرەققىي قىلغان بولىدۇ . تەبىئىي ۋە سۈنئىي سىستېمىلار ، ماددىي ۋە ئۇقۇم سىستېمىلىرى مۇقەررەر ھالدا پەيدا بولۇش ، تەرەققىي قىلىش ، يوقۇلۇش ، جەريانىنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن بولىدۇ . ئېنگېلس ئېيتقانداك : « دۇنيا ئۆزگەرەلمەس شەيئىلەرنىڭ توپلانمىسى ئەمەس ، بەلكى جەرياننىڭ توپلانمىسى » ② فونكىتسىيىسىنى گەۋدىلەندۈرگەن بولۇپلا قالماي ، بەلكى سىستېما ئۆزىنىڭ ھەرىكەت ۋە تەرەققىي قىلغانلىقى ئىلگىرلەتتى ، پەن - تېخنىكىنىڭ ئالدىغا ئەگىشىپ ، شەيئى تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمىي يۈزلىنىشى مۇقەررەر ھالدا بىر سىستېمىدىن يەنە بىر تېخىمۇ يۈكسەك سىستېمىغا ئۆزگىرىدۇ . لېكىن زىددىيەتنىڭ ئۆزگىرىش جەريانى خىلمۇ - خىل سەۋەبلەردىن ئۆزگىرىش شەرت سىستېمىسى

① لاپارىڭ : « ماركس - ئېنگېلس توغرىسىدا ئەسلىمىلەر » ، 7 - بەت .
 ② « ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى » ، 4 - توم ، 240 - بەت .

ئېلىمىزدە سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنى بەرپا قىلىشنىڭ زۆرۈرلىكى توغرىسىدا

ئوسمان مۇھەممەد

يولداش جاڭزېمىن پارتىيە 14 - قۇرۇلتىيىدا بەرگەن سىياسىي دوكلاتىدا: ئېلىمىز ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنىڭ نىشانى سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىشتىن ئىبارەت دەپ كۆرسەتتى. بۇ نىشان كېيىن پارتىيە نىزامنامىسىگە ۋە دۆلىتىمىزنىڭ ئاساسىي قانۇنىغا كىرگۈزۈلدى. بۇ پارتىيىمىزنىڭ ئىلمىي سوتسىيالىزم نەزىرىيىسىگە قوشقان بىر تۆھپىسى بولۇپ، ئېلىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى ئىشىدا زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

سوتسىيالىزمدا بازار ئىگىلىكىنى يولغا قويۇشنىڭ زۆرۈرلىكىنى تۆۋەندىكىلەردىن تېخىمۇ ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ:

1. پىلانلىق ئىگىلىك سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنىڭ راۋاجلىنىشىغا ماسلىشالمايدىغان بولۇپ قالدى.

پىلانلىق ئىگىلىكنى سوتسىيالىزم تۈزۈمىنىڭ ماھىيەتلىك بەلگىسى قىلىۋېلىش ئەنئەنىۋى سوتسىيالىستىك ئىقتىساد نەزىرىيىسىنىڭ بىر ئاساسىي قائىدىسى. ئەنئەنىۋى قاراش بويىچە پىلانلىق سوتسىيالىستىك ئىگىلىكلا سوتسىيالىستىك ئىقتىسادنىڭ ئاساسىي بەلگىسى دەپ ھېسابلاندى. ئەمەلىيەت بۇنداق قاراشنىڭ توغرا ئەمەسلىكىنى ئىسپاتلىدى. (1) بازار مىخانىزمىنىڭ ئىقتىسادلىق تەكشۈشى گەرچە سىتخىيلىك تۈردە يۈز بەرمىگەن، لېكىن ئۇ يەنىلا مەلۇم تەرتىپ بويىچە بولىدۇ. تا ھازىرغىچە ئىنسانلار جەمئىيىتىدە، ئىجتىمائىي ئەمگەكنى نىسبەت بويىچە تەقسىم قىلىشى ۋە باي-

لىقلارنى مۇۋاپىق تەقسىم قىلىشتا، يەنىلا بازار مىخانىزمى ئەڭ ئۈنۈملۈك ۋاسىتە بولۇپ كەلمەكتە. بازار مىخانىزمىنىڭ تۈرلۈك يېتەرسىزلىكلىرى بولسىمۇ، لېكىن بۈگۈنكى كۈندە بايلىقلارنى مۇۋاپىق تەقسىم قىلىپ، ئىقتىسادىي تەرەققىياتنى ئىلگىرى سۈرۈشتە ئۇنىڭ ئورنىنى باسالايدىغان باشقا بىر خىل مىخانىزم شەكىللەنگىنى يوق. (2) سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكنىڭ بەرپا قىلىنىشى كىشىلەرنىڭ ئىقتىسادىي مەنپەئەت جەھەتتىكى پەرقى ۋە زىددىيىتىنى تۈپتىن يوق قىلىۋەتمىدى. شۇنداقلا ھەر قايسى كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىغا بولغان ئىگىدارچىلىق جەھەتتىكى مۇستەقىللىقىنىمۇ يوق قىلىۋەتمىدى. شەخسلەرنىڭ ئىقتىسادىي مەنپەئەتى كىشىلەرنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىشىدىكى ئاساسىي ھەرىكەتلەندۈرگۈچى كۈچى بولماقتا. ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى بىلەن ئايرىم كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرماقتا. كارخانىلار يەنىلا مۇستەقىل تىجارەت قىلىدىغان ئورۇن بولۇپ، پايدىنى يۇقىرى چەككە يەتكۈزۈش نىشانى ۋە بازار مىخانىزمىنىڭ تەكشۈش رولىغا تائەت قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن سوتسىيالىستىك ئىگىلىكتە پىلان بازارنىڭ سىتخىيلىك تەكشۈش رولىنىڭ ئورنىنى باسالايدۇ. ماھىيەتتە، پەقەت كارخانىنىڭ مۇستەقىل تىجارەت قىلىشى ۋە بازارنىڭ تەكشۈشى ئاساسىدىكى ۋاسىتىلىق پىلاننىلا يولغا قويغىلى بولىدۇ. بۇ نۇقتىدا، سوتسىيالىستىك

يولداش جاڭزېمىن پارتىيە 14 - قۇرۇلتىيىدا بەرگەن سىياسىي دوكلاتىدا: ئېلىمىز ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنىڭ نىشانى سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىشتىن ئىبارەت دەپ كۆرسەتتى. بۇ نىشان كېيىن پارتىيە نىزامنامىسىگە ۋە دۆلىتىمىزنىڭ ئاساسىي قانۇنىغا كىرگۈزۈلدى. بۇ پارتىيىمىزنىڭ ئىلمىي سوتسىيالىزم نەزىرىيىسىگە قوشقان بىر تۆھپىسى بولۇپ، ئېلىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى ئىشىدا زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

سوتسىيالىزمدا بازار ئىگىلىكىنى يولغا قويۇشنىڭ زۆرۈرلىكىنى تۆۋەندىكىلەردىن تېخىمۇ ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ:

1. پىلانلىق ئىگىلىك سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنىڭ راۋاجلىنىشىغا ماسلىشالمايدىغان بولۇپ قالدى.

پىلانلىق ئىگىلىكنى سوتسىيالىزم تۈزۈمىنىڭ ماھىيەتلىك بەلگىسى قىلىۋېلىش ئەنئەنىۋى سوتسىيالىستىك ئىقتىساد نەزىرىيىسىنىڭ بىر ئاساسىي قائىدىسى. ئەنئەنىۋى قاراش بويىچە پىلانلىق سوتسىيالىستىك ئىگىلىكلا سوتسىيالىستىك ئىقتىسادنىڭ ئاساسىي بەلگىسى دەپ ھېسابلاندى. ئەمەلىيەت بۇنداق قاراشنىڭ توغرا ئەمەسلىكىنى ئىسپاتلىدى. (1) بازار مىخانىزمىنىڭ ئىقتىسادلىق تەكشۈشى گەرچە سىتخىيلىك تۈردە يۈز بەرمىگەن، لېكىن ئۇ يەنىلا مەلۇم تەرتىپ بويىچە بولىدۇ. تا ھازىرغىچە ئىنسانلار جەمئىيىتىدە، ئىجتىمائىي ئەمگەكنى نىسبەت بويىچە تەقسىم قىلىشى ۋە باي-

قۇچىنىڭ ئالاھىدە مەھسۇلى . سوتسىيالىزم تۈزۈمى ئىقتىسادىي تەرەققىياتى نىسبەتەن ئارقىدا قالغان بەزى دۆلەتلەردە ئورنىتىلغان . قىسقا ۋاقىت ئىچىدە كاپىتالىزم بىلەن بولغان ئىقتىسادىي تەرەققىيات جەھەتتىكى پەرقنى ئازايتىپ ، ئىچكى - تاشقى قىيىنچىلىقلارنى يېڭىش ئۈچۈن مەبلەغنىڭ چۈشۈشىنى تېزلىتىپ ، مەملىكەت ئىچىدىكى چەكلىك بايلىقنى مەركەزلەشتۈرۈپ ، سانائەتلىشىش قەدەمىنى تېزلىتىش زۆرۈرى ئىدى . مەركەزلەشتۈرۈلگەن پىلانلىق ئىگىلىك تۈزۈلمىسى دەل مۇشۇنداق بىر خىل يىرىك راۋاجلىنىشى باسقۇچىنىڭ ئالاھىدە مەھسۇلى ئىدى . ئەينى ۋاقىتتىكى ئىقتىسادىي قۇرۇلما نىسبەتەن ئاددىي ، ئىقتىسادىي نىشانمۇ نىسبەتەن ئاددىي ، ئىقتىسادنى سىياسلاشتۇرۇش خاھىشى نىسبەتەن كۈچلۈك بولغانلىقتىن ، مەركەز-لەشتۈرۈلگەن پىلانلىق ئىگىلىكنى يولغا قويۇش زۆرۈرى ئىدى . ھەمدە مۇمكىنچىلىكمۇ بار ئىدى . ئۇ ئەينى ۋاقىتتىكى شارائىت ئاستىدا ، دۆلەتنىڭ خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك مەنپەئەتىنى چىقىش قىلىپ ، مەبلەغنى مەركەزلەشتۈرۈپ ئىشلىتىپ ، نۇقتىلىق قۇرۇلۇشلارنى ئېلىپ بېرىپ ، سانائەتلىشىشنىڭ قەدىمىنى تېزلىتىشكە پايدىلىق ئىدى . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، مەملىكەت ئىچىدىكى يېڭى سوتسىيالىزم تۈزۈمىنىڭ مۇستەھكەملىنىشى ۋە دۆلەت ھاكىمىيىتىنىڭ مۇقىملىقىغا پايدىلىق ئىدى . لېكىن ئىقتىسادىي تەرەققىياتقا ئەگىشىپ ، مەركەزلەشتۈرۈلگەن پىلانلىق ئىگىلىك ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشالمايدىغان بولۇپ قالدى . يېڭى تەرەققىيات باسقۇچىدا ، جەمئىيەتتىكى ئاساسىي ۋەزىپە سىنىپى كۈرەشتىن ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشقا يۆتكەلدى .

ئىقتىساد بىلەن كاپىتالىستىك ئىقتىساد ئوتتۇرىسىدا ماھىيەتلىك پەرق يوق . ئەنئەنىۋى پىلانلىق ئىگىلىك نەزەرىيىسى ۋە پىلانلىق ئىگىلىك تۈزۈلمىسى بازار مىخانىزمىنى چەتكە قاقىدىغان بىۋاسىتە بۇيرۇق خاراكتېرلىك پىلاننى بەلگە قىلغان . بىۋاسىتە ، يۇقىرىدىن تۆۋەنگىچە بولغان بۇيرۇق خاراكتېرلىك پىلاننىڭ تەكشۈشى ئەمەلىيەتتە مۇمكىن بولمىغان ئىكەن ، ئۇنداقتا ، ھەقىقىي مەنىدىكى پىلانلىق ئىگىلىكمۇ مەۋجۇت بولمايدۇ . شۇنداقلا سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنىڭ ئاساسىي بەلگىسى بولغان پىلانلىق ئىگىلىكمۇ مەۋجۇت بولمايدۇ . (3) ئەمەلىيەت ئىسپاتلىدىكى ، ئەنئەنىۋى سوتسىيالىستىك پىلانلىق ئىگىلىك ھەرگىزمۇ كىشىلەر ئويلىغاندەك ئۇنداق بىۋاسىتە بۇيرۇق خاراكتېرلىك پىلانلار ئارقىلىق خەلق ئىگىلىكىنىڭ پىلانلىق نىسبەت بويىچە راۋاجلىنىشىنى ئىشقا ئاشۇرۇپ ، ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى ئىسراپچىلىقتىن ، ساقلىنىپ ، بايلىقلارنىڭ مۇۋاپىق تەقسىملىنىشىنى كاپالەتلەندۈرۈش رەھلىمىدى . ئەكسىچە ، سانائەتلەشتۈرۈشنى باشلىغان ئالاھىدە تەرەققىيات دەۋرىدىن سىرت ، ئەنئەنىۋى پىلانلىق ئىگىلىك ئىقتىسادىي تۈزۈلمىنىڭ بۇزۇلۇشى ، تەمىنلەش بىلەن تەلەپ ماسلىشالماسلىق ، بايلىق ، ئەمگەك كۈچىنىڭ ئىسراپ بولۇپ كېتىشى قاتارلىق پىلانسىزلىق ۋە نىسبەت بۇزۇلۇش ئەھۋاللىرىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى .

2 . پىلانلىق ئىگىلىكتىن بازار ئىگىلىكىگە ئۆتۈش ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ ئوبيېكتىپ تەلەپى .

ئەنئەنىۋى پىلانلىق ئىگىلىك سوتسىيالىزم تۈزۈمىنىڭ ماھىيەتلىك بەلگىسى ئەمەس . ئۇ پەقەت سوتسىيالىزمىنىڭ دەسلەپكى مەبلەغ جۇغلاش باسقۇچى .

شالماي بايلىقلارنى ئۈنۈملۈك تەقسىم قىلىشنى ئىشقا ئاشۇرغىلى بولمايدىغان بولۇپ قالدى . يۈكسەك دەرىجىدە مەركەزلەشتۈرۈلگەن پىلانلىق ئىگىلىك مۇقەررەر ھالدا ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ ھاياتىي كۈچىنى بوغۇپ ، ئىقتىسادىي قۇرۇلمىنى قاتمىلاشتۇرۇپ ، تاۋار بىلەن تەمىنلەش ئۈزۈلۈپ قالىدىغان ، بايلىقلارنى ئىسراپ قىلمۇپتىدىغان ئەھۋاللارنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن پىلانلىق ئىگىلىكتىن بازار ئىگىلىكىگە بۇرۇلۇش بىر خىل تارىخ ئېقىمىدۇر . سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنى بەرپا قىلىش جۇڭگو ئىقتىسادىي ئىسلاھاتىنىڭ ۋە ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر يۈزىدىكى تاللىشىدۇر .

3. سوتسىيالىزم بازار ئىگىلىكىنى يولغا قويۇشتا چوڭقۇر ئاساسقا ئىگە .

سوتسىيالىستىك ئىگىلىك يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان ئىجتىمائىيلاشقان تاۋار ئىگىلىكىدۇر . بازار ئىگىلىكىنىڭ پەيدا بولۇشى ئۈچۈن تاۋار ئىگىلىكىنىڭ ئىككى شەرتى يەنى ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى ۋە شۇ ئاساستىكى ئىشلەپچىقارغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى مال - مۈلۈك ھوقۇقى ۋە تىجارەتتىكى مۇستەقىللىق بولغاندىن سىرت ، يەنە باشقا ئىككى شەرت يەنى ئىجتىمائىيلاشقان يىرىك ئىشلەپچىقىرىش ۋە شۇ ئاساستىكى پۈتكۈل بايلىق ھەم ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرىنى تەقسىم قىلىش بازارلاشقان بولۇشى شەرت . بۇ شەرتلەرنىڭ ھەممىسى سوتسىيالىستىك ئىقتىسادنىڭ ئىچىدە ئەسلىدىنلا مەۋجۇت بولۇپ ، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنى مۇقەررەر ھالدا پەيدا قىلىدۇ . ھازىر مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان سوتسىيالىستىك ئىگىلىك بىر خىل تاۋار ئىگىلىكىدۇر . ئۇ سوتسىيا-

شەخسلەرنىڭ ئىقتىسادىي مەنپەئەتنىڭ ئۇلارنىڭ سىياسىي قىزغىنلىقىنىڭ ئورنىغا دەسسەشى ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ ئاساسىي ھەرىكەتلەندۈرگۈچى كۈچى بولۇپ قالدى ، شۇنىڭ ئۈچۈن يۈزىدىن تۆۋەنگىچە بولغان مەمۇرىي بۇيرۇقلار ئارقىلىق ئىقتىسادىي تەرەققىياتقا تۈرتكە بولۇش بىلەن ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ ئاكتىپلىقىنى قوزغىلى بولمايدىغان بولۇپ قالدى ، بۇنىڭ بىلەن ئىقتىسادىي ھەرىكەت جەريانىدىكى ھەرىكەتلەندۈرگۈچى كۈچ كەم بولۇش مەسىلىسى كۈنسېرى ئېغىرلاشتى . ئىقتىسادىي تەرەققىياتقا ئەگىشىپ تېخنىكا يېڭىلاش ۋە بايلىقلارنى تەقسىم قىلىشنىڭ ئۈنۈمى ئىقتىسادىي تەرەققىياتتىكى ھالقىلىق مەسىلە بولۇپ قالدى . شۇنىڭ ئۈچۈن ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ ئۆز ئالدىغا قارار قىلىشى ۋە ئىچكى ھەرىكەتلەندۈرگۈچىسى بولمىسا ، ئۇ چاغدا تېخنىكا يېڭىلاشنىڭ ئۈنۈمى مەسىلىسىنى ياخشى ھەل قىلىشغىلى بولمايدۇ . تەلەپ بىلەن تەمىنلەشنىڭ ئۆزگەرىشى كۈنسېرى مۇرەككەپلەشمەكتە ، ئۇچۇر يىغىش ۋە يەتكۈزۈش كۈنسېرى مۇرەككەپلەشمەكتە . مەركەزلەشتۈرۈلگەن پىلانلىق ئىگىلىك تۈزۈلمىسى تەمىنلەش بىلەن تەلەپنىڭ ئۆزگىرىش ئەھۋالىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلىشى كۈنسېرى قىيىنلاشىپ ئىقتىسادىي قۇرۇلمىنىڭ ئېغىر دەرىجىدە قاتمىلاششىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى . بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا ، مەركەزلەشتۈرۈلگەن پىلانلىق ئىگىلىكتىن بازار ئىگىلىكىگە ئۆتۈش ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ تەلپى بولۇپ قالدى . ئومۇمىي تەرەققىيات ئەھۋالىمىزىدىن قارىغاندا ، پىلانلىق ئىگىلىك ھازىرقى زامان پەن - تېخنىكا تەرەققىياتىنىڭ ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلا-

سادىي تۈزۈلمە رېئال ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەلپىگە تېخىمۇ ياخشى ماسلىشىدۇ. ئەمەلىيەتكە تېخىمۇ ئۇيغۇنلىشىدۇ. بۇ سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ تېزلىتىلىشىگە پايدىلىق. ئىلگىرى بازار ئىگىلىكى چەتكە قېقىلىپ، بازار سوتسىيالىستىك ئىگىلىكىنى ياتلاشتۇرىدىغان كۈچ دەپ قارالدى. نەتىجىدە شەكىللەنگەن ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئەمەلىي ئەھۋالغا ماس كەلمەيدىغان، مەلۇم خىيالپەرەسلىك خاراكتېرىنى ئالغان تۈزۈلمە بولۇپ، بۇنداق ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئەمەلىيەتتە سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي تەرەققىياتقا توسقۇنلۇق قىلدى. بازار ئىگىلىكى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، بۇنداق ئەھۋاللار ئۆزگەرتىلدى. شۇنداق دېيىشكەمۇ بولىدۇكى، بازار ئىگىلىكىنىڭ يولغا قويۇلۇشى بىلەن سوتسىيالىستىك ئىقتىساد نەزەرىيىسى ۋە ئىقتىساد ئەمەلىيىتىدە زور سەكرەش يۈز بەردى.

بازار ئىگىلىكىنى يولغا قويغاندا، سوتسىيالىستىك ئىقتىسادنىڭ ھەرىكەت مېخانىزمىدا زور ئۆزگىرىش يۈز بېرىپ، سوتسىيالىستىك ئىقتىسادنىڭ ھەرىكەت مېخانىزمىنى تېخىمۇ مۇۋاپىقلاشتۇردى ۋە ئىلمىيلاشتۇردى. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىندى. بازار ئىگىلىكىنى يولغا قويغاندا، سوتسىيالىزىمنىڭ ئىقتىسادىي نەزەرىيىسىنى مۇكەممەللەشتۈرۈپ ۋە راۋاجلاندۇرۇپ، ئۇنى تېخىمۇ ئىلمىيلاشتۇرغىلى بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بازار ئىگىلىكىنى يولغا قويۇش سوتسىيالىزىمنىڭ ئىقتىسادىي نەزەرىيىسى ۋە ئەمەلىيىتىنىڭ چېكىنگەنلىكى بولماستىن، بەلكى ئۇنىڭ سەكرىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

لىستىك ئىجتىمائىيلاشقان يىرىك ئىشلەپچىقىرىشنى ئاساس قىلغان بولۇپ، بايلىقلارنى تەقسىم قىلىشنىڭ ئاساسىي شەكلى سۈپىتىدىكى تەرەققىي قىلغان تاۋار ئىگىلىكىدۇر. ئىجتىمائىيلاشقان يىرىك ئىشلەپچىقىرىش ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنى تېخىمۇ كەڭ تۈردە راۋاجلاندۇردى. ھەر قايسى تارماقلار ۋە كارخانىلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۆز ئارا ئالماشتۇرۇش ۋە ئۆز ئارا بېقىنىشنى تېخىمۇ قوشۇمچە يۇقلاشتۇردى. شۇنىڭ بىلەن پۈتكۈل ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي پائالىيەتلەردە بايلىقلارنى تەقسىم قىلىشنىڭ ھەممىسى تاۋار - پۇل مۇناسىۋىتى ۋە بازارنىڭ تەشكىشى ئاساسىغا ئورنۇتۇلۇپ، بازار مېخانىزمى بايلىقلارنى تەقسىم قىلىشنىڭ ئاساسىي شەكلىگە ئۆزگەردى.

4. بازار ئىگىلىكى سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي تۈزۈلمىنى زور ئۈستۈنلۈككە ئىگە قىلىدۇ. بازار ئىگىلىكىنى يولغا قويغاندا، سوتسىيالىستىك ئىگىلىك تېخىمۇ زور ھاياتىي كۈچكە، تېخىمۇ ياخشى تەشكىش مېخانىزمىغا ئىگە بولۇپ، سوتسىيالىستىك ئىگىلىك ئۇدا، مۇقىم، ماسلاشقان ھالدا راۋاجلىنىدۇ. ئەنئەنىۋى سوتسىيالىستىك ئىگىلىكتىكى زور بىر مەسىلە ئۇنىڭدا ھاياتىي كۈچنىڭ كەمچىلىكى ۋە تەجۋىزچىلىقنى ساقلاشنىڭ قىيىنلىقى مەسىلىسىدۇر. بازار ئىگىلىكىنى يولغا قويغاندا مەسىلىلەرنى ئوبدان ھەل قىلغىلى بولىدۇ، سوتسىيالىستىك ئىقتىسادنىڭ تەرەققىياتىنى تېزەتكىلى بولىدۇ.

بازار ئىگىلىكىنى يولغا قويغاندا، مۇقەررەر ھالدا ئەنئەنىۋى ئىقتىسادىي تۈزۈلمىدە زور ئۆزگەرىش يۈز بېرىدۇ، نەتىجىدە سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي تۈزۈلمىنى زور ئۈستۈنلۈككە ئىگە قىلىدۇ.

ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىغا يېتەكچىلىك قىلىش ھەققىدە قىسقىچە مۇلاھىزە

ئارسلان ئەھمەد زىيائى

سېلىشتۇرغاندا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسى تۆۋەن ، تەرەققىيات سۈرئىتى ئاستا ، جۇغراپىيىلىك مۇھىتى مۇرەككەپ ، قاتناش قولايىسىز ، ئۇچۇر راۋانلاشمىغان ، ئۇنىڭ ئۈستىگە يېڭى تۈزۈلمىنىڭ كونا ئىقتىسادىي تۈزۈلمىنىڭ ئورنىنى ئېلىش مۇساپىسى ئاستا قاتارلىقلار تۈپەيلىدىن تەرەققىي قىلغان رايونلارنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىغا يېتەكچىلىك قىلىش ئۇسۇل ۋە شەكىللىرىنى مىللىي رايونلار ئىقتىسادىي تەرەققىياتىغا شۇ بويىچە قوللىنىشقا ياكى ئۆز پىتى كۆچۈرۈپ ئەكىلىشكە بولمايدۇ . شۇڭا ، مىللىي رايونلار ئىقتىسادىي تەرەققىي قىلدۇرۇشتا يۇقىرىقى ئوبيېكتىپ ۋە سۈبېكتىپ سەۋەبلەرنى كۆزدە تۇتۇپ ، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرىنى مىللىي رايونلارنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىغا جانلىق تەتبىق قىلىشقا ، شۇ ئاساستا مىللىي رايونلاردىكى ئىقتىسادىي تەرەققىياتقا يېتەكچىلىك قىلىشنىڭ ئىلمىي ، ئۈنۈملۈك بولغان ئۇسۇل ، چارە - تەدبىرلىرى ئۈستىدە ئىزدىنىشكە توغرا كېلىدۇ .

مىللىي رايونلارنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىغا يېتەكچىلىك قىلىشنىڭ ئۇسۇل ۋە شەكىللىرى كۆپ بولسىمۇ ، ئومۇمىي جەھەتتىن بازار يېتەكچىلىكى بىلەن دۆلەت يېتەكچىلىكىدىن ئىبارەت ئىككى نۇقتىغا يېغىنچاقلاشقا بولىدۇ . بازار يېتەكچىلىكىنى قوللىنىش ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنى بازار ئىقتىسادىي قانۇنىيەتلىرىنىڭ ئۆزلىكىدىن تەشەببۇس قىلىش يولى بولۇپ ، ئۇ بىر قەدەر جانلىق بولغان بىۋاسىتە يېتەكچىلىك قىلىش ئۇسۇلىدۇر . دۆلەت يېتەكچىلىكى دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي

ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىگىلىكى پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكىنىڭ مۇھىم تەركىبى قىسمى . ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئەھۋالى ئېلىمىزنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىغا بىۋاسىتە تەسىر كۆرسىتىدۇ ، تېخىمۇ ئېنىق ئېيتقاندا ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى دۆلەتنىڭ قۇدرەت تېپىشى ، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئورتاق گۈللەپ - ياشنىشىغا مۇناسىۋەتلىك زور مەسىلە . ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ جايلاشقان ئورنى كەڭ ، بايلىقى مول بولۇپ ، بۇلار ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ پايدىلىق شەرتى . ئازادلىقتىن كېيىن ، خەلق ئىگىلىكىنىڭ يۈكسۈلىشىگە ئەگىشىپ ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىدا زور ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ ، ئەمما ، تۈرلۈك تارىخىي ۋە ئىجتىمائىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن تەرەققىي قىلىۋاتقان باشقا ئىلغار رايونلارغا قارىغاندا ئىسلاھات ، ئېچىۋېتىش ئىشلىرىنىڭ تەرەققىيات تەسپىگە يېتىشەلمەۋاتىدۇ . جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزم قۇرۇش جۇمھۇرىيىتى ئۇچۇر رايونىغا ئايلانغان ، ئەنئەنىۋى پىلانلىق ئىگىلىكتىن سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىگە يۈرۈش قىلىنىۋاتقان بۈگۈنكى كۈنلەردە ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈپ ئۇنى ئىلغار رايونلار سەۋىيىسىگە يەتكۈزۈپ ئىقتىسادىي تەرەققىياتتا تەكشى يۈكسۈلۈشنى قولغا كەلتۈرۈش جىددىي تۈتۈش قىلىشقا تېگىشلىك ۋەزىپە . ئەمما شۇنى كۆرۈش كېرەككى ، مىللىي رايونلارنى تەرەققىي قىلغان باشقا رايونلارغا

ئىجتىمائىي بايلىقلارنى مۇۋاپىق تەقسىم قىلىپ ئورۇنلاشتۇرۇپ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشنىڭ ئەڭ ئۈنۈملۈك ۋاسىتىسى بولغانلىقتىن ، ئىقتىسادىي تەرەققىياتى ئارقىلىق دا قالغان مىللىي رايونلاردا بازار يېتەكچىلىكى قوللىنىلسا كۆزلىگەن مەقسەتكە يەتكىلى بولىدۇ .

مىللىي رايونلاردىكى ئىقتىسادىي تەرەققىياتقا بازار يېتەكچىلىكىنى قوللىنىشتا تۆۋەندىكى بىر قانچە تەرەپلەرگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشكە ئەرزىيدۇ :

بىرىنچى ، بازارلارنى دادىللىق بىلەن ئېچىۋېتىش . بازار تاۋار ئىگىلىكى تەرەققىياتىنىڭ مەھسۇلى ، بازار مۇناسىۋەتلىرىنىڭ كېڭىيىشى ۋە چوڭقۇرلىشىشى ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تەرەققىيات يۈكسۈلۈۋاتقانلىقىنىڭ مۇھىم بېشارىتى . بازار قانچە ئېچىۋېتىلسە ۋە قانچە كېڭەيسە شۇ مىللەت ، شۇ رايونلارنىڭ ئىقتىسادىي ئالاقىسى ۋە ئۇنىڭغا ئەگەشكەن ھالدا سىياسىي ، ئىجتىمائىي ، مەدەنىي ئالاقىسى شۇنچە كۈچىيىدۇ ، رىقابەت ئېغى ئۆسىدۇ ، رىقابەت ئىقتىدارى كۈچىيىدۇ ، ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئىلگىرلەپ مىللەت روناق تاپىدۇ . تا-رىختىكى مەشھۇر « يىپەك يولى » نىڭ ئېلىمىز مىل-لەتلىرىنى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ، ياۋروپا مىللەتلىرىنى بىر - بىرىگە تونۇتقانلىقىدەك پاكىت ھەممىگە ئايان . مىللىي رايونلاردىكى ئىقتىسادىي تەرەققىيات يانتىڭ كۆڭۈلدىكىدەك بولمايۋاتقانلىقىدىكى مۇھىم سەۋەبلەرنىڭ بىرى تاۋار ئىگىلىكى تەرەققىي قىلىنغان ، بازار مۇناسىۋەتلىرى چەكلىمىگە ئۇچ-راپ بازارلارنى ئېچىۋېتىشكە سەل قارالغان ھەتتا بەزى مىللىي رايونلاردا ئىپتىدائىي بازار مۇشەكىللەنمىگەن . بۇنداق ھالەت داۋاملىشىۋەرسە ئۇنىڭ مىللىي رايونلارنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىغا توسقۇنلۇق قىلىشى تۈرۈن گەپ . شۇڭا ، مىللىي رايونلاردىكى ئىقتىسادىي تەرەققىياتنى قولغا كەلتۈرۈشتە ئەسلىدىكى بازار بېكىتمىچىلىكى ، بازار قاتمىللىقى ۋە بازارلارنىڭ ئايرىلىپ كېتىشتەك ھالەتكە خاتىمە بېرىش ، ئىشنى بازارلارنى كەڭ كۆلەمدە ئېچىۋېتىشتىن باشلاش لازىم .

فونكىسىيىنى ئىشقا سېلىپ ، ئوبىيكتىپ ئىقتىسادىي قانۇنىيەتلەرنىڭ تەرەققىيات تەلىپى بويىچە ئىقتىسادىي پىشاڭلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تۈرلۈك ئىقتىسادىي ۋاسىتىلارنىڭ ياردىمى بىلەن ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنىڭ نورمال يۈرۈشۈشىگە كاپالەتلىك قىلىدىغان ئىلاستىكىلىققا ئىگە ۋاسىتىلىق ئۇسۇلنى بىر مەيلى بازار يېتەكچىلىكى بولسۇن ياكى دۆلەت يېتەكچىلىكى بولسۇن ، ھەر ئىككىسى سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىيات تەلىپىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان ، بىر - بىرىنى تولۇقلايدىغان ، بىر - بىرىگە بېقىندىغان ئۈنۈملۈك يېتەكلەش ئۇسۇللىرى بولغانلىقتىن ، بۇلارنى بىر - بىرىدىن ئايرىۋېتىشكە ياكى بىرىگە ئەھمىيەت بېرىپ يەنە بىرىگە سەل قاراشقا بولمايدۇ .

بازار يېتەكچىلىكى

مىللىي رايونلاردا بازارنىڭ رولىدىن ئاكتىپ پايدىلىنىپ بازار يېتەكچىلىكىنى قوللىنىش ، بۇ رايونلارنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەتلىرىنى سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تەرەققىياتى يولىغا باشلاپ خەلق ئىگىلىكىنىڭ يۈكسۈلۈشىنى قولغا كەلتۈرۈش مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە .

بازار يېتەكچىلىكىنى قوللىنىش تاۋار ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەتلىرىنى بازار قانۇنىيەتلىرى ۋە بازار ئېھتىياجىنىڭ ئۆزلىكىدىن تەڭشىشى ۋە ياخشىلىشىغا قويۇپ بېرىش ، رىقابەت مۇھىتىنىڭ رول ئوينىشى ئارقىلىق ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى ۋە باشقا قۇرۇش ئۇسۇلىنى ياخشىلاپ ، سەرىپاتىنى ، تەنھەرخىنى تۆۋەنلىتىشىگە ھەيدەكچىلىك قىلىپ ، ئىقتىسادىي ئۈنۈم ۋە ئىجتىمائىي ئۈنۈمنى قولغا كەلتۈرۈش دېمەكتۇر . بازار تاۋار ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللانغۇچى ئىقتىسادىي گەۋدىلەرگە بىر خىل ھەرىكەتلەندۈرگۈچى كۈچ ھەم بېسىم كۈچى سۈپىتىدە ئۇلاردىن بازار رىقابىتىدە ئۈتۈپ چىقىش ياكى مەغلۇپ بولۇش نەقدىرىنى تالىۋېلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ . مەيلى نېمىلا بولمىسۇن بازار ئىگىلىكى

رالغانلىقتىن نوقۇل ھالدا ئىشلەپچىقىرىشقا ئەھمىيەت بېرىلىپ مۇئامىلە تەكىتلەنمىگەن ، بولۇپمۇ مەھسۇلاتلار سودا تارماقلىرى تەرىپىدىن ھۆددە قىلىنىۋېلىپ سېتىۋېلىنغان ۋە سېتىلغان ، باھاسى ئالاقىدار تارماقلار تەرىپىدىن بىر تۇتاش ئۆلۈك بەلگىلەنگەن ، نەتىجىدە بىر قىسىم مەھسۇلاتلار بىلەن تەمىنلەشتە جىددىيلىك كۆرۈلسە بىر قىسىم مەھسۇلاتلار بېسىلىپ قېلىپ تەمىنلەش ۋە ئېھتىياجنىڭ تەجىۋۇخلىقى بۇزۇلغان ، بازارلار جانلىنالمىغان ئىدى . تاۋار مۇئامىلىسى جانلىنسا تاۋار ئىشلەپ چىقىرىشنى بازارنىڭ ئۈچۈر يەتكۈزۈش رولىدىن پايدىلىنىپ بازار ئېھتىياجغا ماسلاشتۇرغىلى ، تاۋار ئىشلەپچىقىرىشتىكى بىر قىسىم قارىغۇلۇقتىن ساقلانغىلى بولىدۇ . تاۋار ئىگىلىكى بىلەن شۇ غۇللانغۇچىلارمۇ مۇئامىلە جەريانىدىكى تەمىنلەش ۋە ئېھتىياج مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە باھا سىگانلىنىڭ بىشارەت بېرىشىگە ماسلىشىپ ئىقتىسادىي پائالىيەتلىرىنى تەكشۈلەيدۇ ۋە تېگىشلىك ئىقتىسادىي مەنپەئەتلىرىگە ئېرىشەلەيدۇ .

تۆتىنچى ، ئۈچۈرنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەت لەردىكى رولىنى جارى قىلدۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىش . ئۈچۈر ھازىرقى زامان ئىقتىسادىي تۈر-مۇشتىكى مۇھىم ئامىللارنىڭ بىرى . ئېلىمىزنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنىڭ بارغانسېرى يۈكسۈلۈشىگە ئەگىشىپ ئۈچۈرنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەتلىرىنى جانلاندۇرۇشتىكى رولى بارغانسېرى گەۋدىلەنمەكتە . مىللىي رايونلاردا تۈزلۈك ئوبيېكتىپ ۋە سۈبىيكتىپ سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۈچۈرنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشقا سىڭىپ كىرىشى بىر قەدەر قىيىن بولۇۋاتىدۇ ياكى تېگىشلىك رولىنى جارى قىلدۇرالمىۋاتىدۇ . بۇ ھالەتمۇ مىللىي رايونلارنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىغا مەلۇم تەسىر يەتكۈزمەكتە . شۇڭا ئۈچۈر ۋاسىتىسىدىن پايدىلىنىپ ئىقتىسادىي تەرەققىياتنى سىلجىتىشقا ئەھمىيەت بېرىش ، تاۋار ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنى بازار ئۈچۈرنى ئىگىلەشكە ، ئۇنى ئىلمىي تەھلىل قىلىپ توغرا يەكۈن چىقىرىشقا ، شۇ ئارقىلىق ئىقتىسادىي پائالىيەتلىرىنى بازار ئېھتىياجىغا

ئىككىنچى ، بىرلىككە كەلگەن بازار سىستېمىسى يېتىلدۈرۈشكە ئەھمىيەت بېرىش . سوتسىيالىستىك بىرلىككە كەلگەن بازار سىستېمىسى كەڭ دائىرىلىك بىر پۈتۈن ئورگانىك گەۋدە بولۇپ ، ئۇ يالغۇز ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى بازىرى بىلەن ئىستېمال ۋاسىتىلىرى بازىرىنىلا ئەمەس ، يەنە مەبلەغ بازىرى ، ئەمگەك مۇلازىمىتى بازىرى قاتارلىق تۈرلۈك بازارلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . بازار سىستېمىسىنىڭ يېتىلىش ۋە مۇكەممەللىشىش دەرىجىسى ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تەرەققىياتنى بولۇپمۇ تاۋار ئىگىلىكى تەرەققىياتىنىڭ سەۋىيىسىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان مۇھىم بەلگە ھېسابلىنىدۇ . ئېلىمىزنىڭ بىرلىككە كەلگەن بازار سىستېمىسى تېخى مۇكەممەل ئەمەس . مىللىي رايونلار بولسا تېخى ئىپتىدائىي باسقۇچتا تۇرماقتا ، ھازىرقىدەك بىر خىللا بولغان تار دائىرىلىك تاۋار بازىرىغا تايانغاندا ، بازار مېخانىزىمىنىڭ رولىدىن ئۈنۈملۈك پايدىلانغىلى ، ئىجتىمائىي مەھسۇلاتلارنىڭ تاۋارلىشىش نىسبىتىنى يۇقىرى كۆتەرگىلى بولىدۇ . شۇڭا ، مىللىي رايونلارنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىغا يېتەكچىلىك قىلىشتا بازار سىستېمىسىنى يېتىلدۈرۈش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈشنى جىددىيەتتە تۈرۈش ، بولۇپمۇ مىللىي رايونلار ئىقتىسادىي تەرەققىياتىدىكى ئالاھىدىلىكلەرگە ئاساسەن مەبلەغ بازىرى ۋە تېخنىكا بازارلىرىنى ئېچىشقا يۈكسەك ئەھمىيەت بېرىش لازىم .

ئۈچىنچى ، ئىقتىسادىي پائالىيەتلەردە ھەم تاۋار ئىشلەپچىقىرىشقا ھەم تاۋار مۇئامىلىسىگە تەڭ ئېتىبار بېرىش . تاۋار ئىگىلىكى تاۋار ئىشلەپ چىقىرىش بىلەن تاۋار مۇئامىلىسىنىڭ ئورگانىك بىرلىكى بولۇپ ، بۇلار قانۇنىيەتلىك ھالدا بىر-بىرىگە باغلانغانلىقتىن ئايرىۋېتىشكە ، ياكى بىر-بىرىگە ئەھمىيەت بېرىپ يەنە بىرىگە سەل قاراشقا بولمايدۇ . ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىشلەپچىقىرىلغان تاۋارلار مۇئامىلە ئارقىلىق قىممىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرالايدۇ ۋە جەمئىيەتنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشىدۇ . مىللىي رايونلارنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى جەريانىدا بازار ۋە بازار قانۇنىيەتلىرىگە سەل قان-

ۋارلىرىنىڭ بازار ئىگىلەش رىقابىتىگە دۇچ كېلىدۇ ، ھەتتا ئەسلىدىكى بازار ئېھتىياجىمۇ تۆۋەنلەپ كېتىپ ئىقتىسادىي تەرەققىياتقا مۇقەررەر يوسۇندا قىيىنچىلىق كەلتۈرىدۇ . شۇڭا ، مىللىي رايونلار مەملىكەت خاراكتېرلىك بازارغا يۈزلۈنۈپ ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىنى كېڭەيتىشى ، تاۋارلارنىڭ سۈپىتىنى بارغانسېرى ياخشىلىشى ، شۇ ئارقىلىق مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە تاۋارلار بىلەن تەمىنلەشتە مونوپول ئورۇننى ئىگىلەشكە تىرىشىشى ، يەنە بىر تەرەپتىن مەملىكەت خاراكتېرلىك بازارلار دىن مەبلەغ ، تېخنىكا ، تالانتلىق خادىملارنى كىرگۈزۈپ ، تېخنىكىنى ياخشىلاپ ، تەنەرخىنى چۈشۈرۈش ئارقىلىق رىقابەتتە پۈت تېرەپ تۇرۇش ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرۈشى لازىم .

ئۈچىنچى ، خەلقئارا بازار ئارقىلىق يېتەكچىلىك قىلىش . ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ كۆپىنچىسى ئېلىمىزنىڭ چەت چىگرا رايونلىرىغا جايلاشقان . بۇ رايونلار ئەتراپتىكى خوشنا دۆلەت ۋە رايونلار بىلەن تارىختىن بۇيان سىياسىي ، ئىقتىسادىي مەدەنىيەت جەھەتلىرىدە قويۇق بارىدۇ . كەلدى قىلىشىپ كەلگەن . ئۇنىڭ ئۈستىگە مىللىي رايونلارنىڭ بەزى ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرى خەلقئارا بازارلاردا خېلى يۇقىرى ئابروىغا ئىگە . بۇلار مىللىي رايونلار ئىقتىسادىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ يەنە بىر مۇھىم پايدىلىق شەرتى . ئەمما خەلقئارا بازاردا رىقابەت تېخىمۇ كەسكىن ، بازار ئىنتايىن ئۆزگىرىشچان ، ئېھتىياج كۆپ خىل ۋە مۇرەككەپ بولغاچقا بۇنىڭغا ۋاقىتدا لايىقلاشمىغاندا ، مىللىي داڭلىق مەھسۇلاتلار خەلقئارا بازاردىكى باشقا دۆلەت ۋە رايونلارنىڭ ئوخشاش تۈردىكى تاۋارلىرى تەرىپىدىن سىقىپ چىقىرىلىش خەۋىپىگە دۇچ كېلىدۇ . شۇڭا ، خەلقئارا بازار ئارقىلىق ئۇچۇر ئىگىلەپ ، مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە ئېكسپورت تاۋارلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىش مىقدارى ، سۈپىتى ، ئۆلچىمى ، ئوراش - قاچىلاش ، توشۇش ، ئېلان قىلىش قاتارلىق ھالقىلىرىغا بولغان تەلەپنى كۈچەيتىش لازىم . سەيلى - ساياھەتچىلىك ئىشلىرى مىللىي رايونلارنىڭ خەلقئارا

ماسلاشتۇرۇپ ئۈنۈمنى قولغا كەلتۈرۈشكە يېتەكلىشىشى لازىم .

مىللىي رايونلاردىكى ئىقتىسادىي تەرەققىياتقا بازار ئارقىلىق يېتەكچىلىك قىلىشنىڭ كۈنكەپت شەكىللىرى ئۈستىدە ئىزدىنىش مىللىي ئىگىلىك تەتقىقاتىدىكى مۇھىم مەسىلە . بازار ئارقىلىق يېتەكچىلىك قىلىشنىڭ مىللىي رايونلاردىكى ئىقتىسادىي تەرەققىيات تەلپىگە لايىقلىشىپ ئۈنۈملۈك رول ئوينىيالايدىغان كۈنكەپت شەكىللىرىدىن تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ :

بىرىنچى ، خوشنا رايونلار بازىرى ئارقىلىق يېتەكچىلىك قىلىش . خوشنا رايونلاردا مىللىي رايونلار ئىقتىسادىي تەرەققىياتنى يۈكسەلدۈرۈشكە پايدىلىق بولغان بەزى شەرت - شارائىتلار بار ، يوشۇرۇن كۈچ زور . خوشنا رايونلار بولسا ئىشلەپچىقىرىشنىڭ بەزى مۇھىم ئامىلىرى ، مەسىلەن ، مەبلەغ تېخنىكا ، تالانتلىق خادىملار قاتارلىقلاردا ئارقىتۇتقۇچىلىقلارغا ئىگە . خوشنا رايونلار بازىرى ئارقىلىق مىللىي رايونلار بازىرىغا يېتەكچىلىك قىلىنىپ تەسىر كۆرسىتىلسە ، ئۇ ھالدا ، مىللىي رايونلار بىلەن خوشنا رايونلار ئوتتۇرىسىدا توغرا لىنىيىلىك ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت ئورنۇتۇلۇپ ، ھەمكارلىق كۈچىيىدۇ - دە ، بازار دائىرىسى كېڭىيىدۇ ، ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق بىر - بىرىنىڭ يېتەكچىلىكىنى تولۇقلاشقا ، ئۈستۈنلىكى ۋە ئارقىتۇتقۇچىلىقلىرىنى جارى قىلدۇرۇشقا ئىمكانىيەت يارىتىلىدۇ . بۇ نۇقتا ئەمەلگە ئاشۇرۇلسا ، مىللىي رايونلار بىلەن خوشنا رايونلار ئىقتىسادىنىڭ ماسلىشىپ تەرەققىي قىلىشىنى ، بولۇپمۇ مىللىي رايونلار ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى جانلاندۇرۇپ تەرەققىيات ، سۈرئىتىنى تېزەتكىلى بولىدۇ .

ئىككىنچى ، مەملىكەت خاراكتېرلىك بازار ئارقىلىق يېتەكچىلىك قىلىش . مىللىي رايونلارنىڭ بەزى مەھسۇلاتلىرى ئېلىمىزنىڭ ئىچكى بازارلىرىدا بازىرى ئىستىك تاۋارلار بولۇپ ، تاھازىرغىچە تەمىنلەش ئېھتىياجىنى قاندۇرالمىي كەلمەكتە . مىللىي رايونلار بۇنداق ئۈستۈنلۈكنى ساقلاپ تۇرالمىسا ، باشقا رايونلارنىڭ ئوخشاش خىلدىكى تا-

بازارغا يۈزلۈنۈشى ۋە ئۆزىنى دۇنياغا تونۇتۇش دىكى مۇھىم ۋاسىتە . بۇ جەھەتتىكى ئۈستۈنلۈكتىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىشىمۇ ماھىر بولۇش ئىنتايىن مۇھىم .

دۆلەت يېتەكچىلىكى

دۆلەت يېتەكچىلىكى مەركەز ۋە يەرلىك ھۆكۈمەت ئورگانلىرىنىڭ بازار مېخانىزمى ۋە بازار قا-ئۈنۈپەلىرىنىڭ رولىدىن ئاكتىپ پايدىلىنىپ ، تۈر-لۈك ۋاسىتىلار ئارقىلىق كارخانىلارنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەتلىرىنىڭ نورمال يۈرۈشۈشىگە ماكرولۇق يېتەكچىلىك قىلىشنى كۆرسىتىدۇ . دۆلەت يېتەكچى-لىكى ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنى نورمال ئىزغا چۈشۈرۈشنىڭ يەنە بىر خىل ئىلمىي ئۇسۇلى سۈپى-تىدە بازار مېخانىزمىنىڭ تېخىمۇ ئۈنۈملۈك رول ئوينىشىغا تۈرتكە بولىدۇ .

مىللىي رايونلاردىكى ئىقتىسادىي تەرەققىيات تا قوللىنىدىغان دۆلەت يېتەكچىلىكىنى دۆلەت ئور-گانلىرىنىڭ يېتەكچىلىك قىلىش ۋاسىتىلىرىنىڭ ئوخ-شىماسلىقىغا ئاساسەن تۆۋەندىكى تۈرلەرگە ئاي-رىشقا بولىدۇ :

بىرىنچى ، دۆلەتنىڭ مەبلەغ سېلىشى ئارقىلىق يېتەكچىلىك قىلىش - ئىقتىسادىي تەرەققىياتى ئار-قىدا قالغان مىللىي رايونلارنىڭ كۈنكەرتىپ ئەھۋال-ى ۋە دۆلەتنىڭ مەبلەغ سېلىش پىلانىغا ئاسا-سەن ، بەزى قۇرۇلۇش تۈرلىرى ۋە بەزى تارماقلار-غا مەبلەغ سېلىش ياكى كۆپەيتىپ سېلىش ئارقى-لىق ئۈنۈم ھاسىل قىلىپ ئىقتىسادىي تەرەققىيات سۈرئىتىنى تېزلىتىشنى كۆرسىتىدۇ . مەسىلەن ، دېھ-قانچىلىق ، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا بەزى ئىقتىسا-دىي زىرائەتلەر ، يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلار ، چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى ، پىششىقلاپ ئىشلىشىگە مەبلەغ سېلىپ تاۋارلىشىش نىسبىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ، كان بايلىقلىرى مول بولغان رايونلاردا تاشيول ياساش ، ئېلېكتر ئىس-تانىسىلىرىنى قۇرۇش قاتارلىقلارغا مەبلەغ سېلىش ئارقىلىق خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجىنى ھەم يەرلىك ئاممىنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجىنى ھەل قى-لىش ۋە باشقىلار . مەبلەغ سېلىش ئارقىلىق يېتەك-

چىلىك قىلىش ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى يۈكسەلدۈرۈپ بېشى يولىغا قەدەم تاشلىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشتىكى مۇ-ھىم ۋاسىتىلارنىڭ بىرى ، ئەمما ، بۇ يەردە شۇنى تەكىتلەش كېرەككى ، ئىقتىسادىي ئۈنۈم - بارلىق ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنىڭ چىقىش نۇقتىسى ، شۇنچا ، دۆلەت مەبلەغ سېلىش ئارقىلىق يېتەكچى-لىك قىلغاندا ئىقتىسادىي ئۈنۈمگە ئىنتىبار بېرىش بىلەن بىللە ، يەنە مىللىي رايونلارنىڭ ھازىرقى مەنپەئەتى بىلەن كەلگۈسى مەنپەئەتى ، ئىكولوگى-يىلىك تەڭپۇڭلىقنى ساقلاش قاتارلىق كۆپ خىل ئامىللارنىمۇ كۆزدە تۇتۇش لازىم .

ئىككىنچى ، پەن - تېخنىكا ئارقىلىق يېتەكچى-لىك قىلىش . پەن - تېخنىكىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئەڭ مۇھىم ئامىلى ئىكەنلىكى ھەمىشە ئايان . دۇنيا ئىقتىسادىي رىقابىتىنىڭ ماھىيىتى پەن - تېخنىكا رىقابىتىدىن باشقا نەرسە ئەمەس . مىللىي رايونلاردىكى پەن - تېخنىكا تەرەققىيات سەۋىيىسىنىڭ تۆۋەنلىكى ئەڭ گەۋدىلىك مەسىلە بو-لۇپ ، بۇ ھالەت مىللىي رايونلاردىكى ئىقتىسادىي تەرەققىيات سۈرئىتىگە خېلى زور دەرىجىدە توس-قۇنلۇق قىلماقتا . شۇنچا ، مىللىي رايونلاردىكى ئىقتىسادىي تەرەققىياتقا دۆلەت يېتەكچىلىكىنى يولغا قويغاندا پەن - تېخنىكا ئارقىلىق يېتەكچى-لىك قىلىشقا ئالاھىدە جىددىي قاراشقا توغرا كې-لىدۇ : مائارىپنى تۇتۇش ، ئەقلىي قابىلىيەتكە مەب-لەغ سېلىش ئارقىلىق ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ پەن - مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش ، ئاز سانلىق مىللەت تالانتلىق خادىملىرىنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈ-رۈشنى جىددىيلەشتۈرۈش ، باشقا رايونلاردىن پەن - تېخنىكا خادىملىرىنى كۆپلەپ جەلپ قىلىش ، ئى-لىم - پەن نەتىجىلىرىنى تىزدىن ئىشلەپچىقىرىشتا قوللىنىش قاتارلىقلار پەن - تېخنىكا ئارقىلىق يې-تەكچىلىك قىلىشنىڭ كۈنكەرتىپ تەدبىرلىرى ھېسابلى-نىدۇ .

ئۈچىنچى ، ئۈچۈر ئارقىلىق يېتەكچىلىك قى-لىش . دۆلەت فۇنكسىيىلىك ئورگانلىرىنىڭ ئىقتى-سادىي تۇرمۇشقا ئالاقىدار بولغان تۈرلۈك ئۇ-

ئۆسۈم ، ئىش ھەققى قاتارلىق ئىقتىسادىي پىشاڭلارنىڭ رولىدىن ئاكتىپ پايدىلىنىپ ، ئالاھىدە ئىقتىسادىي سىياسەتلەرنى تۈزۈش ۋە ئۇنى ئىجرا قىلىش ئارقىلىق مىللىي رايونلاردىكى خەلق ئىگىلىكىنىڭ نىسبەت مۇناسىبەتلىرىنى تەڭشىشىگە ، كەسىپ قۇرۇلمىسىنى قۇۋايىقلاشتۇرۇشىغا يېتەكچىلىك قىلىپ ، خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئومۇمىي گەۋدىدىن تەكشى راۋاجلىشىنى قولغا كەلتۈرۈش پائالىيىتىدۇر . سىياسەت ئارقىلىق يېتەكچىلىك قىلىش دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنى ماكرولۇق تىزگىنلەشتىكى مۇھىم يوللىرىنىڭ بىرى . سى بولۇپ ، ئوبىيېكتىپ جەھەتتە مىللىي رايونلارنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنىڭ يۈكسۈلۈشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ .

چۇرلارنى يەتكۈزۈپ بېرىش ئارقىلىق ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنىڭ ئۈنۈملۈك راۋاجلىنىشىغا يار - يۆلەكتە بولۇش پائالىيەتلىرىدۇر . ئۇچۇرنىڭ ھازىرقى زامان ئىقتىسادىي تۈرمۇشىدىكى رولى ناھايىتى چوڭ . شۇڭا ، ئۇنىڭ ئارقىدا قالغان مىللىي رايونلارنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتىكى مۇھىملىقىنى ئارتۇقچە تەكىتلەش ھاجەتسىز . دۆلەتنىڭ فۇنكسىيەلىك ئورگانلىرى ئۇچۇر ئارقىلىق يېتەكلەشكە ئالاھىدە ئېتىبار بېرىشى ، يالغۇز تاۋارلار بىلەن تەمىنلەش ۋە ئېھتىياجنىڭ سان - سۈپەت تۈزگىرىش ئەھۋالى ، باھادىكى داۋالغۇش قاتارلىق بازارغا مۇناسىۋەتلىك بولغان بىۋاسىتە ئۇچۇرلارنىلا ئەمەس ، يەنە دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى سىياسىي ، ئىقتىسادىي ، ئىجتىمائىي ، تېخنىكا ئۇچۇرلىرىنى كۆپلەپ ئانالىز قىلىشى ، ئۇنى تۈرلۈك ۋاسىتە ۋە يوللار ئارقىلىق يەتكۈزۈپ بېرىپ ، تاۋار ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنىڭ مۇرەككەپ ۋە ئۆزگىرىشچان بازارغا تېزىدىن ماسلىشىشىغا ياردەم بېرىشلىرى لازىم .

تۆتىنچى ، سىياسەت ئارقىلىق يېتەكچىلىك قىلىش . بۇ دۆلەتنىڭ مالىيە ، باج ، باھا ، ئامبانات - قەرز ،

ئاقىلغا پەس ئادەم كۆرسەتسە جاپا ،
 كۆپ ئەلەم چەكمىسۇن ، بولمىسۇن خاپا .
 ئاددىي تاش سۇندۇرسا زەر قاچىنى گەر ،
 تاش داڭقىم ئۆسمەيدۇ ، كەمسىتىلمەس زەر .

بىلمەس ئۇ ، ناغرىنىڭ ئاۋازى دائىم ،
 « ئەجەم » كۈيىنىمۇ باسدۇ ئاسان .
 دانانى شەرمەندە قىلدىغۇ ، دەيدۇ ،
 غۇرۇرى ئۆرلىگەن ماختانچاق نادان .
 (سەئىدى)

ئىرادە پەزىلىتى ۋە ئۆگىنىش نەتىجىسى

ئابدۇرىشىت ئابدۇراخمان

باتۇرلۇق بىلەن ئالدىغا چامدىغاندا ، ئىلىم - پەن ئىگىلەش يولىدا جاپا - مۇشەققەتتىن قورقماي ئۆزىنىڭ ۋە خەلقىنىڭ كەلگۈسى بەختى ئۈچۈن تىرىشىپ ئىشلىگەندىلا ئۆز ھاياتىنىڭ قىممىتىنى يارىتىپ رىئايلايدۇ . لېكىن ، ھازىر بىر مۇنچە ئوقۇغۇچىلار ئالدى بىلەن ھەل قىلىشقا تېگىشلىك بۇ شەرتنى ئورۇندىماي ، ياشلاردا بولۇشقا تېگىشلىك جۇستۇقۇنلۇقنى يوقۇتۇپ ، ھەتتا كەلگۈسىدىن ئۈمىتسىزلىنىپ ، مەنئىي جەھەتتە ئىرادىسىزلىك قىلىش بىلەن جان ساقلاشنىڭ كويىغا چۈشۈپ كېتىۋاتىدۇ . ئوقۇش جەريانىنى پۇختا ئىگىلىمەي ، ئوقۇش پۈتتۈرگەندە « تەرەققىيات ئىستىقبالى ياخشى ئورۇن ؛ ئىش ھەققى ۋە كىرىمى ياخشى ئورۇن » لارغا ئورۇنلۇق ئېلىشىنىڭ غەبىدە يۈرۈۋاتىدۇ . ئالاقىسىز چان ئوقۇش پۈتتۈرگەن كۆپ ساندىكى ئوقۇغۇچىلار ياخشى ئىشلەپ كېتىۋاتقان بولسىمۇ ، ئاز ساندىكىلىرى ئۆزلىرىنىڭ خىزمەت ئورۇنلىرىدا خاتىرجەم ئىشلىمەي ، خىزمەت ئالماشتۇرۇش يولىدا قاتراپ يۈرۈيدۇ . ھازىرقى جەمئىيەتتە بىر مۇنچە ئوقۇغۇچىلار تۈرلۈك ئوبيېكتىپ ئەھۋاللار تۈپەيلىدىن خىزمەتكە ئورۇنلىشالماي يۈرگەن شارائىتتا ، بىر قىسىم ئوقۇغۇچىلارنىڭ خىزمەت ئورۇنلىرىغا ئېرىشكەندىن كېيىن خاتىرجەم ئىشلەپ كېتەلمەسلىكى ، ئايرىم ئەھۋاللارنى ھېسابقا ئالمىغاندا ، مەكتەپتىكى ئۆگىنىش ئىرادىسىدە كۆرۈلگەن بولمىسا شاكلىقنىڭ داۋامى بولۇپ ، بۇ ئەھۋال ئوقۇغۇچىلارنىڭ مەكتەپ قويندا پىسخىكا جەھەتتە تۈلۈك تەزىيىلىنىپ ، ئەمەلىي خىزمەتلەرگە ياراملىق ئىرا-

ئادەمنىڭ ھاياتى چەكلىك ، ياشلىق ھەممىدىن قەدىرلىك . ھالبۇكى مەكتەپ ھاياتىدا كۆپ قىرلىق ئىقتىدار ھاسىل قىلىش ئۈچۈن شۇنچە كۆپ تەرەپلىمە بىلىم ئېلىپ تۇرۇلۇق يەنە نېمىشقا ئالىي مەكتەپ قۇچقىدىن « زەئىپ تەن ، چۈشكەن روھ » ئەۋرىشىكلىرى چىقىدۇ . بالىلار ئارىسىدا ئالتا - ئانىسىنىڭ ھالىغا يەرۋا قىلمايدىغان ، خەۋىتە ۋە غۇربەتچىلىكتە قالغانلارنى قۇتۇلدۇرمايدىغان ، جامائەت مۈلكىنى ئوغۇرلايدىغان ، لەۋزىدە تۇرمايدىغان ، باشقىلارنى ئالدايدىغان ، ھەتتا ئەخلاىي جەھەتتە چىرىكلىشىپ ، ئىچكىلىك ، چېكىملىك ، ... لەرگە بېرىلىپ ، ياشلىقنى قەدىرلىمەيدىغان بۇزۇقچىلىقلار كۆرىلىدۇ ؟ بۇنىڭدا ، ھازىر كىشىلەر ئارىسىدا ئېقىپ يۈرگەن « ھازىر ئەخلاق ناچارلىشىپ ، جەمئىيەت كەپپىياتى چۈشكۈنلىشىپ كېتىۋاتىدۇ » دېگەن تەرەپ مەلۇم سالىماقتى ئىگىلىشىمۇ ، ھاياتلىقنىڭ ئەڭ قىممەتلىك يالداملىرى سالامەتلىك ، بىلىم ، پەزىلەت ، كەسپ ، ئۆز ئارا مېھرى - شەپقەتكە سەل قاراش ، بولۇپمۇ ئۇتۇقنىڭ ئالدىنقى شەرتى بولغان ئىرادە پەزىلىتى - جاسارەت بىلەن ئۆگىنىش ، ئۆزىنى خەلقىنىڭ كەلگۈسى ئۈچۈن بېغىشلاش روھىنىڭ كەم بولۇشىمۇ مۇھىم رول ئوينايدۇ .

چۈنكى ، بۈگۈنكىدەك ئىشك سىرتقا ئېچىۋېتىلگەن ئىسلاھات شارائىتىدا ، ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىغا نىسبەت ئېيتقاندا ، ئالدى بىلەن رىقابەتلىك جەمئىيەتكە يۈزلىنىپ ، تىرىشىش نىشانىنى بەلگىلەپ ، روھى جەھەتتە كۆتۈرۈلگۈ بولۇپ ،

دى. بۇ پەن - تېخنىكا داشۆسى ئوقۇغۇچىلار - نىڭ ئالىي شان - شەرەپى. ئۆسمۈرلەر سىنىپىدىن 11 نەپەر ئوقۇغۇچى «گومورو ئوقۇش مۇكاپا - تى»غا ئېرىشتى. بۇ مەكتەپ بويىچە مۇشۇ مۇكا - پاتقا ئېرىشكەنلەر ئومۇمىي سانىنىڭ 12 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ. لېكىن ئۆسمۈر سىنىپى ئوقۇغۇچىلار نىڭ سانى يۈتۈن مەكتەپ ئومۇمىي ئوقۇغۇچىلار سانىنىڭ 5 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ.

تەكشۈرۈشكە ئاساسلانغاندا ، مۇتلەق كۆپ ساندىكى ئۆسمۈرلەر سىنىپى ئوقۇغۇچىلىرى خىز - مەتنى كۆرۈنەرلىك ياخشى ئىشلىگەن ، ھەمدە مەم - لىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا دوكتورلۇق ئۇنۋانىغا ئې - رىشىشكە باشلاپ ، ئۆزلىرىنىڭ غايەت زور خىز - مەت ئىشلەش يوشۇرۇن كۈچىنى دەسلەپكى قەدەم - دە نامايەن قىلغان .

كۆپچىلىككە تونۇشلۇق بولغان نىڭبۇ پەن - تېخنىكا داشۆسى ئۆسمۈرلەر سىنىپىنى يۈتتۈرگەن دىن كېيىن ئاسپىرانتلىققا ئىمتىھان بەرمەي ، مەك - تەپتە قېلىپ ئوقۇتقۇچى بولغان ، ئاسپىرانتلار سې - نىپىغا ماتېماتىكا دەرسى بەرگەن . ئۇنىڭ ئوقۇ - تۇش مەتبۇدى ياخشى بولغاچقا 19 يېشىدىلا لىك - تورلۇق ئۇنۋانى ئالغان . ئۇ مەملىكەت بويىچە دا - شۆلەردە ئىشلەۋاتقان ئەڭ ياش لىكتورلارنىڭ بى - رى .

ئۆسمۈرلەر سىنىپىنىڭ يېشى ئەڭ كىچىك ئوقۇ - غۇچىسى شىيەنيو 1982 - يىلى جۇڭگو پەنلەر ئا - كادېمىيىسى نەزەرىيە فىزىكىسى تەتقىقات ئورنى تەرىپىدىن ئاسپىرانتلىققا قوبۇل قىلىندى . شۇ چاغدا ئۇ 15 ياشتا ئىدى . ئۇ مەملىكەتمىز بويىچە يېشى ئەڭ كىچىك ئاسپىرانت ھېسابلىنىدۇ . ئۇنىڭ ئىمتىھانغا قاتناشقان كەسپى - تارتىش كۈچى فى - فىزىكىسى ۋە ئاسمان جىسىملىرى فىزىكىسى كەسپى ئىدى . شىيەنيو ئاسپىرانتلىققا ئىمتىھان بەرگەندە تېخى بويىنىدا قىزىل گالىستۇك ئېسىقلىق ئىدى .

دە پەزىلىتى - ئورناتمىسا بولمايدىغانلىقىنى كۆر - ستىدۇ .

بىزنىڭ مەكتەپلىرىمىزدە كۆرىلىۋاتقان بۇنداق ئىرادىسىزلىكنى ئېلىمىزنىڭ پەن - تېخنىكا داشۆسىنىڭ ئۆسمۈرلەر سىنىپىدا ئوقۇۋاتقان ئىرا - دىلىك ئوقۇغۇچىلارغا سېلىشتۇرىدىغان بولساق ، ئۇلارنىڭ ئۆگىنىش نەتىجىسىنىڭ ناھايىتى يۇقىرى لىقىنى ھەمدە بۇنداق يۇقىرى نەتىجىنىڭ ئۇلارد - كى ئۆگىنىش ئىرادىسىنىڭ كۈچلۈكلىكى ، بولۇپمۇ ئەمەلىي خىزمەتلەرنى نىشان قىلىپ ئۆگىنىش ئىرا - دىسىنىڭ كۈچلۈكلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەن - لىكىنى بايقاپ ئالالايمىز .

ھازىر ، پەن - تېخنىكا داشۆسى ئۆسمۈرلەر سىنىپىدىن 6 قارار ئوقۇغۇچى ئوقۇش پۈتتۈرگەن بولۇپ ، بۇلار 190 نەپەر . بۇلارنىڭ ئىچىدە 143 ئوقۇغۇچى دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدا ماگىستىر ، دوكتورلۇققا ئوقۇيدىغان ئاسپىرانت (چەت ئەل - لەردە دوكتورلۇق ئۇنۋانى ئۈچۈن ئوقۇغانلار تەخمىنەن 100 نەپەر) بولۇپ ئوقۇدى . بۇلار ئۆس - مۈرلەر سىنىپىدىن ئوقۇش پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار ئومۇمىي سانىنىڭ 75.3 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ . مۇددەتتىن بىر - ئىككى يىل بۇرۇن ئاسپىرانتلىق ئىمتىھاندىن ئۆتكەنلەر 67 نەپەر بولۇپ ، ئوقۇش پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار ئومۇمىي سانىنىڭ 44.5 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ . بولۇپمۇ 1981 - يىلىدىن 1987 - يىلىغىچە جۇڭگو ، ئامېرىكا بىرلىكتە قو - بۇل قىلغان ئامېرىكىغا بېرىپ ئوقۇغان ئاسپىرانت (CVSPEA) 45 نەپەر . بۇنىڭ ئىچىدە مەملىكەت بويىچە ئومۇمىي نەتىجىسى بىرىنچىلىكتىن بەشىنچە لىككىچە بولغانلار 7 نەپەر . 80 - يىللىق ئۆسمۈر - لەر سىنىپىدىكى 28 ئوقۇغۇچىنىڭ ھەممىسى مەملى - كەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئاسپىرانتلىققا قوبۇل قى - لىنىدى . پەن - تېخنىكا داشۆسى 1981 - يىلىدىن باشلاپ «گومورو ئوقۇش مۇكاپاتى» تەسىس قىل -

1987 - يىلى شىۋىتسىيىدىكى بىر قانچە گېزىت « يېشى ئەڭ كىچىك دوكتور » دېگەن تېمىدا جۇڭگودىن بارغان 23 ياشلىق دوكتور شېۋۇ توغرىسىدا خەۋەر ئېلان قىلدى ، شېۋۇ پەن - تېخنىكا داشۆسى ئۆسمۈرلەر سىنىپىنىڭ 78 - يىللىق ئوقۇغۇچىسى . ئۇ 1987 - يىلى 10 - ئايدا شىۋىتسىيە لىسسابون داشۆسىنىڭ سانائەت پەنلىرى بويىچە دوكتورلۇقىغا ئېرىشكەن . بۇ خەۋەر بىر مەھەل ستوكولمىنى زىل - زىلىگە سالغان . شېۋۇ يەنە ئەنگىلىيە ، ئامېرىكا ، نورۋىگىيە ، ئاۋستىرىيە قاتارلىق دۆلەتلەر ئاچقان خەلقئارا ئىلمىي يىغىنلارغا قاتناشقان . ھازىر شىۋىتسىيىدە 2 - دوكتورلۇق ئۇنۋانى ئۈچۈن ئوقۇۋاتىدۇ ، ھەمدە قوشۇمچە ئاسپىرانتلارغا دەرس ئۆتىدۇ . ئىشتىن سىرتقى ۋاقىتلىرىدا يەنە تەتقىقات خىزمەتلىرىگە قاتنىشىدۇ .

« ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن مەن ۋەتەنگە ، پەن - تېخنىكا داشۆسىگە قايتىمەن . » بۇ ، ئۆسمۈرلەر سىنىپى 78 - يىللىق ئوقۇغۇچىسى چىن سۇڭنىڭ سۆزى . 1983 - يىلى 8 - ئايدا ئۇ ئامېرىكىغا بېرىپ دوكتورلۇق ئۇنۋانى ئۈچۈن ئوقۇدى . 4 يىل ئوقۇپلا دوكتورلۇق ئۇنۋانىغا ئېرىشتى ، ئۇ نۆۋەتتە ئامېرىكىدا ئالىي دوكتورلۇق تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانماقتا .

كىشىلەر تەرىپىدىن « پەن - تېخنىكا داشۆسى ئۆسمۈرلەر سىنىپىنىڭ تالانتلىق ئوقۇغۇچىسى » دەپ ئاتالغان جۇڭگۇ 79 - يىللىق ئۆسمۈرلەر سىنىپىنىڭ ئوقۇغۇچىسى . ئۇ پەن - تېخنىكا داشۆسىنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن ، جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ ۋۇخەن ئۆسۈملۈك تەتقىقات ئورنىغا تەقسىم قىلىندى . ئۇ خىزمەتنى كۆرۈنەرلىك ياخشى ئىشلىگەنلىكى ئۈچۈن 24 يېشىدا دەرىجە ئاتلاپ يۇقىرى دەرىجىلىك ئۇنۋانغا ئېرىشتى . دېمەك ، بۇ بالىلار پۈتۈن ۋۇجۇدىنى پەنگە

بېقىشلاپلا قالماي ، ئاجايىپ مۇستەھكەم ئىرادە بىلەن ئۆگىنىپ ئەشۇنداق تالانت دەۋرۋازلىرىنى ئاچقان . تالانتشۇناسلىقنىڭ ھازىرقى تەتقىقات نەتىجىلىرىغا قارىغاندا ، ئادەملەرنىڭ ئەقلى زىيادە بولغانلىرى بىلەن ئەقلى كەم بولدىغانلىرى مۇتلەق ئاز بولۇپ ، ئەقلى نورماللىرى مۇتلەق كۆپ بولىدۇ . ئەقلى نورمال ئادەملەر پەقەت ئىلمىي تەرتىپ بويىچە مۇستەھكەم ئىرادە بىلەن تىرىشىدىكەن ، ئۇلار جەزمەن تالانتلىق بولۇپ كېتەلەيدۇ . چۈنكى « تالانت دېگەن ئالاقانداق سۆز مەنىلىك ، سۈنئىي بىلەر مەنىلىك بولماستىن ، بەلكى ئادەمنىڭ تۇغما ئەقلى قابىلىيەت ئاساسىدىكى تۈرلۈك ئەقلى قابىلىيەتلىرىنىڭ يۈكسەك تەرەققىي قىلىشى ۋە ئەقىل قۇرۇلمىسىغا مۇكەممەل دەرىجىدە بىرىكىشى بولۇپ ، كىشىلەرنى ھەيران قالدۇرىدىغان تالانت يېتىشتۈرۈش ، ئۇلۇغ ئىلىم - پەن مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى يارىتىش ھورۇنلارنىڭ قولىدىن مەڭگۈ كەلمەيدۇ . تالانت پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۈستىكارلىق قىلىدىغان كىشىلەرنىڭ دەۋرۋازىسىغا قارايمۇ قويمايدۇ . تالانت ئەمگەك جۇغلانمىسى ، جاپالىق ئەمەلىي تىرىشچانلىقنىڭ جۇغلانمىسى ① بىزنىڭ ئوقۇغۇچىلىرىمىزنىڭ مۇتلەق كۆپ ساندىكىلىرىمۇ ئەقلى نورمال ئادەملەر بولۇپ ، ئەگەر ئوقۇغۇچىلىق ھاياتىدىكى ۋاقىتلىق راھەتپەرەسلىك ئاساسىدىكى ئۈستىكارلىقلارنى چۆرۈپ تاشلاپ تەر ئاققۇزۇشقا ئىرادە قىلسا ، ھەمدە ئاغزاكى ۋەدىلەردىن ئەمەلىي ئىزدىنىشكە ئۆتسە ، ئەلۋەتتە پەن - تېخنىكا داشۆسىنىڭ ئۆسمۈرلەر سىنىپىدىكى ئوقۇغۇچىلارغا ئوخشاش ئۆگىنىش نەتىجىسىنى قولغا كەلتۈرۈپ ، ئەمەلىي خىزمەتلەردىمۇ يۇقىرىدىكىلەردەك تىگىر قاپ قالىدايدۇ .

① ئىسلامىي شېرىپنىڭ « ئەقىل ۋە پەزىلەت » دېگەن كىتابىدىن

ئاتالغۇلارنىڭ خاراكتېرى ھەققىدە دەسلەپكى مۇلاھىزە

چىن جىڭلى

ئاتالغۇلارنىڭ خاراكتېرى ئۈستىدە يەنە بىر قۇر تەھلىل يۈرگۈزمەكچىمىز:

I

بىزنىڭچە ، نېمىنىڭ ئاتالغۇ ياكى ئەمەسلىكىگە تەبىر بەرگەندە ئالدى بىلەن ئۇنىڭ «سۆز» ياكى «ئىبارە» لەر ئىكەنلىكىگە ، ئاندىن شۇ «سۆز - سۆيلىمەلەر» ياكى «ئىبارە» لەرنىڭ مەلۇم پەن ، مەلۇم تېخنىكا ساھەسىدىكى ئىلمىي ئۇقۇملارنى ئىپادىلىگەن - ئىپادىلىمىگەنلىكىگە قارايدىغان كېرەك ، بۇ ئىككىسى ئاتالغۇلارنىڭ ھەقىقىي زىرائىتىغا تېگىشلىك شەرتلىرى بولۇپ ، بىرى كەم بولسا بولمايدۇ . مۇكەممەل بىر ئاتالغۇنى ئۇنىڭ ئىچكى مەزمۇنىنىڭ ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكى بەلگىلەيدۇ . بۇ ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىك ئاساسلىقى ئاتالغۇلارنىڭ بىر مەنىلىكلىكى ، ئىلمىيلىكى ، كەسىپلىكى ، سىستېمىلىقى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ .

1 . بىر مەنىلىكلىكى

بىر مەنىلىكلىكى ئاتالغۇلار بىلەن ئۇ بىلدۈرگەن ئىلمىي ئۇقۇملار ئوتتۇرىسىدىكى ئۆز ئارا ئۇيغۇنلاشقان مۇناسىۋەتنى كۆرسىتىدۇ . باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا ئۇلارنىڭ ئىپادىلەيدىغان ئىلمىي ئۇقۇملىرى ھەم بىر - بىرىگە باغلانغان ، ھەم بىر - بىرىدىن پەرقلىنگەن بىر گۇرۇپپا ئۇقۇملار بولماستىن ، بەلكى ئەينىلىكىنى ، پۈتۈنلۈكنى كۆرسىتىدۇ . مەسىلەن : «بۇلۇڭلۇق تېزلىك» بىلەن «ئاسى فېزىكا كەسىپى ئاتالغۇلىرى بولۇپ ، بۇنىڭدا بىرلا سۆز پەرقى ساقلانغان بولسىمۇ ، ئەمما ئۇلارنىڭ ھەر قايسىسىنىڭ كۆرسىتىدىغان ئوبىيكتلىرى پۈتۈنلەي ئوخشامايدۇ . «بۇلۇڭلۇق تېزلىك» ئايلىنىۋاتقان قاتتىق جىسىم بۇلۇڭ ئورنىنىڭ يۆتكىلىشى ۋاقتىغا ئەگىشىپ ئۆزگىرىدىغان فېزىكىلىق مىقدارنى تەسۋىرلەش» نى كۆرسەتسە ،

I

ئاتالغۇلارنىڭ نېمە ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى بۇ تۈپ خاراكتېرلىك مەسىلىدە ئىلىم ساھەسىدىكىلەرنىڭ پىكىرى بىردەك ئەمەس . بۇلارنى تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە خىل قاراشقا يىغىنچاقلاش مۇمكىن . (a) ئاتالغۇلار سۆز - سۆيلىمەلەر ، سۆز بىرىكىملىرىمۇ بولۇشى مۇمكىن . ئۇلار ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى ، ئىلىم - پەن ، سەنئەت ، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش قاتارلىق ھەر قايسى مەخسۇس ساھەلەردىكى شەيئىلەر ، ھادىسىلەر ، خۇسۇسىيەت مۇناسىۋەتلىرى ۋە جەريانلىرىنى توغرا بەلگىلەش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ ؛

(b) پەن - تېخنىكا ئاتالغۇلىرى ئىلمىي ھادىسە ۋە ئۇقۇمنى بىلدۈرىدىغان ھەر قايسى پەنلەرنىڭ مەخسۇس ئاتالغۇلىرى ، ئىلمىي ئۇقۇم ئوبيېكتى تىپ شەيئىلەرنىڭ ماھىيەتلىك خۇسۇسىيەتلىرىنى بىلدۈرىدۇ ؛

(c) ئاتالغۇلار مەلۇم بىر مەخسۇس ساھەنىڭ ئۆزىگە خاس ئۇقۇملىرىنى توغرا ئىپادىلەپ بېرىدىغان بىر مەنىلىك سۆزلەردۇر . بۇ يەردىكى ئۈچ تۈرلۈك تەبىرنىڭ ھەممىسى ئۆز ئالدىغا بولسىمۇ ، لېكىن ئاتالغۇلارنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى ئېچىپ بەرگەن . ئاتالغۇلارنىڭ خاراكتېرىنى توغرا تونۇش كىشىلەرنىڭ ئاتالغۇلارنى يەنىمۇ ئىلگىرىلەتكەن ھالدا تەتقىق قىلىشنىڭ ئالدىنقى شەرتى ۋە ئاساسى بولغانلىقىدىن ، بۇ تەبىرلەرنى مۇكەممەل دېگىلى بولمايدۇ . چۈنكى ، a تەبىر ئاتالغۇلارنىڭ خاراكتېر مەزمۇنى ۋە ئۇقۇم دائىرىسىنى ئېچىپ بېرىشتە ، b تەبىر ئاتالغۇلارنىڭ خاراكتېر مەزمۇنىنى ئەكس ئەتتۈرۈشتە ، c تەبىر ئاتالغۇلارنىڭ خاراكتېر مەزمۇنىنى ئېچىپ بېرىشتە تازا قايىل قىلارلىق ئەمەس . شۇڭا بۇ ماقالىمىزدا بىز نوپۇز - لۇق ئادەملەر ئېلىپ بارغان تەتقىقات ئاساسىدا

شى ، « ئىككى خىل گاز ياكى بىر بىرى بىلەن بىر رىكىپ كېتەلەيدىغان سۇيۇقلۇقنىڭ كۆپ تۆشۈك لۈك نىپىز يويۇق » دىن ئۆتۈپ ئارىلىشىپ كېتىشى ، « بىر خىل شەيئىنىڭ ياكى كۈچنىڭ بارا - بارا ياشقا تەرەپلەرگە (كۆپ ھاللاردا ئابىست راکت شەيئىلەرگە ئىشلىتىلىدۇ) كىرىپ كېتىشى » دېگەندەك ئۈچ مەنا تۈرى بار . « 渗透 » « 穿插 » گە ئوخشاش كۆپ مەنىلىك سۆز ھېسابلىنىدۇ . لېكىن « 渗透 » ھەربىي ئاتالغۇ ئورنىدا ئىشلىتىلگەندە ئۇ قابىل شۆبە ئەترەتنىڭ دۈشمەننىڭ جەڭ ئورۇنلاشتۇرۇش بوشلۇقىدىن ياكى پاي دىلىق يەر شارائىتىدىن پايدىلىنىپ مەخپىي ھالدا دۈشمەننىڭ ئىچكىرى جايلىرىدىن ۋە ئارقا سېپىدىن كېسىپ ئۆتۈپ جەڭ قىلىش ھەرىكىتى دېگەندىن ئىبارەت بىرلا مەنىنى ئىپادە قىلىدۇ .

بىر مەنىلىكلىك ئاتالغۇنىڭ مەلۇم ئالاھىدە كەسىپ ، پەن دائىرىسىگە قارىتا ئېيتىلغان بولۇپ ، ئالاھىدە كەسىپ - پەنلەردىلا ئىپادىلىنىدۇ ھەمدە ھەمىشە مەلۇم كەسىپ - پەنگە بېقىنىپ كېلىدۇ . ئالاھىدە كەسىپ - پەندىن ئايرىلغان ھالدا ئاتالغۇنىڭ بىر مەنىلىكلىكى ئۈستىدە قاراقۇيۇقلا گەپ قىلغاندا ، بىر مەنىلىكلىكنى بۇرملاپ چۈشىنىش كېلىپ چىقىدۇ . بەزى چاغلاردا بەزى ئوخشاش بولمىغان ياكى شۇنىڭغا يېقىن كېلىدىغان كەسىپ - پەنلەر ئوخشاش بىر خىل فونېتىك شەكىلنى قوللىنىلىپ ، شۇ كەسىپ - پەنلەرنىڭ ئالاھىدە ئىلمىي ئۇقۇمىنى ئىپادىلەيدۇ . مەسىلەن : « ھەربىي كەت » دېگەن بۇ فونېتىك شەكىل فىزىكا ئىلمىدە « جىسىملار ئورنىنىڭ يۆتكىلىشى » نى ، پەلسەپىدە « ماددا مەۋجۇدىيىتىنىڭ شەكلى » نى ، سىياسىي ئىلمىدە « تەشكىللىك بولغان سىياسىي مەزمۇنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئاممىۋى ھەرىكەت » نى كۆرسىتىدۇ . ئابىستىراتىك جەھەتتىن قارىغاندا « ھەربىي كەت » كۆپ مەنىلىكتەك كۆرۈنىشى ، ئەمما « ھەربىي كەت » نىڭ ھەر قايسى مەنىلىرى مەلۇم بىر ئالاھىدە كەسىپ - پەنگە كونكرېتلاشتۇرۇلغاندا ، ئۇ

« ئاشۇرۇلغان تېزلىك » ھەرىكەتچان نۇقتا تېزلىكىنىڭ تېز - ئاستىلىقى ۋە يۆنىلىشى ۋاقىتقا ئەگىشىپ ئۆزگىرىدىغان فىزىكىلىق مىقدارنى تەسۋىرلەش » نى كۆرسىتىدۇ ، دېمەك ، ئۇ بىر ۋېكتورلىق مىقدار بولىدۇ . كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى ، « بۇلۇڭلۇق تېزلىك » بىلەن « ئاشۇرۇلغان تېزلىك » نىڭ ھەر قايسىلىرى ئۆزىگە بولىدۇ ، ئۇلارنى بىر بىرىگە ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ . تەكشۈرۈشتىن قارىغاندا ، مۇتلەق كۆپ سانلىق ئاتالغۇ بىر مەنىلىك بولىدىكەن ، بىر مەنىلىكلىك ئاتالغۇلارنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيىتى ھېسابلىنىدۇ . كۆپ مەنىلىكلىك بولسا بىر بىرىگە باغلىنىشلىق بولغان بىر گۇرۇپپا ئوبيېكتىپ نىشاننىڭ مەنا جەھەتتىكى ئىنكاسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . ئەگەر ئاتالغۇلار كۆپ مەنىلىكلىك بولسا كىشىلەرنىڭ مەلۇم بىر ئوبيېكتىپ نىشانىنى توغرا چۈشىنىشىگە زور دەرىجىدە تەسىر يېتىدۇ ، ئومۇمخەلققە ئورتاق بولغان لۇغەت تەركىبىدىكى بەزى كۆپ مەنىلىك سۆز - ئىبارىلەرنى كىشىلەر مەلۇم ساھەسىنىڭ ئۆزىگە خاس ئاتالغۇسى قىلىپ ئىشلەتكەندە ، ئۇنىڭ كۆپ مەنىسىدىن پايدىلانماي ، پەقەت بىرلا مەنىسىدىن پايدىلىنىدۇ . مەسىلەن : خەنزۇچىدىكى « 穿插 » نى ئالاقىسى ، ئۇنىڭ « گىرەلەشمەك ، كېسىپ ئۆتەك ، قىستۇرماق » دېگەندەك لۇغەت مەنىلىرى بار . رومان - تىياتىرلاردا ئاساسىي تېمىنى گەۋدىلەندۈرۈش ئۈچۈن ، ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان ۋەقەلىكلەرنى ئورۇنلاشتۇرغاندا ، « قىستۇرماق » دېگەن مەنىنى ئىشلىتىدۇ . « 穿插 » نى ھەربىي ئاتالغۇسى قىلىپ ئىشلەتكەندە ، ئۇ « دۈشمەن مۇداپىئەسى ئورۇنلاشتۇرغان تار بوشلۇق ياكى ئاجىز تەرەپتىن دۈشمەن مۇداپىئەسىنىڭ ئىچكىرىسى ياكى ئارقا سېپىدىن كېسىپ ئۆتىدىغان جەڭ ھەرىكىتى » دە « كېسىپ ئۆتەك » دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ . يەنە مەسىلەن ، « 渗透 » سۆزىنىڭ ئومۇمخەلق تىلىدا « سۇيۇق جىسىمنىڭ قاتتىق جىسىمنىڭ مىكرو تۆشۈكچىلىرىدىن ئۆتۈپ

ئايلىنىدۇرۇپتەلمەيدۇ. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئاتالغۇلارنىڭ بىر مەنىلىكلىكى نىسپىي مۇقىملىققا ئىگە بولىدۇ. ئىلمىي ئۇقۇملارنىڭ ئۆزگىرىشىنى ئومۇمەن ئىككى خىلغا بۆلۈشكە بولىدۇ: بىرى كونا ئۇقۇملارنىڭ ئورنىنى يېڭى ئۇقۇملار ئالىدۇ. تەدرىجىي ئومۇملىشىپ كېتىدۇ. كونا ئاتالغۇلارنىڭ ئورنىغا يېڭى ئىجاد قىلىنغان ئاتالغۇلار دەسلەپتە يەنە بىرى، كونا ئۇقۇملار ئەسلى شەكىلىنى ساقلاپ قالغان بولسىمۇ، ئەمما مەزمۇنى يېڭىلانغان ۋە چوڭقۇرلاشقان بولىدۇ. ئىلمىي ئۇقۇملارنى گەۋدىلەندۈرىدىغان ئاتالغۇلارنىڭ مەنىسىمۇ بۇنىڭغا ماس ھالدا ئۆزگىرىدۇ. مەسىلەن: «كۆيۈچان ماددا» دېگەن ئۇقۇم 1703 - يىلى گېرمانىيىلىك خىمىك ستار تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغاندىن كېيىن، شۇ ئاساستىكى «كۆيۈچان ماددا تەلىماتى» ياۋروپىدىكى ئىلىم - پەن ساھەسىدە يۈز يىلغا يېقىن ھۆكۈم سۈرگەندى. شۇ چاغدا ئىلىم - پەن ساھەسىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى «كۆيۈچان ماددا» بارلىق ئوت ئالىدىغان جىسىملارنىڭ تۈپ نامى، «كۆيۈچان ماددا» بولمىغانلىرى ئوت ئالمايدۇ. جىسىم ئوت ئالغاندا، ئۇنىڭ ئىچىدىكى «كۆيۈچان ماددا» ئاتوموسفېرا ياكى چاڭ - توزان بىرىكىپ مېتال ھاسىل قىلىدۇ، دەپ ئىشىنىپ كەلگەندى. تاكى 1783 - يىلىغا كەلگەندە فرانسىيىلىك ئالىم لاۋوسىيەر بەزى جىسىملارنىڭ كۆيۈش تەجرىبىسىنى قايتا ئىشلەش ئاساسىدا ئۆزى بىلەن زامانداش بولغان پېرىستېرى قاتارلىق ئالىملارنىڭ ئوكسىگېننى بايقىغانلىقى مۇۋەپپەقىيىتىنى قوبۇل قىلىپ، «ئوكسىدلىنىش» دېگەن بۇ ئۇقۇمنى رەسمىي ئوتتۇرىغا قويۇپ، كۆيۈش ھادىسىسىنىڭ ماھىيىتى كۆيگۈچى ئېلېمېنتنىڭ ئوكسىگېن بىلەن بىرىكىپ ئىلىكىنىڭ جەريانلىرىنى چۈشەندۈرگەن، باشقا ئالىملارمۇ لاۋوسىيەرنىڭ تەجرىبىسىنى قايتا ئىشلىگەن ۋە ئىسپاتلىغان. بۇنىڭ بىلەن «كۆيۈچان ماددا» دېگەن ئۇقۇم كىشىلەر تەرىپىدىن ئاستا - ئاستا چۆرۈپ تاشلانغان.

يەنە بىر مەنىلىكلىكىگە ئىگە بولۇپ قالدى. شۇنىڭغا ئوخشاشلا «分子» ئاتالغۇسى ماتېماتىكىدا «سۈپەت» نى بىلدۈرسە، فىزىكىدا ماددىلار ئىچىدىكى ئەسلى ماددىنىڭ بارلىق خىمىيىلىك خۇسۇسىيىتىنى ساقلاپ قالالايدىغان، مۇستەقىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرالايدىغان ئەڭ كىچىك زەررىچىنى بىلدۈرىدۇ.

بەزى ئاتالغۇلار ھەققىدە كىشىلەر تونۇشنىڭ ئوخشاشمىسى تۈپەيلىدىن تۈرلۈك كۆز قاراشلار پەيدا بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، «[同]» سۆزىنى ئالسا، ۋاڭ لى ئەپەندى «[同]» نى «تەلىك ئەڭ كىچىك مەنا بىرلىكى» دېسە، لۇشۇ شاڭ ئەپەندى «[同]» نى «تەلىك مۇستەقىل قوللىنىلىدىغان، ئەڭ كىچىك مەنا بىرلىكى» دەپ قارىغان. فۇسۇيچىڭ ئەپەندى «[同]» نى «تەلىك مەنا ئىپادىلەيدىغان، ئايرىم ئىشلىتىشكە بولىدىغان ياكى جۈملە تۈزۈشتە ئىشلىتىلىدىغان ئەڭ كىچىك بىرلىك بولۇپ، ئادەتتە ئۇنىڭ مۇقىم فونېتىكى شەكلى بولىدۇ» دەپ قارىغان. لېكىن بىز بۇنىڭ بىلەنلا «تەلىك مەنىسىگە ئىگە» دەپلا ھۆكۈم قىلىشقا ماسلىقىمىز لازىم. ماھىيەتتىن قارىغاندا، بۇ دەل كىشىلەرنىڭ «[同]» ئۈستىدە ئىزدىنىپ ئىلمىي چۈشەنچىنى ئوتتۇرىغا قويۇشى جەريانىدا پەيدا بولغان ۋاقىتلىق ئىختىلاپ بولۇپ، كىشىلەرنىڭ «[同]» غا ماس كەلگەن ئۇقۇمغا بولغان تونۇشى تېخى ئىلمىي پەللىگە يەتمىگەنلىكىنىڭ ئىپادىسىدۇر. شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى، كىشىلەرنىڭ «[同]» غا بولغان تونۇشى پەيدىنپەي ئىلمىيلىككە ئۆتكەندىن كېيىن، «[同]» نىڭ مەنىسىمۇ تەبىئىي ھالدا بىرلىككە كېلىدۇ.

ئاتالغۇلارنىڭ مەنىسى ئىلمىي ئۇقۇملارنىڭ گەۋدىلىنىشى بولىدۇ. ئىلمىي ئۇقۇملارنىڭ تەرەققىياتى ئاتالغۇلارنىڭ مەنىسىگە مەلۇم دەرىجىدە تەسىر كۆرسىتىدۇ. لېكىن بۇنداق تەسىر ئادەتتە ئاتالغۇلارنى بىر مەنىلىكتىن كۆپ مەنىلىككە

خىر بېرىپ دولقۇن - زەررىچە تەلىماتى دەپ نەچچە قېتىم ئۆزگەردى .

2. كەسىپلىكى

ئاتالغۇلارنىڭ ھەممىسى كونكرېت ۋە نىسپىي ھالدا مۇئەييەن كەسىپى يەنىگە تەۋە بولۇپ ، كەسىپلىكىگە ئىگە بولىدۇ . لېكىن ھەر قايسى مەخسۇس پەن ئاتالغۇلىرى ئىگە بولغان كەسىپلىك دەرىجىسىدە بىر قەدەر زور پەرقلەر مەۋجۇت بولىدۇ . بەزى ئاتالغۇلارنىڭ كەسىپلىك جەھەتتىكى تۈسى ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بارا - بارا ئاجىزلاپ كەتكەن ھەتتا يوقالغان بولىدۇ . ئەگەر ئالاھىدە چوڭقۇر تەتقىق قىلىنسا ، كىشىلەرنىڭ « تېزلىك » ، « تىپىك » « ئوبراز » ، « ھەرىكەت » ، « كۈچ » ، « پاراللېل » ، « سۈبلىماتسىيىلىنىش » قاتارلىق بىرلىكلەرنىڭ قانداق كەسىپى خاراكتېرىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى پەرق ئېتىشى تەسكە توختاپ دۇ . شۇنداقتىمۇ ، ھەر قايسى مەخسۇس پەنلەرنى ئىگىلىگەن مۇتلەق كۆپ سانلىق ئاتالغۇلارنىڭ كەسىپى خاراكتېرى يەنىلا ناھايىتى ئېنىق ، ئۇلارنىڭ كۆپ سانلىقى ئۆز دائىرىسىدە قوللىنىلىدۇ ھەم ئۇنى شۇ خىل كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان كىشىلەر چۈشىنىدۇ ۋە قوللىنىدۇ . مەسىلەن ، ماتېماتىكىدىكى « تەكشىلىك ئېنىستىگرالى » ، « پروگىرىيىسى » ، « سانلار دائىرىسى » ، « خاس قىممەت » ، فىزىكىدىكى « جۈپ كۈچ » ، نورمال يۆنىلىشلىك كۈچ ، بۆلۈپلۈك ھەرىكەت مىقدارى ، مەۋج ھۈم ئورۇننىڭ يۆتكىلىشى ، فازا تەڭپۇڭلۇقى ، قانۇنشۇناسلىقتىكى « قوشۇمچە جارا ، يىغىندا جازا ، سۈرۈك ، ئانا قانۇن » ، بىئولوگىيىدىكى « ئىپتىدائىي يادرولىقلار ، گامېتا ، ئوخشاش روللۇق ئەزالار ، بۆلەكلەپ چىقىرىۋېتىش ئۇسۇلى » ، فوتو سۈرەتچىلىك تېخنىكىسىدىكى « يورۇقلۇق فوكۇسى ، مەنزىرە چوڭقۇرلىقى ، زىچلىق ۋاقتى » ، ئەكس پەرق كۆرسەتكۈچى » قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى مەلۇم كەسىپى دائىرىدە ئىشلىتىش بىلەن روشەن چەكلىنىپ تۇرىدۇ . (داۋامى بار)

يەنىڭ تەرەققىياتى نەتىجىسىدە كونا ئۇقۇملارنىڭ ئورنىنى يېڭى ئۇقۇملار ئالدى ، يېڭى ئاتالغۇ « ئوكسىدلىنىش » « كۆيۈچان ماددا » ئۇقىمىنىڭ ئورنىنى ئىگىلىدى . لېكىن مەيلى كونا ئاتالغۇلار بىلەن يېڭى ئۇقۇملار ئوتتۇرىسىدا بولسۇن ، ئۇلارنىڭ ھەممىسىدە ساقلانغىنى بىر - بىرىگە ئۈزۈنۈپ كېلىشتەك بىر مەنىلىك مۇناسىۋەت بولدى . ئىلمىي ئۇقۇملارنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە راۋاجلىنىشى يېڭى ئاتالغۇنى ئىككى خىل ئىلمىي ئۇقۇمنى ئۆز ئىچىگە ئېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلالىدى . باشقىلىرى ، مەسىلەن ، « ئىسسىقلىق ئېلىمىتى » ، « ئېغىر » قاتارلىقلارمۇ « كۆيۈچان ماددا » دېگەندەك جەرياننى باشتىن كۆچۈردى .

مەنىسى نەچچە قېتىم ئۆزگەرگەن « سۇ » بولسا ئىككىنچى خىل ئەھۋالنىڭ ۋەكىلىدۇر . خىمىيەدىكى « سۇ » ئەسلىدە رەڭسىز ، يۇراقسىز ، تەمسىز سۇيۇق ماددا ، ئىچىشكە بولىدىغان « سۇيۇقلۇق » نى كۆرسەتسىمۇ ، ئەمما يەنىڭ تەرەققىياتى كىشىلەرنىڭ « سۇ » غا بولغان تونۇشىنى يەنى ئۇنىڭ ئىككى ھىدروگېن ئاتومى بىلەن بىر ئوكسىگېن ئاتومىنىڭ بىرىكىشى ئارقىلىق ھاسىل قىلىدىغانلىقى ، ئەڭ ئاددىي ھىدروگېنلىك - ئوكسىگېنلىك بىرىكىلمىلەر ، رەڭسىز ، يۇراقسىز ، تەمسىز سۇيۇقلۇقلار ئۆلچەملىك ئاتومسۇپرا بېسىمى ئاستىدا تۆت گىرادۇسقا يەتكەندە ، قويۇقلۇق دەرىجىسى ئەڭ چوڭ بولۇپ ، سېلىشتۇرما ئېغىرلىقى 1 بولىدىغانلىقىنى ئىلگىرى سۈردى . « سۇ » غا بولغان كېيىنكى بىر خىل تونۇش ئالدىنقى بىر خىل تونۇشقا نىسبەتەن مەزمۇنى تېخىمۇ مول ، چۈشەندۈرۈشى تېخىمۇ ئىلمىي بولدى . ھالبۇكى ، مول مەزمۇنغا ، ئىلمىي چۈشەندۈرۈشكە ئىگە بولغان « سۇ » بىلەن ئۆزى كۆرسىتىدىغان دەلىللىك مۇنازىرىسىدە ئۆزگەرتەلمىدى . « سۇ » يەنىلا بىر مەنىلىك سۆز بولۇۋەردى . يەنە مەسىلەن ، « نۇر » ئۇقۇمى ئىلىم - پەن تارىخىدا مىكرو زەررىچىلەر تەلىماتى ، بېسىم تەلىماتى ، دولقۇن تەلىماتى ، ئا-

كلاسسىك مۇزىكا « 12 مۇقام » ۋە

مۇقام مائارىپى

گۈلجەمىلە قادىر

ئى ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن كېيىنكى ئەۋلادلارغا چوڭقۇر تەسىر ۋە ئىز قالدۇردى .

ئالايلىق : خەن سۇلالىسى دەۋرىدە (مىلادىدىن ئىلگىرى 206 - يىلى) « ئۇدۇن نەغمىلىرى » ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرىغا كۆپلەپ كىرگەن ھەمدە ئوردىلاردا چېلىندىغان . ۋېي جىڭ جەنۇب - شىمال سۇلالىسى دەۋرىدە بولسا « كۆسەن نەغمىلىرى » ، « قارا قوچۇ نەغمىلىرى » ، « كاڭگۇ - سە - مەرقەنت نەغمىلىرى » ، « ئەنگۇ - بۇخارا نەغمىلىرى » قاتارلىق نەغمىلەر شۇ جايلارنىڭ ئاتاقلىق نەغمىلىرى سۈپىتىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرىغا كۆپلەپ كىرىپ ، ھەممە ئادەم ياخشى كۆرۈپ ئاڭلايدىغان ، ئۆگىنىدىغان ۋە زىيەت شەكىللەنگەن .

بولۇپمۇ سۈي سۇلالىسى دەۋرىدىكى (مىلادى 581 - 618 - يىللار) « يەتتە قەدىملىق مۇزىكىلار » ، « توققۇز قىسىملىق مۇزىكىلار » ۋە تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى (مىلادى 618 - 908 - يىللار) « ئون قەدىملىق مۇزىكىلار » ئىچىدە غەربىي دىيار مۇزىكىلىرى ئالاھىدە مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىگەن ۋە داڭ چىقارغان . تاڭ دەۋرىدىكى مەشھۇر راھىپ شۈەنجاڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيادىكى 143 دىن ئارتۇق خوشنا دۆلەتلەرنى زىيارەت قىلىپ ، « كۆسەننىڭ ساز - مۇزىكا ئۇسۇلى باشقا ئەللەرنىڭكىگە

1. ئۇيغۇر مۇزىكىچىلىقى ئۇزۇن تارىخى ئاساسقا ئىگە .

مۇقام جاھاندا تاڭنىڭ ساباسى ، جانانغا جانكى تالۇن ساداسى .
ھېچ تەڭ كىلەلمەس بۇلبۇل ناۋاسى ،
ئالەمدە يوقكى بۇنىڭ باھاسى .
شانلىق مەدەنىيەت تارىخىغا ئىگە ئۇيغۇر خەلقى ئەسىرلەر مابەينىدە شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۆزلىرىگە خاس مۇزىكا سەنئىتىنى بەرپا قىلىپ ، شەرق مىللەتلىرى ئىچىدە كۆزگە كۆرىنەرلىك نەتىجە ياراتتى . شۇنىڭدەك ، ئۇيغۇر ناخشىچىلىقى ، ئۇيغۇر ئۇسۇلچىلىقى ، ئۇيغۇر تىياتىرچىلىقىدىن ئىبارەت كۆپ خىل سەنئەت شەكلى ، تۈرلىرى بىلەن چەمبەرچەس باغلانغان بىر پۈتۈن مەدەنىيەت - سەنئەت سىستېمىسىنى ھاسىل قىلدى .

بۇنىڭدىن مىڭ يىل ئىلگىرى بارلىققا كەلگەن « كۆسەن - كۇچا نەغمىلىرى » ، « سۇلى - قەشقەر نەغمىلىرى » ، « ئۇدۇن - خوتەن نەغمىلىرى » ، « ئىئۇرغول - قۇمۇل نەغمىلىرى » ، « قۇچۇ - تۇرپان نەغمىلىرى » ، « بەشبالىق - جىمىسار نەغمىلىرى » قاتارلىق قەدىمكى نەغمىلەر ئۇيغۇر مەدەنىيەت - سەنئىتىنىڭ مەركىزى شەھەرلىرىدە يۈرۈشلەشكەن مۇزىكا رېپىتىملىرىنىڭ بەرپا بولغانلىقىنى كۆرسەتتى ھەمدە ئۆزىنىڭ بەدە

ئاھاڭدارلىقى قۇيۇق مىللىي پۇراققا ۋە ئۆزگىچە رەڭدارلىققا ، رېتىمچانلىققا ئىگە . ئۇ ، مىلودىيىلىك شەكىل تۈزۈلۈشلىرىنىڭ ئۆزگىچىلىكى بىلەن كۈيىشۇناسلىق ئىلمىدىمۇ خەلقئارالىق تۈسنى ئالغان تىپىك خاسلىققا ئىگە كاتتا مۇزىكىلىق داستانىدۇر .
ئۇ ، كۆپ خىل سەنئەت شەكىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ ، ئوبرازلىق ۋە ئىنتوناتسىيىلىك قۇرۇلۇشمۇ ئالاھىدە تۈر-راقلىققا ئىگە .

« 12 مۇقام » نى ئىجرا قىلىشتا تارىخ تىن بېرى قوللانغان ۋە قوللىنىپ كېلىۋاتقان ئۇيغۇر مىللىي چالغۇلىرىنىڭ خىلمۇ - خىللىقى ، چىلىش ئۇسۇلىنىڭ نەپىسلىكى ، ئۆزگىچە ئۇسۇلپىنا ئىيتىلىشى ۋە ئۇسۇللىق ئوبرازلاشتەك يۇقىرى ماھارەتلىك سەنئەت شەكلى ، يۈكسەك بەدىئىي قىممىتى كىشىلەر - نى مەھلىيا قىلىپ كەلمەكتە .

ئۇ يالغۇز ئۇيغۇر مىللىتىنى مەھلىيا قىلىپلا قالماستىن ، بەلكى دۇنيادىكى مەدەنىيەت - سەنئىتى بىر قەدەر يۇقىرى ھېسابلا - نغان ئەللەرنى ، شۇنداقلا تىلى ، ئۆرپ - ئادىتى ، ئىتىقادى ئوخشاش بولمىغان ھەر قانداق بىر مىللەتنى ئىختىيارسىز ھالدا ئۆزىگە جەلپ قىلىپ ، چوڭقۇر ئىستىتىكىلىق بەدىئىي زوققا ئىگە قىلىدۇ .

ئۇنىڭدا كۈرەش بىلەن تۇرمۇش ، قايىناق ھېسسىيات بىلەن لىرىكا ، ماھارەت بىلەن خەلق تىلى قاتارلىقلار ناھايىتى ئۈستىلىق بىلەن بىرلەشتۈرۈلگەن . بىز مەنۇنىيەت بىلەن « 21 مۇقام » نى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇزۇن ئەسىرلىك ھايات ۋە كۈرەش تارىخىنىڭ شاھىدى دەپ تىلغا ئالىمىز .

تارىختىن بېرى « 12 مۇقام » شەرق مۇزىكىلىرىنىڭ گۈلتاجىسى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ناخشا - مۇزىكا ۋە ئۇسۇل سەنئىتىنىڭ قاينار بۇلىقى بولۇپ كەلمەكتە .

دىن يۇقىرى ئىكەن » دەپ ئالاھىدە ماختىغان .

دېمەك ، سۈيى ، تاڭ دەۋرلىرىدە ئۇيغۇر مۇزىكىچىلىقى زور دەرىجىدە گۈللەنگەن . يېڭى مۇزىكا دۇردانىلىرى بىلەن مەشھۇر مۇزىكا شۇناسلار مەيدانغا كەلگەن . شۈبھىسىزكى ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر مۇزىكىچىلىقى قەدىمكى ئۇيغۇر مۇزىكىچىلىقىنىڭ داۋامى ۋە تارىخى راۋاجى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .

كلاسسىك « 12 مۇقام » چوڭ ھەجىملىك مۇزىكا خەزىنىسى ھەم قەدىمدىن بېرى ئۇيغۇر مۇزىكا تارىخىدا ئالاھىدە ئورۇن تۇتۇپ كېلىۋاتقان كۆپ قاتلاملىق ئۇيغۇر مۇزىكىچىلىقىنىڭ جەۋھىرى . ئۇ ، ئۆزىنىڭ قەدىمىيلىكى ، ئىجتىمائىيلىقى ، ئاممىبايلىقى ۋە بەدىئىي قۇرۇلمىسىنىڭ مۇكەممەللىكى ، جەلپدارلىقى بىلەن تارىخ سەھىپىسىدىن ئالاھىدە ئورۇن ئالدى .

« 12 مۇقام » نىڭ مۇزىكىلىق تارىخى ئاساسلىرىدىن بىرى بولغان « ئىدىقۇت نەغمىلىرى » ، « ئىۋىرغۇل نەغمىلىرى » ، « سۈلى نەغمىلىرى » ، « كۆسەن نەغمىلىرى » ، « ئودۇن نەغمىلىرى » ، « بەشبالىق نەغمىلىرى » قاتارلىقلار « 12 مۇقام » نى مۇزىكىلىق تارىخى مەنبە بىلەن تەمىنلىدى .

« 12 مۇقام » نىڭ مۇزىكىلىق قۇرۇلمىسى كامالەتكە يەتكەن كۆركەم سەنئەت شەكلىگە ئىگە . ئۇ ئەلنەغمىلەر ، داستانلىق نەغمىلەر ۋە مەشرەپ - سەنئەت مۇزىكىلىرى ئاساسىدا تارىخىي يوسۇندا مەيدانغا كەلگەن . مەنىلىك ، رېتىملىق ئۇسۇللىرى بىلەن ئۆزلۈكسىز راۋاجلىنىپ تولۇقلانغان ۋە مۇكەممەللەشكەن . « 12 مۇقام » بۆلەكلىرى رەت تەرتىپلىرىنىڭ بىر - بىرىگە ئۇلۇنۇپ كېلىشى ، يۈرۈشلۈك نەغمىلىرىنىڭ خىلمۇ - خىللىقى ، مۇرەككەپ - ئۆزگىرىشچانلىقى ،

تۇش بويىچە زور يېڭىلىق يەيدا قىلغانلىقى خاتىرلەنگەن .

سۈي ، تاڭ دەۋرلىرىدە پادىشاھدىن تارتىپ ئاددىي پۇخرالارغىچە غەربىي دىيار مۇزىكىلىرىغا ئومۇميۈزلۈك ئىشتىياق باغلىغانلىقى ، ئۇيغۇر مۇزىكىلىرىنىڭ تارىختىكى تەكشۈرۈش مائارىپ ئىقتىدارىنى كۆرسىتىدۇ .

سۈي - تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە ئوردا يېنىدىكى « مۇزىكا مۇئەسسەسى » ، « مۇزىكا ئوقۇتۇش يۇرتى » قاتارلىق مەخسۇس ئورۇنلارنىڭ تەسىس قىلىنغانلىقى ، شۇ چاغدا ئۇيغۇر مۇزىكىلىرى مائارىپ مەزىنىلىرىدىن بىرى بولغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ . ئېيتىلىشىچە ، لى مۇ ئاتلىق ۋاڭ داپ چىلىشنى ئۆگىنىپ تەرلەپ كەتكەن . شېلىياڭ ، چاڭ ئەن ، لويياڭ لاردا كېچىلەپ كۆسەن مۇزىكىسىنى ئۆگىنىش قىزغىنلىقى قوزغالغان . بۇ ھەقدە ئەينى دەۋردىكى شائىرلار نۇرغۇن شېئىرلارنى يازغان :

تاڭ سەھەر ئاڭلاپ خورازنىڭ چىلىدىغان ئاۋازىنى ،

سەھرى لويياڭدا جىمى ئۆي مەشق قىلىدۇ خۇش سازىنى .

(ۋاڭجىيەنىڭ « لىياڭخۇغا ساياھەت » ناملىق شېئىرىدىن)

قايسى ئۆيىكىن قاش تېشى نەينىڭ ساداسى مۇڭلۇغان ،

تولدى لويياڭ شەھىرىمۇ زوقۇ ھاۋاغا شۇ ھامان .

(لى بەينىڭ « باھار كېچىسى لويياڭدا نەي ئاڭلاش » دېگەن شېئىرىدىن)

ئۇندىن باشقا فاڭگەنمۇ :

يېڭى كۈينى ئاڭلاپ ئوتتۇق گۈل تېگىدە قەدەھ تۇتۇپ ،

ئوتتۇق يەنە چاۋاك بىلەن ھەر نەغمىگە مەدھىيە ئوقۇپ .

تارىخىنى ئەسلىگىنىمىزدە ، سۇلتان ئابدۇرىشىتخان دەۋرىدە (16 - ئەسىردە) يۈسۈپ قىدىرخان يەركەندى ، مەلىكە ئامان نىساخان (نەفسىيە) يېتەكچىلىكىدە « 12 مۇقام » كەڭ كۆلەمدە رەتلەنىپ ، ئۇيغۇر مۇزىكىچىلىقى ئاجايىپ گۈللىنىش باسقۇچىغا كىرگەن ھەمدە دەۋىر بۆلگۈچ مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى قولغا كەلتۈرگەن ئىدى .

2 . « 12 مۇقام » تارىخى - مۇقام مائارىپى تارىخىدىن ئىبارەت

ھەممىمىزگە مەلۇمكى ، سەنئەت بىر خىل ئىدىئولوگىيىلىك مەدەنىيەتتىن ئىبارەت . شۇنىڭ بىلەن بىللە سەنئەت بىر خىل ئوبرازلىق شەكىلدىكى مائارىپتىن ئىبارەت .

سەنئەت ، جۈملىدىن مۇزىكا سەنئىتى ئۆزىنىڭ مېلودىيىلىك قۇرۇلمىسى ۋە ئۇنىڭغا ماسلاشتۇرۇلغان ناخشا تېكىستى ، ئۇسۇل سۈلۈك ھەرىكەتلىرى ۋە باشقا سەنئەت ئامىللىرى ئارقىلىق كىشىگە تەربىيە بېرىدىغان تەلىم - تەربىيە ۋاسىتىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . ئۇيغۇر خەلق كلاسسىك مۇزىكىسى 12 مۇقام بەرپا قىلىنغاندىن ئېتىبارەن ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا ۋە تەنپەرۋەرلىك ، ئىنسانپەرۋەرلىك ، مەرىپەتپەرۋەرلىك تەربىيىسى ، شۇنىڭدەك ئەخلاقىي تەربىيە بېرىدىغان قورال بولغان . بىز ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ ئەسىرلەردىن - ئەسىرلەرگىچە داۋاملىشىپ كېلىشى تارىخىنى ئۇنىڭ ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا ئۆتۈش تارىخى ، يەنى مائارىپ تارىخى دەپ قارايمىز . يازما مەنبەلەردە V - ئەسىردىلا كۆسەندە ۋىروساكا ناملىق نەغمە ئۇستازى بولغانلىقى ، سۈجۈپنىڭ ئاتا بولۇشى كۆسەندە مۇقام ئۇستازى ، مۇزىكا پىرى بولغانلىقى ، سۈجۈپ چاڭئەنگە بارغاندا كۈيشۇناسلىق نەزەرىيىسى ۋە ئوقۇ-

گەن مۇقام ۋە مۇزىكا ئۆگەنگۈچى شاگىرتلىرىنىڭ بارلىقىنى مەلۇم قىلىدۇ. يەنە شۇنى قوشۇش ھاجەتكى، ئىپتىخارلىق سەنئەت تارىخىمىزدىكى مۇنەۋۋەر ئەرباب مەلىكە ئامان نىساخان ئۇيغۇر ئاياللىرىغا بېغىشلاپ «ئەخلاقى جەمىلە» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يېزىپ قالدۇرۇش بىلەن بىللە يەنە ئۇيغۇر ئاياللىرى ئارىسىدا ئۇيغۇر كلاسسىك 12 مۇقامىنى تارقاتقان مۇبارەك ئۇستاز. ئۇنىڭ جاھالەتلىك مۇھىتتا، ئاياللار سەنئەتتىن چەكلەنگەن قاراڭغۇ زاماندا مۇقام ما-ئارىپى مەشئىلىنى ئىگىز كۆتۈرۈشى، بىزنىڭ مەڭگۈ ھۆرمىتىمىزنى قوزغايدىغان قەيسەرلىك. تارىختىن بىرى مۇقامشۇناس سازەندىلەر مۇقامپەرەزلىك يولىدا جاپالىق ئەمگەك قىلىپ بىر ئۆمۈر ئىزدەندى ۋە مۇقامنى ئومۇملاشتۇرۇش نىيىتىدە شاگىرت تەربىيەلەش بىلەن شۇغۇللاندى. بىز بۈگۈنكى ياخشى ۋەزىيەتتە، ئۇيغۇر مۇزىكا مەدەنىيىتىنىڭ سەرگەردىلىرى، مۇقام پىشۋالىرىدىن ئىبارەت خەلق ئوغلانلىرىنى مەمنۇنىيەت بىلەن ئەسكە ئالىمىز ۋە ئۇلارغا چوڭقۇر تەشەككۈر بىلدۈرىمىز.

«12 مۇقام» غا ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇنى ئومۇملاشتۇرۇش ۋە شاگىرت يېتىشتۈرۈش يولىدا بىر ئۆمۈر ئەمگەك قىلغان مۇقام ئۇستازلىرىدىن X V I I I - ئەسىردە قەشقەر، خوتەنلەردە ئۆتكەن «بابا رەھىم مەشرەپ»، X I X - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قەشقەردە ئۆتكەن ئاكا - ئىنى ھىلىم - سەلىمىلەر، يەركەندە ئۆتكەن سېتىۋالدى ئاخۇن، خوتەندە ئۆتكەن سۇلايمان ئاخۇن (قالۇن) ۋە داڭلىق مۇقامچى ئايىمخان ھاجىم، قەشقەر ۋە يەركەندە مۇقامغا ئەۋلادمۇ - ئەۋلاد ۋارىسلىق قىلغان «مۇقامشۇناسلار ئائىلىسى» دىن ئىبراھىم ئاخۇن (ئىبراھىم قالۇن)، ھاشىم ئاخۇن (ساتار)، قاۋۇلا

دەپ يازغان. شۇ چاغدا غەربىي رايونلارنىڭ خەلقى مەيلى قايسى كەسىپ بىلەن شۇغۇللانمىسۇن ناخشا - ئۇسسۇل بىلەن مەشغۇل بولاتتى. دېمەك ناخشا مۇزىكا ۋە ئۇسسۇل ئومۇم خەلق مەدەنىي ھاياتىدىكى دائىمىي ھادىسە بولغانلىقىنى كۆرىۋېلىش تەس ئەمەس.

شۇنى ئېيتىش كېرەككى، مۇقام ما-ئارىپى ئەزەلدىن ئۈچ خىل شەكىلدە ئېلىپ بېرىلدى. يەنى 1 -، ئوردا - قەسىرلەر يېنىدىكى مۇزىكا ياكى سەنئەت يۇرتلىرىدا ئېلىپ بېرىلدى. 2 -، مۇقام ئۇستازلىرى شاگىرت تەربىيەلەش يولى ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلدى. 3 -، كەڭ خەلق سەنئەت مەكتىپى ھېسابلانغان ئۇيغۇر مەشرەپلىرىدە ئېلىپ بېرىلدى.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئوردا - قەسىرلەر يېنىدا مۇقام ما-ئارىپىنى يولغا قويغانلىقى ھەققىدە موللا ئىسمتۇللا بىننى بوللانمە - تۇللا مۆجىزىنىڭ «تەۋارىخى مۇسقىيۇن» ناملىق كىتابىدا قىممەتلىك مەنبەلەر كۆرسىتىلگەن.

«تەۋارىخى مۇسقىيۇن» دا يۈسۈپ قەدىرخان يەركەندى سەئىدىلەر خاندانلىقىنىڭ مەشھۇر يىرىك كومپازىتورى ۋە مۇزىكا نەزىرىيىسى جەھەتتىمۇ زور توھپىسى بار مەدەنىيەت ئەربابى دەپ كۆرسىتىلگەن. ئۇنىڭ شۇ زامان جاھالەت كۈچلىرىنىڭ كۆپ قېتىم يۈرگۈزگەن مەدەنىيەت مۇستەبىتچىلىكىگە قارشى كۈرەش ئېلىپ بېرىشىنىڭ ئۆزى جاھالەتكە قارشى مەرىپەتپەرۋەرلىك ۋە ما-ئارىپ پەرۋەرلىكتۇر. «تەۋارىخى مۇسقىيۇن» دا يۈسۈپ قەدىرخاننىڭ ئىران، ئىراق، خارەزىم، سەمەرقەند، ئىستانبۇل، كەشمىر بەلىخ، شىراز ۋە ھىندىستان قاتارلىق ھەر قايسى دۆلەت ۋە رايونلاردىن كەل-

داخېنىم سەيلىسى»، «باغ سەيلىسى»، «قوغۇن سەيلىسى» قاتارلىق سەيلىلەردە، ئۇندىن باشقا توي - توكۇن ۋە «چايخانا بەزمىلىرى» دە مۇقام چېلىش، سەنەمگە ئويىپ ناش ئومۇم خەلق ئەنئەنىسىگە ئايلاندى. ئۇيغۇرلارنىڭ ھېيت - ئايەم كۈنلەردە ناغ را، سوناي بىلەن مۇقام چېلىپ، نەچچە مىڭلىغان ئادەملەر دولقۇنىنىڭ ساماغا چۈشكەن داغدۇغۇلۇق مەنزىرىنى ئۇچرىتىدۇ. ئۇيغۇر مۇقاملىرى يالغۇز مۇزىكا مائا- رىيى رولىنى ئۆتەپلا قالماستىن، ئەلشىر نا- ۋائى، مەشرەپ، زەلىلى قاتارلىق بۈيۈك شائىرلارنىڭ تىرىم مەنىلىك شېئىرلىرىنى تارقىتىشتا، ئۇيغۇر ئۇسۇلى ئەنئەنىلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇشتا، تىياتىرچىلىقنى ۋە ئۇي- غۇر ناخشىچىلىقنى گۈللەندۈرۈشتە كومپىل- كس مائارىپ رولىنى ئوينىدى.

3 - ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ يېڭى باھارى

1949 - يىلى ئازادلىق تېڭى ئاتتى. يۈتكۈل مېھنەتكەش خەلق، جۈملىدىن خورلانغان مۇقام ۋارىسچىلىرى، ئەلنەغمىچى - سازەندىلەر خۇشاللىققا چۆمۈلدى. «21 مۇقام» باھارغا ئېرىشتى. 1950 - يىللاردىن ئېتىبارەن كلاسسىك «12 مۇقام»نى سىمغا ئېلىش، ئوتغا ئېلىپ كىتاب نەشر قىلىشتىن ئىبارەت بىر يۈرۈش خىزمەتلەر ئىشلەندى. بۇ نەتىجىلەرگە ئەگ- شىپ ئون ئىككى مۇقامنىڭ مۇزىكا مائارىپىغا كىرىشىگە يېڭى يول ئېچىلدى. 1951 - يىلى غەربىي شىمال سەنئەت ئىنستىتوتى قارمىقىدا شىنجاڭنى ئاساس قىلغان مىللىي سەنئەت فاكولتېتى قۇرۇلدى. مىللىي مۇزىكا، ناخشا ۋە ئىجادىيەت كە- سىپىنى ئۆگىنىۋاتقان ئوقۇغۇچىلارغا «12 مۇ-

خۇن (قالۇن) ۋە ئاتاقلىق مۇقامچى تەۋەك كۈل ئاخۇنلارنى مەڭگۈ ئۇنتۇپ قالمايمىز. X I X - ئەسىرنىڭ ئاخىرى X X - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، داڭلىق مۇقامشۇناس تۇردى ئاخۇن ئاكا يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان مۇقام ئۇستازلىرىنىڭ ئىزىنى بېسىپ، 12 مۇقامنى ساقلاپ ۋە ئۇنى بېي- تىپ، ئومۇملاشتۇرۇپ يېڭى دەۋرىمىزگىچە يەتكۈزۈپ بەردى. شۇڭا، تۇرداخۇن ئاكا مۇقام تۈرىدىن مەڭگۈ ئورۇن ئالغۇسى. X I X - ئەسىرنىڭ ئاخىرى مەشھۇر مۇقام ئۇستازى مەھمەت موللا (كارۋشاڭ ئاخۇنۇم) ۋە ئاتىسى (مەھمەت ئەمەت با- قى) قەشقەردە ۋە ئېلىدا «12 مۇقام»غا ۋارىسلىق قىلىپ داڭ چىقارغان ئۇستازلار- نىڭ بىرى. ئۇ ئېلىدا روزى تەمبۇر، ھۈسە- يىن تەمبۇر، ھەسەن تەمبۇر، جامى ئاكا قا- تارلىق سازەندىلەرنى يېتىشتۈرۈپ چىققان. 30 - ، 40 - يىللاردا ئىلى دىيارىدا مۇقام پەرەستىلىك ئەنئەنىسى تازا ئەۋجىگە كۆتۈ- رۈلۈپ، ئارقا - ئارقىدىن كۆپلىگەن مۇقام شۇناس، ئەلنەغمىچىلەر مەيدانغا كەلدى. ئۇلاردىن ئاۋلاخان، مەمتىن ئاخۇن، زىك رى ئەلپەتتا، ئابدۇۋەلى جارۇللايىف، ئاب- لىزخان مامۇت، ھۈسەنجان جامى قاتارلىق مۇقامچىلار يېتىشىپ چىقتى. ئۇردا قەسىرلەر يېنىدا ياكى مەخسۇس مۇزىكا سەنئەت يۇرتلىرىدا مۇقام مائارىپى يولغا قويۇلغان دىن تاشقىرى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بىپايان فو- لىكلور غەزىنىسى ھەم ئەدەپ - ئەخلاق مەك- تىپى بولغان خەلق مەشرەپلىرى مۇقام مۇئا- رىيى رولىنى ئۆتەپ كەلدى. ئۇيغۇر يېزا قىشلاقلىرىدا، ھەر بىر پەسىللەردە، بولۇپ- مۇ مول ھوسۇلدىن كېيىن ئېلىپ بېرىلىدىغان تەنئەنىلىك مۇقام - مەشرەپ ئولتۇرۇشلىرى- دا، ئۆرپ - ئادەت تۈسىنى ئالغان «دەريا سەيلىسى»، «ھەزرەت سەيلىسى»، «ئو-

نەي قاتارلىق مىللىي چالغۇلار تۈرلىرى بولۇپ، يىپەك كۆپ قارار ئوقۇغۇچىلار مۇقام ئانسان بىللىرىغا تەربىيەلەپ بېرىلدى. يەنە باشقا چالغۇلار تۈرلىرىدىن ساتار، قالون، چاڭ (ئىككى خىل)، تەمبۇر، دۇتتار، داپ، سۇناي قاتارلىق چالغۇلار تۈرلىرى بويىچە دەرسلەر ئۆتۈلدى.

1988 - يىلدىن ئىتبارەن شىنجاڭ سەنئەت ئىنستىتوتىدا، شۆبە تېخنىكوم، ئالىي تېخنىكوم ۋە مەخسۇس كەسپلەردىكى بارلىق مىللىي ئوقۇغۇچىلىرىغا «مىللىي مۇزىكا نەزەرىيە ئاساسلىرى» ۋە «مۇزىكا ئاڭلاپ ھوزۇرلىنىش» دەرسلىرى ئۆتۈلۈۋاتىدۇ. بۇ دەرس تەمبۇر مىللىي چالغۇلارنىڭ تۈرلىرى، خۇسۇسىيەتلىرى ۋە ئۇلارنىڭ سازلىنىش قائىدىلىرى، چالغۇلارنىڭ ئازادلىقتىن كېيىنكى ئىسلاھ قىلىنىشى ۋە تېمپو مۇزىكىچىلىقىدا مىللىي چالغۇلارنىڭ ئورنى ۋە رولى، تېمپو مۇزىكىچىلىقى تارىخى قاتارلىق بىر يۈرۈش قوللانمىلار دەرسلىك قىلىنىدۇ. شۇنىڭدەك، كلاسسىك مۇزىكا (12 مۇقام) نىڭ لېنتىغا ئېلىنغان قىسىملىرى ۋە يەرلىك مەشرەپ - مۇقاملىرىنىڭ لېنتىغا ئېلىنغان قىسىملىرى بىردەك ئاڭلىتىلدى. بىر تەرەپتىن ئاڭلاپ، بىر تەرەپتىن بۇ ئەنئەنىۋىي مۇقاملارنىڭ تارىخى - ئۆتمۈشى، تۈرلىرى، مەنبە - ئېقىملىرى، ئۇنىڭ مۇزىكىلىق قۇرۇلمىسى، خۇسۇسىيىتى، مۇرەككەپ رېتىم ۋە مىلودىيلىك ئالاھىدىلىكلىرى تەپسىلىي مۇھاكىمە قىلىنىدۇ ھەمدە تېمپو مۇزىكا تارىخىدا بىر ئۆلچەم يۈرەك قېنىنى سەرىپ ئەتكەن مۇقام ئۇستازلىرى، مۇقام شۇناس - سازەندىلەرنىڭ ھاياتى ئوقۇغۇچىلارغا تونۇشتۇرۇلدى. يەنە مۇقام پەرىستىلىك ئەنئەنىسى، تىكىستولوگىيىلىك ئىدىيىسىنىڭ خەلقپەرۋەرلىكى قاتارلىق مەز-

«قام» نىڭ داستان، مەرغۇل، مەشرەپ، سەنەم قاتارلىق ۋارىيانتلىرى ۋە يەرلىك مەشرەپ مۇقام ۋارىيانتلىرى بەش سىزىقلىق نوتا ۋە ئاددىي نوتا يېزىقى بويىچە دەرسلىك قىلىپ ئۆتۈلۈشكە باشلىدى. نەتىجىدە بارا - بارا كلاسسىك «12 مۇقام» نىڭ مۇزىكا مائارىپىدىكى ئورنى قايتا تىكلەندى. غەربىي شىمال سەنئەت ئىنستىتوتىنىڭ مىللىي سەنئەت فاكولتېتىنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار شىنجاڭنىڭ سەنئەت گۈللەندۈرۈش ۋە مۇزىكا مائارىپىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ تۈنجى ئاۋانگار تىرلىرىدىن بولۇپ چىقتى. 5195 - يىلى سابىق شىنجاڭ ئىنستىتوتىنىڭ قارمىقىدا سەنئەت فاكولتېتى تەسىس قىلىندى. 1958 - يىلى شىنجاڭ سەنئەت مەكتىپى قۇرۇلدى.

دېمەك، تارىختىكى خانلىق مەدرىسەلەردىكى مۇقام ئۆگىنىش، چالغۇلار تۈرلىرى ئۆگىنىش ھەمدە خەلق مەشرەپلىرىنى ئۆگىنىش ئۇسۇلىغا 1950 - يىللاردىن ئىتبارەن يېڭىچە مۇقام مائارىپى شەكىللىنىپ چۈشۈلدى. «12 مۇقام» ۋە سەھنە سەنئىتى سەنئەت مائارىپىغا بىۋاسىتە تەسىر كۆرسەتتى. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان سەنئەت فاكولتېتى، سەنئەت مەكتىپى سەنئەت خادىملىرىنى تەربىيەلەشتە ئەنئەنىگە ۋارىسلىق قىلىپ، يەرلىك ئەلنەغمىلەر، مەشرەپ - مۇقاملارغا دەرسلىكتىن ئالاھىدە سەھىپە ئاجراتتى.

1987 - يىلىغا كەلگەندە، شىنجاڭ سەنئەت ئىنستىتوتى قۇرۇلدى. بۇ ئىنستىتوتنىڭ مۇزىكا فاكولتېتىدا مىللىي مۇزىكا كادىراسى تەسىس قىلىندى. شىنجاڭ سەنئەت ئىنستىتوتى قارمىقىدا يەنە تېخنىكوم تەسىس قىلىندى. نەتىجىدە خۇشتار (ئېگىز ئاۋاز ۋە ئوتتۇرا ئاۋازلىق)، ئېگىز ئاۋازلىق غېجەك، راۋاب (ئىككى خىل)،

كا ئىنستىتوتىنىڭ سابىق مۇدىرى ، ئاتاقلىق مۇزىكا نەزىرىيىچىسى ، كومپوزىتور خې لۇ-دىڭ قاتارلىق كىشىلەر قاتناشتى . خې لۇ-دىڭ ئەپەندى :

« بىز 1979 - يىلى ئاۋستىرالىيىگە بېرىپ دۇنيا مۇزىكانتلار جەمئىيىتىنىڭ دائىمىي ھەيئەتلەر يىغىنىغا قاتناشتۇق . بىز ئۇ يەرگە نېمە ئاپاردۇق ؟ بىز ئۇ يەرگە پەقەت شىنجاڭنىڭ « 12 مۇقامى » نى ئېلىپ باردۇق » دەپ ئالاھىدە شەرھىلەيدۇ .

1987 - يىلى 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن 15 - كۈنىگىچە ئەنگلىيىنىڭ لوندۇن شەھىرىدىكى پادىشاھ سارىيىنىڭ مۇزىكا زالىدا ئۆتكۈزۈلگەن خەلقئارا ئەنئەنىۋىي مىللىي مۇزىكا كۆۋرۈكىگە « 12 مۇقام » نىڭ ئىككىنچى مۇقامى - « چەببەت مۇقامى » شىنجاڭ مۇقام ئانسامبلىنىڭ مۇقامچىلىرى تەرىپىدىن ئورۇنلۇنۇپ ، ئالامەت زىل - زىلە پەيدا قىلدى . يەنە 1988 - يىلى شياڭگاڭ مەدەنىيەت مەركىزى ئۇيشتۇرغان « ئا-سىيا سەنئەت بايرىمى » دا « چەببەت مۇقامى » سەھنىگە ئېلىپ چىقىلدى . بۇ مۇناسىۋەت بىلەن چەت ئەللىك مۇزىكا ئەھلىلىرى قىرغىق سەككىز پارچە ماقالە ۋە ئوبزور ئېلان قىلدى . بۈگۈنكى كۈندە ئامېرىكا ، ياپونىيە ، گېرمانىيە ، سوۋېت ئىتتىپاقى قاتارلىق مەملىكەتلەردە « 12 مۇقام » تەتقىق قىلىنماقتا . ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا تەتقىق قىلىنىشىنىڭ ئىستىقبالى ناھايىتى چوڭ .

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قىممەتلىك مىراسى ، ئۇيغۇر روھىيىتىنىڭ مىلودىيىلىك تارىخى ، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ جانلىق مۇزىكىلىق مەككىسى « 21 مۇقام » ۋە يەرلىك مەشرەپ - مۇقاملىرى خەلقىمىزنىڭ مەدەنىي ھاياتىغا مەڭگۈ ئىلھام بېغىشلىغۇسى .

مۇنلارمۇ سۆزلىنىدۇ .
 كلاسسىك مۇزىكا 12 مۇقام ۋە يەرلىك مەشرەپ - مۇقاملىرى مۇزىكا مائارىپىنى بېيىتىشى ۋە يۈكسەكلىكىگە كۆتەردى .

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان شىنجاڭ ئۈنۋېرسىتېتى سەنئەت كافىدىراسى ، شىنجاڭ پىداگوگ ئۈنۋېرسىتېتى مۇزىكا فاكولتېتى ، شىنجاڭ مائارىپ ئىنستىتوتى مۇزىكا فاكولتېتى ، شىخەنزە ۋە ئاقسۇدىكى سەنئەت مەكتىپى ، قەشقەر ، قۇمۇل ، ئىلى ، خوتەن قاتارلىق ۋىلايەتلەردىكى سەنئەت سىنىپلىرىدا مۇزىكا ئوقۇتۇش سۈپىتى كۆزگە كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ ، نۇرغۇن نەتىجىلەر قولغا كەلمەكتە .

1987 - يىلى جۇڭگو سەنئەت بايرىمىنىڭ « شىنجاڭدا كۆز » ناملىق مۇزىكا كۆرۈشىگە « چەببەت مۇقامى » قاتناشتۇرۇلدى . 1988 - يىلى چىڭخەينىڭ مەركىزى شىنجاڭدا غەربىي - شىمالدىكى بەش ئۆلكە بويىچە ئېلىپ بېرىلغان مۇزىكا كۆرۈشىگە « 12 مۇقام » دىن پارچىلار قاتناشتۇرۇلدى .

نۆۋەتتە « 12 مۇقام » تەتقىقاتى خەلقئارادا كىشىنى مەپتۇن قىلارلىق دەرىجىدە ئەۋج ئالماقتا . مەسىلەن ، 1988 - يىلى 10 - ئايدا شياڭگاڭ جۇڭخۇا مەدەنىيىتى ئىلىگىرى سۈرۈش مەركىزى بىلەن شياڭگاڭ مەمۇرىيەت ئىدارىسىنىڭ تەشەببۇسى بويىچە شياڭگاڭدا بىرىنچى نۆۋەتلىك خەلقئارالىق مۇقام ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ئېچىلدى . بۇ يىغىنغا ئامېرىكا ، فرانسىيە ، ئەنگلىيە ، ياپونىيە ، تۈركىيە ، تەيۋەن ، شياڭگاڭ قاتارلىق مەملىكەت ۋە رايونلاردىن كەلگەن مۇتەخەسسسلەر قاتناشتى .

1979 - يىلى ئاۋستىرالىيىدە دۇنيا مۇزىكانتلار جەمئىيىتىنىڭ دائىمىي ھەيئەتلەر يىغىنى ئېچىلدى . بۇ يىغىنغا شاڭخەي مۇزى-

مەنۇنىيەت بىلەن ئىشىنىمىزكى ، ئۇنىڭ ئالدىدا تېخىمۇ گۈزەل مەنزىرە جىلۋىلەنمەكتە

مۇھەررىر - جەمئىيەت ئەربابى نىجات يۈسۈپ

مۇھەررىر مەنىۋى مەھسۇلات ئىشلەپچىقارغۇچىدۇر. ئۇنىڭ ۋەزىپىسى غەزىنى بايقاش ، كان بايلىقلىرىنى قېزىش ، ئىشلەپچىقىرىشقا يېتەكچىلىك قىلىش ، پىششىقلاپ ئىشلەش ، مال باھاسىنى بېكىتىشنى پىلانلاش ۋە مەھسۇلات بىلەن تەمىنلەش قاتارلىق دائىرىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

مۇھەررىر جەمئىيەت ئەربابى بولۇپ ، ئۇ ھەر ساھەدىكى كىشىلەر ، جۈملىدىن مۇتەخەسسسلەر ، ئالىملار بىلەن تونۇشۇشى ، ئۇلارنىڭ ئەقىل - پاراستىنى جارى قىلدۇرۇشى ، ئۇلارنى ماقالە ، كىتاب يېزىشقا تەكلىپ قىلىشى ، بۇ ئارقىلىق سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەتنى گۈللەندۈرۈش ئۈچۈن تۆھپە قوشۇشى كېرەك.

پىشقان مۇھەررىر بولۇش ئۈچۈن ، ئالدى بىلەن تۆت يولنى ئېچىش كېرەك.

بىرىنچى يول ، جەمئىيەتكە يۈزلىنىش ، يەنى جەمئىيەت تارىخى ، ھازىرقى ئەھۋالنى ۋە كەلگۈسىنى مۇھاكىمە قىلىش. تارىخنى بىلىمگەندە رىئاللىقنى ئايدىڭلاشتۇرغىلى بولمايدۇ. رىئاللىقنى ئېنىق تەھلىل قىلالىغاندا ، كەلگۈسىنى ئالدىن كۆرگىلى بولمايدۇ. بۇ خۇددى يازغۇچى تۇرمۇش بولمىسا ئەسەر يازالمىغانغا ئوخشاش ، مۇھەررىرمۇ ئىجتىمائىي تۇرمۇشقا پىششىق بولمىسا ، ياخشى ماقالە ئويۇشتۇرالمىدۇ ، ياخشى ئەسەر ، كىتابلارنى تەھرىرلەپ چىقراالمىدۇ.

ئىككىنچى يول ، خەلق ئاممىسىغا يۈزلىنىش ، كەڭ كىتابخانلارغا يۈزلىنىش ، كى-

تابخانلارنىڭ روھىي قىياپىتىنى ۋە ئۇلارنىڭ ھەر خىل كىتابلارغا بولغان ئېھتىياجىنى تەتقىق قىلىش . مەسىلەن ، بىزنىڭ مۇھىم كىتاب خانلىرىمىز بولغان شەھەر ، يېزىلاردىكى كەڭ ياشلار ، ئوتتۇرا ياشلىقلارنى ئېلىپ ئېيتساق ، ئۇلارنىڭ روھىي ھالىتىنىڭ قانداق ئىكەنلىكى ، نېمىگە ئىنتىلىدىغانلىقى ، ئۇلارنىڭ پىكىر قىلىشى ، خىسلىتى ، ئۇلارنىڭ دەۋر ئېھتىياجىغا ئۇيغۇن بولۇۋاتقان - بولمايۋاتقانلىقىغا قاراش كېرەك . ئۇلار ئاساسىي پەن ، ئاساسىي بىلىم بىلەن قوراللىنىشقا مۇھتاج .

بىز كىتاب چىقىرىشتا كەڭ كىتابخانلارنى كۆزدە تۇتۇشىمىز لازىم . بولۇپمۇ ئۈچ ۋېرسال نەشرىياتلارنىڭ كىتاب چىقىرىشى ۋەزىپىسى تېخىمۇ شۇنداق . مەسىلەن ، پەن - تېخنىكا ساھەسى ، مائارىپ ساھەسى ، ئىلىم - پەن ساھەسى ، ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ، ئىشچى ، دېھقان ، ئەسكەرلەر ئاممىسى ، جۈملىدىن ياشانغانلار ، ئوتتۇرا ياشلىقلار ۋە كۆپ ساندىكى شەھەر ، يېزا ياشلىرى ، ئۆسمۈر بالىلار قاتارلىق كۆپ قاتلامدىكى كىتابخانلار . شۇنىڭ ئۈچۈن ، مۇھەررىرلەر كىتاب نەشر قىلىش ۋەزىپىسىگە ئاساسەن ھەر قايسى قاتلامدىكى كىتابخانلارنىڭ ئېھتىياجى بىلەن ئۆز ۋاقتىدا تونۇشۇشى لازىم . ھازىر شەھەر ، يېزا ياشلىرىنىڭ ھەر خىل كىتابلارغا بولغان ئېھتىياجى ناھايىتى زور ، ئۇلار ۋە تەننىڭ كەلگۈسى ، ئۇلار بىلىم بىلەن قوراللىنىشقا تولمۇ مۇھىتاج ، ئۇلارنىڭ ئېھتىياجىنى چۈشىنىپ ، ئۇلار ئۈچۈن ياخشى كىتابلارنى چىقىرىش بىزنىڭ جىددىي ۋەزىپىمىز .

بىز كۈندىلىك تەھرىرلىك خىزمىتى داۋامىدا ، دائىم مۇنداق ئەھۋالغا ئۇچراپ تۇرىمىز : بەزىدە بىز ھەۋەس قىلغان ، قىزىق

لىكتە باش قاتۇرۇپ، يېڭى ئەھۋاللارنى بايقاش، يېڭى مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇش ۋە ئۇنىڭغا جاۋاب بېرىشىمىز كېرەك. مۇشۇنداق قىلغاندا ئاندىن كىتابخانلارنىڭ ئېھتىياجىغا ئۇيغۇن كېلىدىغان ياخشى كىتابلارنى چىقارغىلى بولىدۇ. دېمەك، مۇھەررىرلەر ساقلىنىش قىممىتى بار، پۈتتۈرۈپ تۇرالايدىغان، ۋاقىتنىڭ سىنىقىدىن ئۆتەلمەيدىغان ياخشى كىتابلارنى تاللاپ تەھرىرلەپ نەشر قىلىشى لازىم.

تۆتىنچى يول، ئىلىم - پەن ساھەسى، نەشرىياتچىلىق ساھەسىگە يۈزلەنىش. مۇھەررىرلەر ئۆز ئىشىنى تەتقىق قىلىپلا قالماستىن، باشقىلارنىڭ ئىشىنىمۇ تەتقىق قىلىشى، ھەر دائىم ئەھۋالنى ئىگىلەپ، كىتابلارنىڭ كەم ياكى تەكرارلىنىپ قېلىشىدىن ساقلىنىش لازىم.

مۇھەررىرلەر ئادەتتە نامسىز قەھرىمان دەپ ئاتىلىدۇ، لېكىن ئۇ نام چىقىرىشى كېرەكمۇ - يوق؟ ئەلۋەتتە نام چىقىرىشى كېرەك. ناھايىتى زور نەتىجىلەرگە ئېرىشكەن ۋە نادىر ئەسەرلەرنى يازغان ئاتاقلىق مۇھەررىرلەر بولۇشى كېرەك. تارىختىن بۇيان مەشھۇر، ئۆچمەس نام قالدۇرغان ئاتاقلىق مۇھەررىرلەر ئۆتكەن. بەزى ئاتاقلىق يازغۇچىلار ۋە ئالىملارنىڭ ئىلمىي تەتقىقات، ئەدەبىي ئىجادىيەت جەھەتتىمۇ، تەھرىرلىك جەھەتتىمۇ ناھايىتى زور نەتىجىسى بار. مەسىلەن، لۇشۈن، ماۋدۇن، شىيايەن قاتارلىقلار. بىراق ئۇلارنىڭ تەھرىرلىك خىزمىتىدىكى نامى ئانچە چوڭ ئەمەس، ئەمەلىيەتتە ئۇلار ئۆمرىنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكىنى تەھرىرلىك بىلەن ئۆتكۈزگەن، شانلىق نەتىجىلەرگە ئېرىشكەن.

قىپ بارىكالا ئېيتقان، بولىدىكەن، دەپ مۇقىملاشتۇرۇپ نەشر قىلغان كىتابلار كىتابخانلارنىڭ سوغۇق مۇئامىلىسىگە ئۇچرايدۇ، ھەتتا ئۇنى سۈرۈشتە قىلىدىغانلارمۇ كۆپ بولمايدۇ؛ بەزى كىتابلارغا بىز مۇھەررىرلەر ئانچە كۈچ سەرپ قىلمايمىز، بىراق نەشر قىلىنغاندىن كېيىن ناھايىتى زور تەسىر قوزغايدۇ، تېزدىنلا سېتىلىپ بولىدۇ. بۇ، بىزنىڭ كەڭ كىتابخانلارنىڭ ئېھتىياجىنى تەتقىق قىلىشىمىزنىڭ يەنىلا يېتەرلىك ئەمەسلىكىنى، ماقالە ئۇيۇشتۇرۇش ۋە كىتاب چىقىرىشتا نىشانلىق ئوق ئاتالمىغانلىقىمىزنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. مەسىلەن، «چامباش چىلىقتىن ساۋات» دېگەن كىتابنى نەشر قىلماقچى بولغان بولساقمۇ، بۇ كىتابقا تىراژ توپلىماق قىيىن، ئالدىدىغان ئادەم چىقمايدۇ دەپ ئويلاپ، تەرجىمان بىلەن 2000 تىراژنى ئۆزى ھەل قىلىشقا توختام قىلىشقاندۇق. لېكىن كىتاب چىقىش ئالدىدا كىتابخانلاردىن 2000 دىن ئارتۇق تىراژ كېلىپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن 2000 كىتابنى كىتابخانغا ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، تەرجىماننىڭ يۈزى كىنى يەتتىگىلەتتۇق. يېقىندا بۇ كىتاب تەلەپ بويىچە يەنە 4000 دانە قايتا بېسىلدى.

ئۈچىنچى يول، كىتابخانلارغا يۈزلەنىش. ھەر قانچە ئۈستۈن ئايال مۇئەسسەسە تاشقانمۇ، ئاپتور تەھرىرلەش، نەشر قىلىش خىزمىتىنىڭ ئاساسىي ئاپتورنى مۇھەممەد قىلىش ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئۆگىنىش ساپاسىنى، يېزىقچىلىق سەۋىيىسىنى ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ئىگىلەش، ئۇلار بىلەن بىرلىكتە ئىجتىمائىي تۇرمۇش ۋە كىتابخانلارنىڭ ئېھتىياجىنى تەتقىق قىلىپ، بىر-

ئىككى ئالەم ئوتتۇرىسىدىكى تىگر قاش

ئىقبال تۇرسۇن

نېمە ئەھمىيىتى بار؟ ھايات بىلەن ئۆلۈمنىڭ مۇنا- سۈتىگە قانداق پوزىتسىيە تۇتۇش كېرەك؟ مانا مۇشۇ سوئاللارغا يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئىدىيىۋى سىستېمىسىنىڭ بەدىئىي ئىنكاسى بولغان «قۇتادغۇبىلىك» دىكى مىسرالاردىن جاۋاب تېپىلىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» داس تاندا ئەبۇ ناسىر فارابىنىڭ تەبىئەت ئىلاھىيەتچىلىك پەلسەپىسى قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويۇشنى ئال- ساس قىلىپ، تەبىئەت، ئىنسان ۋە جەمئىيەتنىڭ بىردەكلىك تەشەببۇسىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ: «ئالەمنىڭ تەڭرى (بايات) تەرىپىدىن يارىتىل- دىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىش بىلەن بىللە، ئالەمنىڭ مەنبەسىنى ئۆزلۈكسىز زىددىيەت (ياغلىق) ۋە بىرلىك (ئۆزلۈك) ئىچىدە يىڭىلىنىش تۇرىدىغان تۇپراق، سۇ، ھاۋا، ئوتتىن ئىبارەت (تۆت تادۇ) (تۆت زات) ئىكەنلىكىنى ماھىيەتلىك ۋە تولمۇ كۆرۈنەرلىك ئوتتۇرىغا قويغان. ①» يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئالەم يۇقىرىقى تۆت زاتنىڭ مۇناسىۋىتى، بىردەكلىكىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، بۇلارنىڭ بىرەرسى بولمىسا ھاياتلىق بولمايدۇ. تۇپراق - يەر، ماكان، سۇ - بارلىق جانلىقلارنىڭ، ھايات- لىقنىڭ ئۆسۈشى، تەكچىۋۇلۇقنىڭ ئاساسى. ئوت - ئىسسىقلىق دېمەكتۇر، بۇنىڭسىز ھاياتلىق بول- مايدۇ. ھاۋا - بارلىق جانلىقلارنىڭ نەپەسلىنى- شىنىڭ شەرتى ھاۋا بولمىسا بارچە جانلىق تەنجۇ- قۇپ قالىدۇ. ئىنساننىڭ ھايات - ئۆلۈمىمۇ مۇشۇ تۆت خىل مەجەزنىڭ تەڭپۇڭ بولۇش - بولالماسلى-

ئىنسانىيەت يارالغاندىن بۇيان بولۇپمۇ مە- دەنىيەت دەۋرىگە كىرىپ ئۆزى ھەققىدە سوئال قو- يۇپ ئويلىنىشقا باشلىغان كۈندىن بۇيان ھايات - ئۆلۈم مەسىلىسى ئىنسانىيەت ئەڭ چوڭ كۆڭۈل بۆلگەن، ئويلىنغان مەسىلە بولۇپ، ئۇ ھاياتلىق پەلسەپىسىنىڭ تۈپ مەركىزى نۇقتىسى بولۇپ كە- لدى. شۇڭىمۇ ئىنسانىيەتنىڭ بارلىق قايغۇ - ئال- زابلىرى ئەنە شۇ ھايات - ئۆلۈم مەسىلىسىگە مە- كەزلەشكەندى. ئەدەبىيات - سەنئەت بۇنى ئەدە- بىي يولدا تەسۋىرلەپ كەلگەندەك، «قۇتادغۇبى- لىك» داستانىدىكى پەلسەپە - ئىجتىمائىي ئىدىي- لەر ئىچىدە ئەڭ چوڭقۇر يىلتىزغا ئىگە بولغان قال- راش يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قويۇق ئىسلام دىنىي قارىشى سىڭگەن ھايات - ئۆلۈم قارىشى - بۇ دۇنيا ئىشلىرىغا ئەھمىيەت بېرىش، ئۇنىڭغا ئۆزىنى بېغىشلاش بىلەن ئۇ ئالەمدىكى «مەڭگۈلۈك بەخت» نى ئىزدەش ئارزۇسى ئوتتۇرىسىدىكى تو- قۇنۇش ۋە تېگر قاشتىن ئىبارەت.

ئىنسان دۇنيادا نېمە مەقسەت ئۈچۈن ياشاي- دۇ؟ ساقلانغىلى بولمايدىغان ئۆلۈمگە زادى قان- داق مۇئامىلە قىلىش كېرەك؟ «قۇتادغۇبىلىك» ئۈچۈن ئېيتقاندا، بۇنىڭ ئالاھىدە دەۋر ئاساسى - يۈسۈپ خاس ھاجىپ ياشىغان مۇھىت مەدەنىي ئارقا كۆرۈنۈش - ئىسلام ئىدىئولوگىيىسى ۋە ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ بىۋاسىتە چوڭقۇر تەسىر كۆر- سىتىشى نەتىجىسىدە يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئەركىن تەپەككۈرى ۋە پەلسەپەۋىي ئىلغار قاراشلىرىنىڭ دەۋر جەھەتتە قىستانتاچچىلىقتا قېلىشى ھېسابلىنىدۇ. ھەممەد ئادەم ئۆلىدۇ، ئۇنداقتا كىشىلىك ھايات- نىڭ، بۇ دۇنيادا ياشاشنىڭ، ئازاب چېكىشنىڭ

① ش. ئۆمەر: ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى- دىن ئوچىرىكلار 373 - 372 بەتلەر

زات ، تۆت مەجز ، تۆت پەسىل ، ھاياتنىڭ تۆت دەۋرى (گۈدەكلىك ، ياشلىق ، ئورتا ياشلىق ، قېرىلىق) بىلەن شەخسنىڭ تۇرمۇشى ئاساسىدا ئىزاھلاشنى تەشەببۇس قىلدۇ . بولۇپمۇ بۇ ئىدىيە سىنى سۈبىي زاھىد ئودغۇرمىشنىڭ تەركىپىدۇنيا-لىق ، تەسەۋۋۇپچىلىق ، چۈشكۈنلۈككە كۆرە ، باقى دۇنيانىڭ پاراغەت ھەم شادلىقىدىن ، بۇ دۇنيا ھاياتىدىكى ياخشى قىلىق ، جاپا - مۇشەققەتلىرىنى ئۈستۈن قويۇشى ئارقىلىق رىئال دۇنيا ئىشلىرىنى ئۈستۈن قويۇشقا تىرىشىدۇ . ئەمما ، ئىسلام دىنىنىڭ چوڭقۇر تەسىرى بۇنى يەنىلا چەكلەپ قويغان . شۇڭا يۈسۈپنىڭ «خەلق ئاساس» ئىدىيەسىدىن كېلىپ چىققان غايىۋى دۆلەت ئىدىئالى ئىسلام دۇنيا قارىشى ، ھايات چۈشەنچىسى بىلەن ئۆزئارا تارتىشىش ، تېشىش مۇناسىۋىتىدە بولىدى . يەنى ، رىئاللىق ئۈچۈن كۈرەش قىلىپ ئۇنى ئۆزگەرتىش يولىدا ئازاب چېكىشكە رازى بولۇش كېرەكمۇ ياكى بۇ قىستىغىنا پانى دۇنيادا تەڭرىگە ئىبادەت قىلىپ باقى دۇنيادىكى مەڭگۈلۈك شادلىققا ئېرىشىش يولىغا مېڭىش كېرەكمۇ؟ شائىرنىڭ ئىككى ئالەم توغرىسىدىكى بۇ تېڭىرقىشى ئۆگىدۈرلەش بىلەن زاھىد ئورغۇرمىش ئوبرازى ئارقىلىق يورۇتۇلغان .

داستاندا ۋەزىر ئايىتولدىنىڭ كېسەل بولۇپ قالغانلىقىدىن تا ئۆلۈمىگىچە (25 - 27 - بابلار) كىشىدە قايغۇ - ھەسرەت توغدۇرىدىغان ، ئەمما قۇتقۇزۇۋالغىلى بولمايدىغان ھاياتلىق قانۇنىيىتى ئىپادىلىنىپ ئۇنىڭ ئۆلۈمى بىلەن تاماملىنىدۇ ② ئۇ ئۆلۈش ئالدىدا ئۆگىدۈلمىشنىڭ ھايات ھەققىدىكى سۇئالغا مۇنداق جاۋاب بېرىدۇ:

ئۆلۈمگە ئاسىغ قىلماس ئالتۇن كۈمۈش ،
ئۆلۈمۈگ تىرماس بىلىگ يا ئوقۇش .
ئۆلۈمۈگ تىدار ئەرسە دۇنيا نەگى ،

قىغا باغلىق دەپ قارايدۇ . ئىنسانىيەتنى تەبىئەتنىڭ بىر قىسمى ، جانلىق تەبىئەتنىڭ يۇقىرى شەكلى دەپ تونۇيدۇ .

فارابى ئۆز شېئىر ئىجادىيەتلىرىدە مەۋجۇد لۇقتىڭ (ھاياتنىڭ) بىردەكلىكىنى :

شەيئىلەر مەۋجۇتلۇقىدىن ھەم سەۋەبلىك كائىنات ،

ھەم سەۋەبلىكنىڭ تۈپەيلى ياخشىلىق تاپمىش نىجاد .

دەپ شەرھىلەپ ئۆلۈم ئالدىدا ھاياتلىق بىلەن ئۆلۈمنىڭ ئەسلى تەبىئەت نۇقتىسىدىن مەۋجۇدلىقىنىڭ ھەرىكەت شەكلى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ :

بەخت باشلانسا يەتكەيلەر ، زاۋاللىققا بەختسىزلىك ،

تەبىئەت جىنىسى بىز ، ئۆز جىسمىمىزغا قايتقۇمىز ئەمدى .

دەيدۇ . ئۇنىڭ قارىشىدىكى ئالەم بىرلىكى ئۆز تەبىئىيەت بويىچە «ۋەھدەتى مەۋجۇت» (مەۋجۇدىيەتنىڭ بىردەكلىكى) دەپ ئاتالغان . فارابىنىڭ بارلىق پەلسەپىۋى قارىشى تەبىئەت بىلەن ئىنسانىيەتنىڭ بىر پۈتۈنلۈكى ئاساسىغا قۇرۇلغان . بۇ ئەھۋال مەھمۇد قەشقىرىنىڭ «تۈركى تىللار دىۋانى» دىكى پەسىل - مۇراسىم قوشاقلىرى ۋە مەرسىيەلەردىمۇ بىلىنىدۇ . ئەمدى «قۇتادغۇبىلىك» دىكى تۆت پىرسۇناژ شۇ خىل تارىخىي ئەمەلىيەت پەيدا قىلغان ئىلمىي تەپەككۈرنىڭ سىمۋوللۇق شەخسلىرىدۇر . ئۇلارنىڭ جىسمى ھەم قىلمىشلىرىدا ئەكس ئەتكەن مەزمۇن ئىنسان ھەم ئۇنىڭ ماددىي - مەنىۋى ئالاھىدىلىكلىرى بۇ دۇنيادىكى رولى ، قەدىر - قىممىتى ، بەخت - سائادەت مەسىلىسىدىن ئىبارەت . يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئىنساننىڭ دۇنياغا كېلىشى ، ھايات كەچۈرۈشى ، تۈرلۈك كېسەللىكلەرگە گىرىپتار بولۇشى ، قېرىش ، ئۆلۈش ھادىسىلىرىنى بىر خىل تەبىئىي ھادىسە سۈپىتىدە تۆت

ياتتىمۇ ئىپادىلىگەن ئۇ ، ئىنسانىيەت ئاجىز ، ھايات قىسقا ، بۇ دۇنيا بىردەملىك ئۆتكۈنچى ، خۇددى چۈشكە ئوخشايدۇ ، دەپ قارايدۇ . (1396 - 1397 - بېت) لېكىن شائىر قەلىمى ئاستىدىكى كۈنتۇغدى كۆرسەتكەندەك : « قەلبىدە دۆلەت ۋە مىللەت ۋە بىلەت مەنپەئىتى تۇيغۇسى بولمىغان ئا- دەم دىنغا قانچىلىك سادىق بولمىسۇن ، پۈتكۈل ۋۇجۇدى بىلەن ئۇ دۇنيادىكى بەختى ئۈچۈن ئىبا- دەت قىلسا ، جاپالىق تاۋانسا ، باقى ئالەم ئۇ- چۈن ئاكتىپلىق بىلەن سەمىيى تۆھپە قوشالايدۇ . لېكىن ھەقىقەتتە بولسا ، بۇ ياخشى قىلمىش ، ئا- ك تىپ ئىش ھېسابلانماستىن ، بەلكى بىر خىل مەلۇم شەخسى ھەرىكىتىدىن ئىبارەت ، پەقەتلا قەلبىدە خەلق ئاممىسى بولغان ، شەخسىيەتسىزلىك بىلەن ئۆزىنى بېغىشلىيالايدىغان ئادەمنىڭ قىلمىشلا ياخشى قىلمىش بولالايدۇ . ② » شۇنداق بولغان لىقىتىن « ئاپتور ۋەزىر ئۆگدۈرلەش بىلەن زاھىد ئودغۇرمىشنىڭ ئوخشىمىغان كىشىلىك ھايات يول- نى ئىنچىكلەپ لايىھىلىگەن . ⑤ »

ئۆگدۈرلەش « ياخشى قىلمىش » يولىنى تال- لىۋالغان ، ئودغۇرمىش بولسا سوپى زاھىدلىق - ئىستىقامەت يولىنى تاللىۋالغان ، ئۇ ئىسلام تىۋلو- گىيىسىنى ياقلايدىغان سوفىزم يولىنى تۇتقان شۇ- نا بۇ دۇنيا ئىشلىرىدىن ئۇ دۇنيانىڭ راھەت - پاراغىتىنى ئۈستۈن قويدۇ . غايىۋى تۇرمۇش يو- لى ئۇنىڭ ئىستىقامەت ئارقىلىق ئۆزىنى چىنىقتۇرۇ- شى بولۇپ ، باقى ئالەمگە بەكرەك يۈزلەنگەن . ئۆگدۈرلەشنىڭ ئاللاغا ئىبادەت قىلىپ ھەم رىئال بەخت ، رىئال تۇرمۇش گۈزەللىكىگە ئىتىلىشىنى تاشلىماسلىقىمۇ يۇقىرى دەرىجىدىكى كىشىلى ئىد- تىلىشىنى ئىپادىلەيدۇ . ئۇمۇ تېگى تەكتىدىن ئېيت

بۆگۈلەرگە بىلگى ئىلىك تۇتماي ،
 ھەكىملەرگە ھىكمەت ئاسىخ قىلماي .
 ئۆلۈگە ئاسىخ قىلماي ئەرسە ئوت ئەم ،
 ئوتتاچى تورۇق لىگاي ئەردى ئولام ،
 ئۆلۈم يۈز قىلۇر ئەددى ئەرسە كۆرۈپ .
 ئاخىرى ساۋچى بار قالغاي ئېردى كۆرۈپ .

ئايتولدىنىڭ سۆزى ۋە ئۆلۈمى ئارقىلىق يۈ- سۈپ خاس ھاجىپ بىرى ئۆلۈمنىڭ مۇقەررەرلىك- نى ، يەنە بىرى « ئادالەت » نىڭ زۆرۈرلۈكىنى كۆر- سەتتى . مانا بۇنى « شائىرنىڭ ئوتتۇرا ئەسر تە- ئولوگىيەسىنىڭ ھايات - ئۆلۈم توغرىسىدىكى تە- لىماتقا قارشى ئېلان قىلغان جەننامىسى دەپ ئې- تشقا بولىدۇ . ④ »

ئۆگدۈرلەش بىلەن ئورغۇرەشنىڭ مۇنازىرىسى- دا شائىرنىڭ ھايات - ئۆلۈم مەسىلىسى ھەققىدە كى قارشى تولۇق ئىپادىلەنگەن . بۇ ئالدى بى- لەن ھەر قايسىسىنىڭ ھاياتقا بولغان كۆز قاراش- لىرىدا ئاشكارىلىنىدۇ .

ئىنسان تەبىئىتى مەسىلىسى - شائىرنىڭ بە- دىئىي قەھرىمانلىرىنىڭ ھايات - ئۆلۈم قارىشىغا تاقىلىدىغان مۇھىم تەرەپ . يۈسۈپ خاس ھاجىپ مەدەنىي نۇقتىدىن ئادەمنىڭ - ئىجتىمائىي مۇناسى- ۋەتلەرنىڭ بىرلىكى ئىكەنلىكىنى ، مۇكەممەل بىر ئادەم بولۇشنىڭ بەلگىسى ئۇنىڭ ئەخلاق ، ئىدد- يە ، قەلبىنىڭ پاكلىقى ، تەبىئىتىدىكى ياخشى قىل- مىشلار ئىكەنلىكىنى (148 - 148 ، 3165 ، 5787 ، 1945 ، 872 ، 877 ، 2194 - 2198 بېتىلار) كۆر- سىتىش بىلەن بىللە ، بۇ دۇنيادىن قول ئۇزۇش يا- كى ياخشىلىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشتىن ئىبا- رەت ئىككى خىل كىشىلىك ھاياتىنى كۆرسىتىپ بې- رىپ ئۆز قەھرىمانلىرىنى تاللاشقا سالىدۇ .

دەرۋەقە ، مۇتەپەككۈر شائىر ئۆزىمۇ بەزىدە كىشىلىك ھاياتقا قارىتا ئۈمىدسىزلىنىشتەك ھېسسى-

① يۇقىرىدىكى ئەسەر 373 - بەت .
 ② « قۇتادغۇبىلىك » نىڭ بەلەسپە ئىدىيىسى ھەققىدە تەتقىقات ، خەنزۇچە 123 ، 130 - بەتلەر

دۇ. بۇ سارايلار ماڭا بىر مۇساپىرخاندۇر. سەندىن ئاۋۋال كەلگەنلەرمۇ بۇ يەرگە چۈشتى ھەم ئۆتۈپ كەتتى بۇ ساراي ساڭا نېمە دەيدۇ؟ ئاڭلا سەن، ساراي مېنىڭ، دىيەلسەن؟ نىمىشقا مۇنداق دەيسەن، سەندىن كېيىن كېلىدىغانلارمۇ مېنىڭ دەيدۇ. «ئودغۇرمىشنىڭ خاراكتېرى شۇكى ئۇ ھەر خىل پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويسۇمۇ، ئاخىرى ھەممىنى تەقدىرگە باغلاپ قويدۇ. ئۇ روھىي جەھەتتىن ئېزىلگەن، مەدەنىي ئاڭ جەھەتتە مەھكۇم قالغان خەلقنىڭ فىئودال جەمئىيەت توسقۇنلىقىغا بولغان نارازىلىق كەيپىياتىنى ئۆزىگە سىڭدۈرگەن، ئەمما فىئوداللىق جەمئىيەت شارائىتىدا چىقىش يولى تاپالمىغان شەخس. ئۇنىڭ ئۈستىگە سوفىزم دۇنيا قارىشى ھەم سوفىتلارنىڭ تەسىرىگە كۈچلۈك ئۇچرىغان، ھايات - ئۆلۈمگە بولغان قاراشلىرىمۇ شۇنى چىقىش قىلغان. ئۇنىڭ كۈنتۇغدى بىلەن مۇنازىرىلىشىپ بولۇپ يەنە تاغقا قايتىپ كېتىشى، ۋە ئۇزاققا قالماي تاغدا تەنھا ئۆلۈپ كېتىشى ئۇنىڭ دەلىلى. ئۆگدۈلمىش بىلەن ئورغۇرمىشنىڭ ئوخشىمايدىغان ھايات يولى جۈملىدىن زاھىد ئودغۇر - مىشنىڭ يۇقىرىقىدەك چەكلىمىلىك ئەمەلىيەتتە يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ دەۋر چەكلىمىلىكى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىدىيىسىدىكى ئىككى ئىككى ئالەم ئوتتۇرىسىدىكى تېڭىرقاشنىڭ بەدىئىي ئىنكاسى دېيىشكە بولىدۇ»

قاندا ئۇ دۇنيا ئۈچۈن (7404 ، 5235 بېيت) ، ئەمما بۇ قىسقىغا چەكلىك دۇنيادا (3605 - بېيت) رىيازەت چېكىشنىڭ ئەھمىيىتى بۇ دۇنيادىكى ھايات قىممىتى بىلەن ئۇ دۇنيادىكى ئەبەدىيلىككە ئېرىشىش ، يەنە بىر تەرەپتىن ئېيتقاندا «بۇ دۇنيا پەقەت ئازاب - ئوقۇبەت ، پەقەت ئۇ دۇنيادىلا ھەقىقىي بەخت بولىدۇ. » (4905 - 4907 ، 3086 - 3088 بېيت) شۇڭلاشقا ، ئۆگدۈلمىش ئۇنى ئوردىغا قايتا - قايتا تەكلىپ قىلىپ مۇنازىرىلىشىدۇ ئودغۇرمىش مۇنازىرىدە قايىل بولماي تاغقا چىقىپ كېتىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ دۆلەت ئىشلىرىغا لايىقلىقى يوقلىقىنى ، بۇ ئىشقا كىرىپ قالسا ، خانالىق ئۆتكۈزۈپ ئاللاھ ئالدىدا گۇناھكار بولۇشتىن قورقۇدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. كۈنتۇغدى 3 - قېتىم ۋەزىر ئۆگدۈلمىشنى تاغقا ئەۋەتىپ: «ئەگەر كەلمەسە ئالدىغا ئۆزۈم بارمەن» دېگەندىن كېيىنلا ئۇ ئامالسىز ئوردىغا كىرىپ پادىشاھ كۈنتۇغدى ئىلىك بىلەن كۆرۈشىدۇ ۋە ئۇنىڭغا ئۈچ تۈرلۈك شەرت قويدۇ:

تەلەر مەن تىرىكلىكنى ئۆلمەيدىغان . 3756
يېڭىلىك تەلەر مەن قېرىمايدىغان .

3757 ھەممەشە كېسەلسىز مېنى ئەيلەساق ،
باي ئەم ، ئەيلە يوقسۇل بولۇشتىن يىراق .

سەن بۇلارنى بېرىشكە قادىرمۇ؟ دەپ سورايدۇ. ۋە يەنە پادىشاھقا مۇنداق دەيدۇ: «ئەي شاھ قارا ، سەندىن ئاۋۋال داداڭ بىر ئەلدە ھۆكۈمدار ئىدى. ئارىيە ، ھەشەمەت ئىگىسى بولۇپ ياشىغانىدى ، ئۇ نېمۇ ئۆلۈم ئېلىپ كەتتى . داداڭ ساڭا نەسەت قىلدى ، داداڭ ۋە ئاناڭنىمۇ ئۆلۈم قالدۇرمىدى . ۋاقتى كەلسە سېنىمۇ تاشلاپ

« قوتادغۇبىلىك » تە بايان قىلىنغان ئۇيغۇر خەلق ئۆرپ - ئادەتلىرى ۋە ئۇنىڭ بۈگۈنكى ئىستېمالى

مۇھەممەتجان سادىق

جۇغراپىيى ئورۇن ۋە تىل قاتارلىقلار بىلەن مۇنا - سۆھبەتلىك بولىدۇ . ھەر بىر ئۆرپ - ئادەتنىڭ شەكىللىنىشى بىر تارىخىي جەريان بولۇپ ، بۇ تارىخىي جەريان ئۇزۇن ياكى قىسقا بولۇشى مۇمكىن . شۇنىڭ بىلەن بىللە ، مىللىي ئۆرپ - ئادەتلەرنىڭ تەرەققىياتى ، ئۆز نۆۋىتىدە شۇ مىللەتنىڭ سىياسى ، ئىقتىسادى ، ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇشىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ . شۇنداقلا بىر مىللەت مىللىي ھېسسىياتىنىڭ بارلىققا كېلىشىدە كۈچلۈك رول ئوينىيدۇ .

ئالدى بىلەن شۇنى دېيىش كېرەككى ، ئۆرپ - ئادەتلەر ئېنىق مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە بولىدۇ . چۈنكى ئۆرپ - ئادەتلەر ئوخشىمىغان رايوندىكى مىللەتلەرنىڭ پىسخىك خۇسۇسىيىتى ۋە قىممەت ئۆلچىمىنىڭ ئىپادىلىنىش شەكلى . بىر مىللەتنىڭ ئۆرپ - ئادىتى باشقا مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىدىن پەرقلىنىدۇ . ئوخشىمىغان مىللەتلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئوخشىمىغان ، كۆپ قاتلاملىق ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت پەرقى بولىدۇ . دۇنيادىكى مىللەتلەرنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك شۇ مىللەت خەلقىگە ماس كېلىدىغان ، باشقا مىللەتلەرنىڭكىدىن پەرقلىنىدىغان ئۆرپ - ئادەتلىرى بولىدۇ . ئۆرپ - ئادەتلەرنى مىللىي ئالاھىدىلىكىدىن باشقا ، يەنە يەرلىك ئالاھىدىلىكى ، كوللېكتىپلىق ئالاھىدىلىكى ، ۋارىسلىق ئالاھىدىلىكى ۋە ئۆزگەرتىشچانلىق ئالاھىدىلىكى بولىدۇ .

ئۆرپ - ئادەتلەر مىللىي - مەدەنىي تۇرمۇشنىڭ تەشكىلى قىسمى بولغانلىقتىن ، ئۇ بىر مىللەتنىڭ كىيىم - كېچەك ، يېمەك - ئىچمەك ، تۇرار

ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى ۋە مۇتەپپەككۈر شائىرى يۈسۈپ خاس ھاجىنىڭ قاراخانىيلار دەۋرىدە (11 - ئەسىردە) يېزىلغان مەشھۇر داستانى « قوتادغۇبىلىك » (بەخت - سائادەتكە ئېرىشتۈرگۈچى بىلىم) چوڭ ھەجىملىك (11290 مىسىرلىق) داستان بولۇپ ، قاراخانىيلار دەۋرىدىكى بىر پۈتۈن ئۇيغۇر ھاياتىنىڭ بەدىئىي قامۇسى . بۇ داستان قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى تەتقىق قىلىشتا ئالاھىدە قىممەتكە ئىگە بولۇش بىلەن بىللە يەنە قەدىمقى ئەجدادلىرىمىزنىڭ تارىخ ، پەلسەپە ، قانۇن ، ئەخلاق ، دۇنيا قاراش ، تەلىم - تەربىيە ، دىنىي ئېتىقاد ۋە ئۆرپ - ئادەتلىرىنى تەتقىق قىلىشتىمۇ ئوخشاشلا زور قىممەتكە ئىگە .

مەن بۇ ماقالەمدە « قوتادغۇبىلىك » داستانىدا بايان قىلىنغان قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر خەلق ئۆرپ - ئادەتلىرى ئۈستىدە توختۇلىمەن . بىر مىللەت تۇرمۇشىنىڭ ھەر بىر تارماقلىرىدا ئۆرپ - ئادەت ھادىسىلىرى ئومۇميۈزلۈك مەۋجۇت بولىدۇ . ئۆرپ - ئادەتلەر مىللىي ، ئىجتىمائىي پىسخىكىنىڭ ئىپادىلىنىش شەكلى بولغان بىر خىل مۇھىم مەدەنىيەت ھادىسىسى ھېسابلىنىدۇ ، ئۇ بىر دەۋردىكى مىللەتنىڭ روھى ۋە تۇرمۇش قىياپىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپلا قالماستىن ، بەلكى ئۇنىڭغا تەسىر كۆرسىتىدۇ .

ئۆرپ - ئادەت مىللىي - مەدەنىي تۇرمۇشنىڭ مۇھىم تەشكىلى قىسمى . بىر مىللەت ئۆرپ - ئادەتلىرىنىڭ شەكىللىنىش شەۋەبىلىرى سىياسىي ، ئىقتىسادىي ، ئىجتىمائىي ، دىنىي ، پىسخىك ،

ھالىتىنى ، قىممەت قارشىنى ۋە ئىستېتىك ئېغىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ . بۇ خىل ئۆرپ - ئادەتلەرنىڭ ئۆزگىرىشىمۇ ئاستا بولىدۇ .

(1) ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى

قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلار ئاساسەن دېھقانچىلىق (911 - بەت) ، چارۋىچىلىق (919 - بەت) ، باغۋەنچىلىك (شائىر باغۋەنلەر ئۈستىدە ئالاھىدە توختالمىغان بولسىمۇ ، داستاندا يەل - يېمىش ، ماغۇ - بوستانلار سۆزلەنگەن) ، سۈ - دىگەرچىلىك (915 - بەت) ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللانغان . ئەپسۇسكى ، داستاندا ، قاراخانىيلار دەۋرىدە ئۇيغۇرلار شۇغۇللانغان بۇ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگەكلىرى جەريانىدىكى ئۆرپ - ئادەتلەر ئۈستىدە مەلۇمات يوق ، پەقەت دېھقان - باغۋەن ، چارۋىچى ، سۈ - دىگەر ۋە قول ھۈنەرۋەنلەرنىڭ خاراكتېرى ۋە جەمئىيەتتە تۇتقان ئورنى بايان قىلىنغان . بۇ بايانلاردا ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي خاراكتېرى روشەن ئىپادىلەنگەن : دېھقانلارنىڭ قولىمۇ كەڭ ، كۆڭل مۇ كەڭ ، سېخى كېلىدۇ ؛ (4416 - بېت) چارۋىچىلار ئاق كۆڭۈل ، راستچىل ، ھىلە - مېكرىنى بىلمەيدىغان بولىدۇ ؛ (4440 - 4445 بېتلار) سودىگەرلەر جاپا - مۇشەققەتتىن ، يول ئازابىدىن قورقماي جاھان كېزىپ ، تۈمەن خىل مال كەل تۈرۈپ ، تۇرمۇشنى باياشتاشقۇردۇ ۋە گۈزەل لەشتۈرىدۇ . پايدا - زىياننى زىغىرلاپ ھېسابلايدۇ ؛ (4425 ، 4426 ، 4427 ، 4284 ، 4433 - بېتلار) قول ھۈنەرۋەنلەر ئۆز ئەمگىكى ۋە ماھارىتى ئارقىلىق تۇرمۇش ۋە دۇنيانى زىننەتلەيدۇ . (9445 - بېت) قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدە دېھقانچىلىق ، چارۋىچىلىق ، سودىگەرچىلىك ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللانغان ئۆي - خۇرلارنىڭ بۇ خاراكتېر ئالاھىدىلىكلىرى ھازىرقى ئۇيغۇرلادىمۇ روشەن كۆرۈلىدۇ .

(2) تۇرار جاي

جاي ، ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى ، ئىجتىمائىي ئالا - قە ، نىكاھ ، توي ، توي - توكۇن ، نەزىر - چىراق ، ھېيت - بايرام ۋە مۇراسىم قاتارلىق تەرەپلەردىكى قائىدە ، رەسىمى - يوسۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . ھازىرغىچە دۇنيادا ئۆرپ - ئادەتلەرنى تۈرلەرگە ئايرىشتا ئېنىق ئۆلچەم ۋە ئۇسۇل بولمىدى ، ھەر خىل ئايرىپ كەلدى ، « قوتادغۇبىلىك » تە بايان قىلىنغان ، قاراخانىيلار دەۋرى ۋە ئۇنىڭ ئالدىدىكى ئۇيغۇر خەلق ئۆرپ - ئادەتلىرىنى تۆۋەندىكى 4 تۈرگە بۆلىمىز . قوتادغۇبىلىك تە بايان قىلىنغان ، قاراخانىيلار دەۋرى ۋە ئۇنىڭ ئالدىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىنى سۆزلەشتىن بۇرۇن ، شۇ نەرسىنى ئەسكەرتىپ كېتىش زۆرۈركى : « قوتادغۇبىلىك » شېئىرى بىلەن يېزىلغان داستان بولغاچقا ، بۇ ئۆرپ - ئادەتلەر تولۇق ۋە تەپسىلىي بايان قىلىنمىغان ، شۇڭا تۈرلەرگە بۆلۈپ بايان قىلغان ئۆرپ - ئادەتلىرىمىز قاراخانىيلار دەۋرى ۋە ئۇنىڭ ئالدىدىكى ئۆرپ - ئادەتلەرنىڭ ھەممىسى بولماسلىقى تەبىئىي . شۇنداق بولسىمۇ « قوتادغۇبىلىك » تە بايان قىلىنغان ئۆرپ - ئادەتلەردىن شۇ دەۋرىدىكى ئۆي - خۇر خەلقىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى ، ماددىي تۇرمۇش پائالىيىتىنىڭ تەرەققىيات دەرىجىسى ۋە ئىستېتىك كۆز قاراشلىرىنى كۆرەلەيمىز .

بىرىنچى : ماددىي - مەدەنىي تۇرمۇش ئۆرپ - ئادەتلىرى .

ماددىي - مەدەنىي تۇرمۇش ئۆرپ - ئادەتلىرى ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى ، كېسىم - كېچەك ، يېمەك - ئىچمەك ، تۇرار جاي ، يۈرۈش - تۇرۇش قاتارلىق ماددىي تۇرمۇش پائالىيەتلىرىدىكى بارلىق ئۆرپ - ئادەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ۋە ماددىي تۇرمۇش ، ئىنسانلارنىڭ ئاساسلىق ياشاش شەرتى بولغاچقا ، بۇ جەھەتتىكى ئۆرپ - ئادەتلەر ، ھەر قانداق بىر مىللەتكە نىسبەتەن ئېيتقاندا ، مىللەتنىڭ پىسخىك

كۆرپە (5464 - بېيت) سالغان .
 قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ كىسىم - كېچەك ئادەتلىرى يېقىنقى دەۋر ئۇيغۇرلىرىدا تولۇق داۋاملاشقان . مېھماننىڭ ئاستىغا كۆرپە سېلىش ئادىتى ھىلىمۇ بار .
 (4) يېمەك - ئىچمەك

نان (1191 - بېيت) قەدىمدىن تارتىپ ھا - زىرغىچە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئادەتلەنگەن يېمىكى بو - لۇپ كەلدى . مەخمۇد قەشقىرىنىڭ « تۈركى تىللار دىۋانى » دا نان (ئەتمەك) تونۇردا پىشۇرۇلدى - خانلىقى ئېيتىلغان . (1 - توم 672 - بەت) ئۇيغۇر خەلقى يەنە قاراخانىيلار دەۋرىدە ئاچچىق - چۈ - چۈك ئاشلارنى (4772 - بەت) . ھالۋىنى (3617 - بېيت) ، شىكەر - قەنت (772 - 5154 - بېيتلار) ۋە ھەسەلنى (2904 - بېيت) قوشقان . قۇرۇق ، ھۆل يېمىش (2889 - بېيت) ۋە قوغۇن يې - گەن (5110 - بېيت) . چاي (4537 - بېيت) گۈل شارابى ، مېۋە شارابى ، جۇلاپ (4656 - بېيت) ئىچكەن .

ئۇيغۇرلار چارۋىچىلىق ۋە ئوۋچىلىق بىلەن تۇرمۇش كۆچۈرگەن چاغلاردا ئىستېمال قىلغان قە - مىز ، سۈت ، ياغ ، قېتىق ۋە قۇرۇت (4442 - بېيت) لارنى داۋاملىق يېگەن .

« قوتادغۇبىلىك » تە تۈز ئالاھىدە ئۇلۇقلاند - غان . (1191 - بېيت) ۋە تۈپ ئورۇندا ئالاھىدە تىلغا ئېلىنغان . تۈزنى ئۇلۇقلاش قەدىمدىن تار - تىپ ھازىرغىچە ئۇيغۇرلار تۇرمۇشىدا ئادەتلەنگەن كۆز قاراش بولۇپ ، ھازىرمۇ بىزدە : « تۈزكۆر » « تۈز دەسسەپ بېرەي » دەپ تۈزنى ئۇلۇقلاش بار .

يۇقىرىدا ئىسمى تىلغا ئېلىنغان يېمەك - ئىچ - مەكلەر ھازىرمۇ ئۇيغۇرلار تۇرمۇشىدا داۋاملىق ئىستېمال قىلىۋاتقان يېمەك - ئىچمەكلەردىن ئىبا - رەت .

ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ تۇرار جايلىرىدىمۇ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى بولىدۇ . قاراخا - نىيلار دەۋرىدە تولۇق شەھەرلەشكەن (848 - بېيت) ئۇيغۇرلار كەنت - مەللىلەرنى قورۇپ (1043 - بېيت) ، ئوي ، زىننەتلىك ساراي ۋە قە - سىرلەردە (1418 ، 1180 ، 561 ، 486 - بېيتلار) ، بۆلبۈللەر سايراپ تۇرغان (4963 ، 5972 - بېيتلار) باغۇ - بوستانلاردا ياشىغان . شەھەردە ئوردا (487 - بېيت) ، قەلئە (1736 - بېيت) مۇساپىرخانە - مېھمانخانا (489 - بېيت) ، ئىسلام دىنى كىرگەندىن كېيىن مەسجىتلەر (5556) بولغان .

يۇقارقىلاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ - كى ، ئۇيغۇرلار مەھەللە - كەنتلەرنى قۇرۇپ شە - ھەرلەشكەندىن كېيىن ، ئولتۇرىدىغان ئۆيلىرىنىڭ ئىچىنى ۋە تېشىنى ھەر خىل نەقىشلەر بىلەن بېز - گەن ، ھويلا - ئاراملىرىنى گۈلزار ۋە باغۇ - بوستان قىلغان . ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرار جاي جەھەت - تىكى بۇ مىللىي ئادەتلىرى ئەسىرلەردىن بېرى دا - ۋاملىشىپ كەلگەن .

(3) كىسىم - كېچەك

قاراخانىيلار دەۋرىدە ئۇيغۇرلار ھىندى شايد - سىدىن (5368 - بېيت) ، يىپەكتىن ۋە يەرلىك شا - يىلاردىن (4773 - بېيت) يېشىل ، كۆك ، سېرىق ، ھال تونلارنى (2916 - بېيت) ، رۇم كىمخاپىلىرى - دىن (5368 - بېيت) چاپانلارنى ، قارا قاما جۇۋىلارنى (4425 - بېيت) كىيگەن ؛ بەللىرىگە زىننەتلەنگەن بەلۋاغلارنى (1477 - بېيت) باغ - لىغان ؛ ئالتۇن ، كۈمۈش ، گۆھەر ، مىس (4383 - بېيت) ئۈنچە ، ياقۇتلاردىن (4395 - بېيت) زىن - نەت بۇيۇملىرى ۋە ئائىلە تۇرمۇش سايمانلىرىنى ياساپ ئىشلەتكەن ؛ ئۆيلىرىگە كىگىز (4442 - بېيت) ۋە گىلمەلەرنى سالغان ؛ ئورۇن - كورپىلەر - دە (1056 - بېيت) ياتقان ؛ مېھمانلارنىڭ ئاستىغا

تاماقلارنى داستىخان (2878 - بېيت) سېلىپ يېگەن .

ئىككىنچى : ئىجتىمائىي ئالاقە ئۆرپ - ئادەتلىرى ئىجتىمائىي ئالاقە ئۆرپ - ئادەتلىرى ئىنسانىيەت تارىخىدا ئەڭ بالدۇر شەكىللەنگەن ئۆرپ - ئادەتلەر ھېسابلىنىدۇ . ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا ، جەمئىيەت شەكىللىنىش بىلەنلا ، ئىجتىمائىي ئالاقە ئۆرپ - ئادەتلىرى بارلىققا كەلگەن . ئىجتىمائىي ئالاقە ئۆرپ - ئادەتلىرى كۆرۈشۈش ، خوشلۇشۇش ، تەبرىكلەش . مەھماندارچىلىق ، زىياپەت ، خەت - ئالاقە ، يوقلاش ۋە دوستلۇق قاتارلىق ئادەتلەر مۇناسىۋىتىدىكى بارلىق ئۆرپ - ئادەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ .

(1) كۆرۈشۈش :

ئادەتلەر دائىم بىر - بىرى بىلەن كۆرۈشۈپ تۇرىدۇ . كۆرۈشىدىغان ئادەتلەرنىڭ يېشى ، مەرتىۋىسى ۋە ئۆز ئارا يېقىنلىق دەرىجىسى ئوخشاش بولمايدۇ ، نەتىجىدە ئوخشىمىغان ئادەتلەر بىلەن كۆرۈشۈشمۇ ئوخشاش بولمايدۇ ، ئوخشاش بولمىغان كۆرۈشۈشلەر نەتىجىسىدە ئوخشاش بولمىغان ئۆرپ - ئادەتلەر شەكىللەنگەن . دۇنيادا قانچىلىك كۆرۈشۈش خىللىرىنىڭ بارلىقىنى ھېچكىم ئېيتىپ بېرەلمەسە كېرەك .

ئۇيغۇرلار قەدىمدىن تارتىپ بىر - بىرى بىلەن كۆرۈشكەندە سالام قىلىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن ، بىر - بىرى بىلەن كۆرۈشكەندە سالام قىلىشنى ئىنسانىي بۇرچ ، ئىنسانىي پەزىلەت دەپ قارىغان ، سالام قىلماسلىق ياكى سالامنى ئىلىك ئالماسلىقىنى يامان كۆرگەن .

5055 - بېيت : سالامدۇر كىشىگە ئېسەنلىك يولى .

سالامە قويۇلۇر ئېسەنلىك ئۇلى .

5056 - بېيت : سالامدۇر كىشىگە ئىمىنلىك - ئامان ،

قىلىنسا سالام ، ساق بولۇر ئۇشۇجان . قارا خانىيلار دەۋرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزىگە خاس بىر يۈرۈش كۆرۈشۈش ئۆرپ - ئادەتلىرى بولغان : قول ئېلىشىپ سالاملاشقان (5032 - بېيت)

يىت) ، قۇچاقلىشىپ ، سۇيۇشۇپ كۆرۈشكەن (3292 - بېيت) ، قۇچاقلىشىپ ، سۇيۇشۇپ كۆرۈشۈش ، ئەلۋەتتە ، خېلى ئۇزاق ئايرىلغان ئۇرۇق - تۇققانلار ۋە قەدىناس يار - مۇرادەرلەر ئارىسىدا بولىدۇ . كىچىكلەر چوڭلار بىلەن ياكى ئادەتتىكى ئادەتلەر ھۆرمەتلىك مۇنتەزەر ياكى مەرتىۋەلىكلىرى بىلەن كۆرۈشكەندە قول باغلاپ (766 - بېيت) ھۆرمەت بىلەن تىك تۇرغان . (767 - بېيت) پۇخرالار خان - بەگلەردىن تۆۋەن ئامەلدارلار ئۆلارنىڭ ئالدىغا كىرگەندە دەرھال يۈكۈنۈپ (582 - بېيت) ھەتتا يەر سۆيگەن . (598 - بېيت) ، ئاتلىق كېلىپ ھۆرمەتلىك بىرەيلەن بىلەن كۆرۈشكەنچى بولغان ئادەم ، ئۇنىڭ ئۆيىگە يېقىنلاشقاندا ئاتتىن چۈشۈپ ، ئېتىنى يېتىلەپ ، ھۆرمەت بىلەن پىيادە مېڭىشى (3290 - بېيت) ، ئىشىكتە تۇرۇپ كىرىشكە ئىجازەت سۆزىشى ، (5051 - بېيت) رۇخسەت بەرگەندىن كېيىن كىرىشى كېرەك . ھەر قانداق ئادەم باشقىلارنىڭ ئۆيىگە كىرمەكچى بولسا ، ئىشىكىنى ئەدەپ بىلەن چېكىشى (3957 ، 4972 - بېيت) لازىم .

(2) خوشلۇشۇش

كۆرۈشۈش تاماملىنىپ ، خوشلاشقاندا يەنە بىر يۈرۈش خوشلۇشۇش ئۆرپ - ئادەتلىرى بولىدۇ . قاراخانلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ خوشلۇشۇش ئۆرپ - ئادەتلىرى خېلى مۇكەممەل بولغان . خوشلاشقۇچى خوشلۇشۇپ مېڭىش ئالدىدا ، خوشلۇشۇش سالامى (5443 - بېيت) قىلىدۇ ، يەنى خەيرى خوش ، دەيدۇ ۋە قولنى باغلىغان ھالدا (خوشلاشقۇچى ئۇزاتقۇچىدىن يېشى ، مەرتىۋىسى كىچىك بولسا) كەينىچە مېڭىپ ئۆيىدىن چىقىدۇ . ئۇزاتقۇچىمۇ ئورنىدىن تۇرۇپ ھۆرمەت بىلەن (5444 - بېيت) ئوزىتىدۇ . ھەتتا خوشلاشقۇچىنى (يېقىن ياكى يېشى ، مەرتىۋىسى چوڭ بولسا) ئۇزۇتۇپ تالاغا بىللە چىقىدۇ . (5445 - بېيت) ئۇرۇق - تۇققان ، قەدىناس يار - بۇرا - دەرلەرنىڭ بىر مەزگىل ئايرىلىدىغان خوشلۇشىشى

بولسا ، قۇچاقلىشىپ خوشلۇشىدۇ . (5446 - بىت)

(3) دوستلۇق

ئۇيغۇر خەلقى قەدىمدىن تارتىپلا دوست - ئاغىنە تۇتۇشقا ، ئۆز ئارا دوستلۇشۇپ ئىناق ئۆتۈشكە ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قارىغان .

4186 - بىت : ئاداش - دوست . قولداش نى كۆپ توق ، قېتىل ، تولا بولسا دوست . ساختا قانچە تىل .

ھەقىقىي دوستلار ئېغىر كۈنلەردە بىر - بىرىگە ئۆزىنى پىدا قىلىپ (3411 - بىت) ، بىر - بىرىنى خۇشاللىققا چۆمدۈرىدۇ ، ياخشى دوستلار بىر - بىرىنىڭ ياخشىلىقلىرىنى خەلقى ئالەمگە يايىدۇ (3412 - بىت) ، بۇنداق دوستلاردىن مېڭى بولسىمۇ ، ئازلىق قىلىدۇ (4190 - بىت) .

ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدە ئادەملەر يالغۇز ياشاپ ئۆتۈپ كېتەلىشى ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس (3424 ، 3428 - بىتلەر) . لېكىن ، پايدا - زىيان ئۈستىگە قۇرۇلغان دوستلۇقنىڭ ئۈلى بوش بولىدۇ (4203 - بىت) . دوست تۇتۇشتا (تاللاشتا) ئەلۋەتتە سىناش كېرەك . سىناشنىڭ ئىككى ئۇسۇلى بار : بىرى - پايدا - زىيان مەزگىلىدە تۇتماقچى بولغان دوستىڭنىڭ ساڭا بولغان پوزىتسىيىسىگە قاراش (4208 - بىت) ، يەنە بىرى ، ئۇنى ئەقەي تىرىكتۈرۈپ ، ئۇنىڭ كۆڭلىنى كۆرۈش (4208 - بىت) دىن ئىبارەت . تاماخور بولمىغان ، سىناقلاردىن ئۆتكەن دوست بېشىڭغا بالا بولمايدۇ (7421 - بىت) ، ياخشى - يامان كۈنلەردە ساڭا كۆيىنىدىغان بولىدۇ (4218 - بىت) .

(4) مېھمان ۋە مېھماندارچىلىق

ئۇيغۇرلار قەدىمدىن تارتىپلا مېھمان دوست خەلق بولغاچقا ، مېھمان ۋە مېھماندارچىلىققا ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قاراپ ، بىر قاتار رەسمى - يوسۇنلارنى بارلىققا كەلتۈرگەن .

ئۇيغۇرلار يات كىشى كەلسىمۇ ، مۇساپىرلار كەلسىمۇ خۇشچىراي كۈتىۋېلىپ ئالدىغا تائام قويدۇ (495 - بىت) ، ئۆيىدە قوندۇرىدۇ . (1544 - بىت) بۇنداق يات كىشىلەرنى ، مۇساپىرلارنى كۈتۈپ ئالغان كىشىنىڭ يۈزى يورۇق بولىدۇ ، ئابروي ئەلگە يېسىلىدۇ . (496 - بىت) .

مېھماندارچىلىقنىڭ ئۆزىمۇ ئىجتىمائىي ئالاقىنىڭ بىر تۈرى ، مېھمان چاقىرىش ۋە مېھمانغا بېرىش ئۇيغۇرلاردا ئومۇملاشقان ئىجتىمائىي ھادىسە بولۇپ ، « قوتادغۇبىلىك » داستاندا ، قاراخانلار دەۋرى ۋە ئۇنىڭ ئالدىدىكى مېھماندارچىلىق ئۆرپ - ئادەتلىرى تەپسىلىي بايان قىلىنغان . مېھماندارچىلىقنىڭ تۈرلىرى كۆپ : تەڭ - تۇش ئەل - ئاغىنىلەر مېھماندارچىلىقى (7457 - بىت) ، خوشنىلار مېھماندارچىلىقى قاتارلىقلار . دىن ئىبارەت . شۇنداقلا ھەر خىل توپلار (4577 - بىت) ، نەزىرلەر (4577 - بىت) ، ھەر خىل زىياپەتلەر (4577) مۇ مېھماندارچىلىققا كىرىدۇ . تۇيۇقسىز كەلگەن مېھمانلارمۇ بولىدۇ (4415 - بىت) .

مېھماندارچىلىققا مۇناسىۋەتلىك ئۆرپ - ئادەتلەر ئاساسەن ئىككى جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ : بىرى ، مېھمان چاقىرىش . يەنە بىرى مېھمانغا بېرىش .

مېھمان چاقىرىش - مېھمان چاقىرىشتا ئالدى بىلەن تەييارلىقنى ئوبدان قىلىش (4644 - بىت) ؛ يەتكىدەك ، ئوخشىغان ، مېزىلىك تائاملارنى تەييارلاش (4646 ، 4648 - بىتلەر) ، رەنجىشلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىغا ئالاھىدە دىققەت قىلىش مۇھىم (4651 - بىت) . مېھمانلارنى يېشى ، ھۆرمىتى ۋە مەرتىۋىسىگە قاراپ تۈرگە باشلاپ (3959 - بىت) ، ھۆرمىتىنى قىلىپ ئاستىغا كۆرپە سېلىش (4645 - بىت) رۇرۇر . قاچا - قۇمۇچلار پاكىزە بولۇشى (4645 - بىت) مە-

467 - بىيىتلار) : ئاش قىزىق بولسا ، قولغا ئېلىپ يۇۋىلىمەسلىكى (4601 - بىيىت) : داستىخانغا سۇرۇنۇپ (4602 - بىيىت) تا ئاملارنى ئىچىقاپ كەتكەندەك يىبەسلىكى لازىم . (4613 - بىيىت) .

ئومۇمەن مېھماننى ئۇلۇغلاش ، مېھمانلارنى ئوبدان تەييارلىق بىلەن رازى قىلىپ كۆڭۈلدىكى دەك ئۇرۇتۇش ، مېھمانغا بارغاندىكى ئەمەل قىلدۇرغان ئەدەب قاندىلەر قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە ئۇيغۇرلار تۇرمۇشىدا داۋاملىشىپ كەلدى . « قۇتادغۇبىلىك » تە بايان قىلىنغان ، قاراخانىيلار دەۋرىدىكى مېھماندارچىلىق ئەدەب - قاندىلىرى بۈگۈنكى ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىدا شۇ پېتى ئومۇم سۈرمەكتە .

ساقى - زىياپەتلەردە ئىچىملىك بولىدىكەن ، تەبىئىي قەدەھ تۇتقۇچى (ساقى) بولىدۇ . ساقى ياخشى بولسا ، مەي ئوبدان ئىچىلىدۇ . شۇڭلاشقا ساقى چىرايلىق ، ياش ، ساقالسز بولۇشى (3913 ، 3915 - بىيىتلار) ، شۇنىڭ بىلەن بىللە خۇش پىل ، خۇشچاقچاق (2921 - بىيىت) بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ .

2923 - بىيىت : يۈزى كۆركەم ئۆلسە ، خۇلقى ئولسا ئۆز ، نەتۇتسا ئىچەر ئەرزەۋۇق بىلەن ھۆنۈر .

(5) خوشىندارچىلىق

ئۇيغۇرلار قەدىمدىن تارتىپ خوشىنلىرىنىڭ ياخشى بولۇشىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلگەن .

4548 - بىيىت : ئۆي ئالماق تىلەسەك ، خوشىغا قارا ،

سۇ ئالماق تىلەسەك ، سۈيىنى ئارا .
بۇ بىيىت بىزنىڭ يۇقارقى كۆز قارىشىمىزنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلايدۇ ، تۆۋەندىكى 3 خىل خوشىلىقتىن ساقلىنىش كېرەك :

4545 - بىيىت : ئۆيۈڭنى يېقىن سالما چوڭ يولغا سەن ، ئۇنىڭدىن ھەزەر قىل ، زەرەر كۆرۈر .

مانلارنىڭ قولغا سۇ بېرىپ ، داستىخان سېلىپ (2878 - بىيىت) زىياپەتنى باشلىشى كېرەك . كېچىككەللەرنىڭ نېسۋىسىنى ئېلىپ قويۇپ ، كەلگەندە ئالدىغا قويۇش (4552 - بىيىت) زۆرۈر . تا - ماق بىلەن بىللە ، مېھمانلارنىڭ رايىغا قاراپ فۇقا (شاراپنىڭ بىر تۈرى) مېزاپ ، ھەسەل - گۈل شارابى ۋە جۇلاپ تارتىق (5646 - بىيىت) قويۇلدى . ئەڭ ئاخىرىدا كۈچى يەتكەنلەر يىپەك رەخ لەردىن يىرتىش قىلىدۇ (2664 - بىيىت) .

مېھمانغا بېرىش - ئۇيغۇرلاردا : « چاقىرمەن يەرگە بارما ، چاقىرغان يەردىن قالما » دېگەن سۆز بار . لېكىن ، « چاقىرغان يەردىن قالما » دەپ ، ھەممىلا يەرگە بېرىش ياخشى ئەمەس . دوستلارنىڭكىگە ، ئۇرۇق - تۇققانلارنىڭكىگە ، خوشىنلارنىڭكىگە ، يېقىنلارنىڭكىگە بېرىش ، سېنىڭ شەرىپىڭگە بېرىلگەن زىياپەت بولسا بېرىش (4579 ، 4580 ، 4581 ، 4583 - بىيىتلار) لازىم . ئانچە تونمايدىغان ، جىدەل چىقىش ئېھتىمالى بولغان ، ھاراق - شاراپ كۆپ ئىچىلىدىغان (4585 ، 4586 - بىيىتلار) ، كۆڭلۈك تارتىمىغان سۈرۈنلەرغا « بىر تۈيۈم ئاش ۋە ئىچكىۈنى دەپ بېرىپ ، ئۆزىنى خار قىلىشنىڭ » ھاجىتى يوق .

مېھماندارچىلىق ئەدەب - قاندىلىرى : مېھماندارچىلىقتا داستىخاندىكى تائاملارنى ئوڭ قولى بىلەن (4597 - بىيىت) ، ئۈچ بارماق بىلەن (3578 - بىيىت) ئېلىپ ، ئەدەب بىلەن يېيىشى (4594 - بىيىت) ؛ چوڭلاردىن كېيىن قول ئۇزۇتۇشى (4596 - بىيىت) ؛ ئۆز ئالدىدا نېمە بولسا شۇنىڭدىن ئېلىپ يېيىشى ، باشقىلارنىڭ ئالدىدىكى نەرسىلەرگە قول ئۇزاتماسلىقى (4598 - بىيىت) ؛ بەكمۇ چاقىق بولماسلىقى ، بەكمۇ تۈزۈت قىلىپ ئولتۇرۇۋالماسلىقى (4599 - بىيىت) ؛ قورسىقى توق بولسىمۇ ، غىزاسىنى زەۋۇق بىلەن يەپ ، ئېشى ئارقىلىق ساھىبخانغا ھۆرمەت بىلدۈرۈشى (4600 -

سەن .
4546 - بىيىت : تاش دەريا يا بەگنىڭ بولما خوشنىسى .

يېقىن تۇرما ھېسارغا ئەقىل ئىگىسى .
خوشنىلار بىلەن ئىناق ئۆتۈش ، بېرىش - كېلىش قىلىش (4581 - بەت) ئىتتايىن مۇھىم .
(6) خەت ئالاقە

ئۇيغۇرلار قەدىمدىن تارتىپ يىراقتىكى ئۇرۇق - تۇققان ، يار - بۇرادەرلىرى بىلەن سالام خەت ئارقىلىق ئالاقىلىشىپ كەلگەن ، شۇڭلاشقا سالام خەتنى « يېرىم دىدار » دېگەن . قاراخانىيلار دەۋرىدە سالام خەت يېزىش ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي ئى ئى ئالاقە ئۆرپ - ئادەتلىرىنىڭ بىر تۈرى بولغان . قاراخانىيلار دەۋرىدە سالام خەتنىڭ ھەر خىل تۈر ۋە شەكىللىرى بولغان بولۇشى تەبىئىي ، لېكىن ، « قوتادغۇبىلىك » تە يارۇ - دوستلار ئارىسىدا يېزىلغان سالام خەت ئۆلگىسى بولۇپ ، ئۇنىڭ مەزمۇنى 3 قىسىمدىن تەركىب تاپقان : باش قىسمى ، خۇداغا ھەمدۇ - سانا ئېيتىش ؛ (3189 - بىيىتى 3196 - بىيىتىغىچە) 2 - قىسمى ، سالام خەت ئەۋەتىلىدىغان ئادەمنىڭ سالامەتلىكىنى سوراپ (3198 - بىيىت) ، ئۇنىڭغا ئېسەنلىك تىلەش (1973 - بىيىت) ، ئۇنىڭ سۈپەتلىرىنى تەرىپلەپ مەدھىيلەش (3199 - بىيىتىدىن 3201 - بىيىتىگە) 3 - قىسمى ، ئاساسىي مۇددىئانى بايان قىلىش . بۇ شۇ دەۋردىكى بىلىملىك زاتلار ئارىسىدا يېزىلىدىغان سالام خەت ئۆلگىسى بولۇشى ئېھتىمال .

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ، قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي ئالاقە ئۆرپ - ئادەتلىرىنىڭ ھەممىسى دېگىدەك بۈگۈنكى ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىدىن تېپىلىدۇ . مەيلى كۆرۈشۈش ، مەيلى خوشلۇشۇش ، مەيلى دوستلۇق ، مەيلى مېھمان ۋە مېھماندارچىلىق ، مەيلى ساقى ۋە مەيلى خوشنىدار -

چىلىق جەھەتلەردە بولسۇن ، قاراخانىيلار دەۋرى ۋە ئۇنىڭ ئالدىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ ئادەتلىرى بىلەن بۈگۈنكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى تامامەن ئوخشايدۇ .

ئۈچىنچى : ئائىلە ئۆرپ - ئادەتلىرى

« بىر جۈپ ئەر - خوتۇنلۇق تۈزۈمى تەبىئىي شەرت - شارائىتى ئاساس قىلىنغان ، بەلكى ئىقتىسادىي شەرت - شارائىتى ئاساس قىلغان . خۇسۇسلىقىنىڭ ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ تەبىئىي سېپى بولغان ئومۇمىي ئۇستىدىن قىلغان غەلبىسىنى ئاساس قىلغان تۇنجى ئائىلە شەكىلدۇر . » ئائىلە - خۇسۇسلىقىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ ، ئۇ ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاخىرى ، سىنىپىي جەمئىيەتنىڭ باشلىرىدا مەيدانغا كەلگەن . ئائىلە ئۆرپ - ئادەتلىرى ئائىلە بارلىققا كەلگەندىن كېيىن ، ئائىلە ۋە ئائىلە ئەزالىرى ئوتتۇرىسىدا بولىدىغان بارلىق ئۆرپ - ئادەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . ئىنسان ئەخلاقى پەزىلىتىنى ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ يادروسى قىلغان شەرق مىللەتلىرىنىڭ ئائىلە ئۆرپ - ئادەتلىرى غەربتىكى مىللەتلەرنىڭكىدىن كۆپ مۇرەككەپ بولىدۇ .

(1) ئەر - ئايال مۇناسىۋىتى

« قوتادغۇبىلىك » داستانى ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن يېزىلغانلىقى ئۈچۈن ، « قوتادغۇبىلىك » تە بايان قىلىنغان ئەر - ئاياللار مۇناسىۋىتى ئىسلام دىنىنى كۆز قاراشلىرى بويىچە يېزىلغان . ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەر - ئاياللار مۇناسىۋىتىدىكى بايانلار پۈتۈنلەي دېگىدەك ئىسلام شەرىئىتى كۆز قارىشى بىلەن . يۇقىرى تەبىئەت مەيدانىدا تۇرۇپ ئوتتۇرىغا قويۇلغانلىقتىن ئاددىي خەلقنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئادەتلىرى سۆزلەنمىگەن . ئىسلام دىنىنى كىرىشتىن بۇرۇنقى خوتۇنلارنى ئېزىش كۆرۈش ، نېمە دېسە ئورۇنداپ بېرىش (4520 - بىيىت) ئادەتلىرى تۈگەپ كەتمىگەن

كە ، لاغايلاپ يۇرىدىغان ، بوش ، بىكارچى قىلىپ تەربىيىلەمەسلىك ۋە ئوغۇلنىڭ شۇنداق بولۇپ قېلىشىغا يول قويماسلىق ؛ (4509 - بىيىت) يەنە بىرى ، قىزنى بۇيىغا يەتكەن زامان ئەرگە بېرىش ئىنتايىن مۇھىم (4510 - بىيىت) .

ئاتا - ئانىلار بىلەن پەرزەنتلەر مۇناسىۋىتى : بۇيى سۇندۇرۇش ۋە بۇيى سۇنۇش مۇناسىۋىتى بولۇپ ، پەرزەنتلەر چوقۇم ئاتا - ئانىنىڭ سۆزىنى ئاڭلىشى ، ئاتا - ئانىسىنى ھۆرمەتلىشى كېرەك . ئاتا - ئانا دۇئاسىنى ئالغان پەرزەنتلەر خۇشاللىققا ، بەخت - سائادەتكە چۆمۈلدۇ ، ھەقىقىي ئادەم بولۇپ چىقىدۇ . (1802 ، 1803 - بىيىتلەر) .

(3) مەجەزنى تەڭشەش

ئۇيغۇرلار قەدىمدىن تارتىپلا مەجەزغا ياققاننى يېيىش ، مەجەزگە ياقماقنى يېمەسلىك (4621 - بەت) ، مەجەزنى تەڭشەپ تۇرۇشنى بىلىش سالامەت بولۇشنىڭ مۇھىم شەرتى ، دەپ قاراپ كەلگەن . قىرىق ياشقا كەلگەندىمۇ مەجەزنى ۋە مەجەزنى تەڭشەپ تۇرۇشنى بىلىمىسە ، ئۇنداق ئادەمنى سۆزلىيەلەيدىغان ھايۋان (4637 - بىيىت) دەپ قارىغان . يۇقىرىقىدەك قاراش نەتىجىسىدە ، ئۇيغۇرلاردا مەجەز ۋە مەجەز تەڭشەشكە دائىم بىر قاتار قائىدىلەر بارلىققا كەلگەن . بۇلار تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت : ئادەمنىڭ تەبىئىيىتى سوغۇق (ھۆل سوغۇق ، قۇرۇق سوغۇق) ۋە ئىسسىق (ھۆل ئىسسىق ، قۇرۇق ئىسسىق) بولدى . (4620 - بىيىت) ئادەملەرنىڭ مەجەزى ياش بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك : ياشلىق دەۋرىدە سوغۇقلىقنى كۆپ ئىشلىتىپ ، قاننى سوۋۇتۇش پايدىلىق ، (4623 - بىيىت) ياش قىرىقتىن ئاشقاندا ، ئىسسىق نەرسىلەرنى كۆپىرەك ئىستېمال قىلىپ ، مەجەزنى تەڭشەش پايدىلىق ، (4626 - بىيىت) ياش ئاتمىشتىن ئاشقاندا ، ئاساسەن ئىسسىقلىق بىلەن

بولسىمۇ ، ئاياللارنى نامەھرەم دەپ قاراش ، ھەممە گۇناھلارنىڭ مەنبەئى دەپ قاراش (5214 - بىيىتتىن 4525 - بىيىتقىچە) يەنىلا ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان . ئەز ئۆز خوتۇنىنى ئۆيىدىن سىرتقا چىقارمىغان (4520 - بىيىت) ، يات ئەرلەرگە كۆرسەتمىگەن ، يات ئەرلەرنى خوتۇنى بار ئۆيگە يولاتمىغان ، خوتۇنىنى قاتتىق نازارەت ئاستىدا تۇتقان . (4513 ، 4514 ، 4520 - بىيىتلەر) . « تۈركى تىللار دىۋانى » 1 - توم ، 270 - بېتىدە كىمەلۇماتلارغا قارىغاندا ، ئاياللار يۈزىگە چۈمبەل تارتىپ ، بېشىغا پۈركەنجە ئارتقان .

(2) پەرزەنتلەر تەربىيىسى ۋە پەرزەنتلەرنىڭ ئاتا - ئانىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

ئۇيغۇرلار قەدىمدىن تارتىپ پەرزەنتلەر تەربىيىسىگە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈپ كەلگەن ، شۇنداقلا ئاتا - ئانىلار بىلەن پەرزەنتلەر مۇناسىۋىتىدە بىر يۈرۈش قائىدە ، يوسۇنلار شەكىللەنگەن . ئۇلۇغ مۇتەپپەككۈر شائىر يۈسۈپخاس ھاجىپ ئۆز داستانىنىڭ ئاتمىش ئۈچىنچى بابى « پەرزەنتلەر - نى قانداق تەربىيەلەش بايانىدا » دېگەن بابىدا ، ئۆتكەنكى تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەپ ، قاراخانلار دەۋرىنىڭ پەرزەنتلەرنى تەربىيەلەش ھەققىدىكى كۆز قاراش ۋە قائىدە - يوسۇنلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان . بۇلار تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت : پەرزەنتلەرنىڭ ئەڭ ياخشى ۋە ئەڭ بىرىنچى تەربىيىچىسى باشقىسى ئەمەس ، دەل ئاتا - ئانىنىڭ ئۆزىدۇر . (4604 - بىيىت) ئىنىڭ ئانا ياخشى تاللىشى شى كېرەك . (4505 - بىيىت) پەرزەنتلەرگە بېرىلىدىغان تەربىيىنىڭ مەزمۇنى : ئىلىم - پەن ئۆگىنىش ۋە ئەدەب - ئەخلاق ئۆگىتىش بولۇشى لازىم . (6450 - بىيىت) ئوغۇلنى ئۆيلەش . قىزنى ياتلىق قىلىش ئاتا - ئانىنىڭ مەجبۇرىيىتى . (4508 - بىيىت) پەرزەنتلەر تەربىيىسىدە ئىككى مەسىلىگە ئالاھىدە دىققەت قىلىش كېرەك . بىرى ، ئوغۇلنى ئە

تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت: چوغلاردىن بۇرۇن سۆز قىلماسلىق ، چوغلار سورىماستىن بۇرۇن سۆز قىلماسلىق ، سورىغاندىلا جاۋاب بېرىش لازىم . (959 ، 960 ، 629 - بىيىتلار) . چوغلارغا تىكىلىپ قارىماسلىق ، قۇلاق چوغلاردا بولۇشى ، كۆز يەر- دە بولۇشى كېرەك . (095 ، 4055 - بىيىتلار) . چوغلار: ئولتۇر ، دېمىگىچە ئولتۇرماسلىق (687 - بىيىت) ، خەت ياكى باشقا نەرسىلەرنى چوغلارغا سۇنغاندا ئىككى قول بىلەن ئەدەپلىك سۇنۇش لازىم . (1556 - بىيىت) چوغلارنىڭ قېشىغا كىر- گەندە كۆرەڭلەپ ، قول سېلىپ كىرىش (1114 - بىيىت) ، چوغلارنىڭ ئالدىدا تىرىناق ئېلىش ، پۇتنى مىنگەشتۈرۈپ ئولتۇرۇش (4118 ، 4115 - بىيىتلار) ، باداشقان قۇرۇپ ياكى يانچە يېتىش ، قاقاخلاپ تەلۈنلەرچە كۈلۈش (4114 - بىيىت) ، تۈكۈرۈش ، گېلىنى قاقىرتىش (4113 - بىيىت) - قاتارلىقلار ئەدەپسىزلىك ھېسابلىنىدۇ . چوغلارنىڭ ئالدىدا تۇرغاندا قولنى قوشتۇرۇپ (سول قول ئۈستىگە ئوڭ قولنى ئېلىپ) ، پۇتنى تۈز تۇتۇپ (4056 - بىيىت) ئەدەپ بىلەن تۇرۇشى ، ئوڭ - سول ، ھەر تەرەپكە قالايمىقان قارىماسلىقى (4059 - بىيىت) ، (سۆزنى دەيدىغان چاغدا ، قولنى چۈشۈرۈپ دېيىشى 4058 - بىيىت) لازىم . كىچىكلەردىن: ئاڭلىغانلىرىنى ئاڭلىمىغان ، كۆر- گەنلىرىنى كۆرمىگەن بولۇش ، قالايمىقان سۆزلەپ يۈرمەسلىك تەلەپ قىلىنىدۇ . (4062 - بىيىت) گۈزەل تەربىيىلىك ، خۇش ئەدەپلىك كىچىكلەر چوغلار بىرەر ئىشقا بۇيرىغاندا ، باش ئۈستىگە دەپ خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلىشى لازىم . (3281 - 5027 - بىيىتلار) چوغلار كەلگەندە ، دەرھال ئورنىدىن تۇرۇپ ، ھۆرمەت بىلدۈرۈشى كېرەك . (4152 - بىيىت) ئۆز نۆۋىتىدە چوغلارمۇ كىچىكلەرگە نىسبەتەن مەھربان بولۇشى ، مۇناسىۋەتتە قالايمىقان چاقچاقلاشماستىن كېرەك (

مىجەزنى تەڭشەپ ، سوغۇق نەرسىلەرنى كەم ئىستېمال قىلىش پايدىلىق بولىدۇ . (4625 - بىيىت) ئومۇمەن سوغۇق (ھۆل سوغۇق ، قۇرۇق سوغۇق) ۋە ئىسسىق (ھۆل ئىسسىق ، قۇرۇق ئىسسىق) مەجەزلىك كىشىلەر مىجەزنى تەڭشەپ تۇرۇشى مۇھىم . بۇنىڭ ئۇسۇلى: قۇرۇق سوغۇق ئاش ، ھۆل ئىسسىق نەرسىلەرنى كۆپ ئىستېمال قىلىش (4626 - بىيىت) ، ھۆل سوغۇق ئاش ، ھۆل ئىسسىق نەرسىلەرنى كۆپ ئىستېمال قىلىش (4627 - بىيىت) ، سوغۇق مەجەزلىك كىشىلەر ئىسسىقلىقنى ، ئىسسىق مەجەزلىك كىشىلەر سوغۇقلىقنى ئىستېمال قىلىپ شۇ ئارقىلىق مىجەزنى تەڭشەپ تۇرۇش زۆرۈر . (4628 - بىيىت) بەزىلەرنىڭ مەجەزى مۇتەدىل بولىدۇ ، بۇنداق ئادەملەر ئىسسىق - سوغۇقنى تەڭشەپ ئىشلەتسە بولىدۇ . (6294 - بىيىت) ئۇيغۇرلار مەجەزنى يەنە سىرت ، ئاق ، قارا ، قىزىل دەپ بۆلۈپ ، (4632 - بىيىت) مەجەز- لەرنىڭ بىر - بىرى بىلەن كېلىشەلمەيدىغان زىددى- قىتتىكى كۆرسەتكەن ، (4633 - بىيىت) بۇنداق بىر - بىرى بىلەن كېلىشەلمەيدىغان زىددى مەجەزلەر بىر - بىرىگە يىغا بولىدۇ ، شۇڭا مەجەزنى تەڭشەپ تۇرۇش ئۈنچىلىك ئاسان ئەمەس ، بۇنىڭغا ئەقىل ئىشلىتىش كېرەك . (4634 - بىيىت) ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشتە مەجەزنى تەڭشەپ تۇرۇش بىلەن بىللە ، تاماقنى بەكمۇ قويۇپ يېمەسلىك ، ئاز يېيىش (4642 - بىيىت) ئىنتايىن مۇھىم . (4) چوغلارنى ھۆرمەتلەش چوغلارنى ھۆرمەتلەش ئىنسان ئەخلاقىنىڭ مۇھىم بىر مەزمۇنى . قاراخانلار دەۋرىدە ئاتا - ئانىلار بىلەن پەرزەنتلەر ، چوغلار بىلەن كىچىكلەر ، قېرىلار بىلەن ياشلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتە ، پەرزەنتلەر ئاتا - ئانىلارنى ، كىچىكلەر چوغلارنى ، ياشلار قېرىلارنى ھۆرمەتلەشنىڭ بىر يۈرۈش رەسمىي - قائىدىلىرى بولغان . بۇلار

4184 - بېيت).

(5) ئائىلە ئۆرپ - ئادىتىگە ياتىدىغان بەزى

ئىشلار

ئاتا - ئانىلارنىڭ ئۆز ئۆلىمى ئالدىدا ئوغۇل - قىزلىرىغا ۋەسىيەت قىلىشىمۇ، قەدىمدىن ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئۆرپ - ئادەتلەرنىڭ بىرى. ئايتۇلدى ئۆلىمى ئالدىدا، ئوغلى ئۈگدۈلمىشكە ۋەسىيەت قىلىدۇ. (1341 - بېيت)

ئاتا - ئانا ھايات ۋاقتىدا ياكى ئۆلىمى ئالدىدا، ئۆزلىرىدىن قالدىغان مال - مۈلۈكىنى پەرزەنتلىرىگە مۇراس قىلىپ بېرىشىمۇ، قەدىمدىن كېلىۋاتقان ئۆرپ - ئادەتلەرنىڭ بىرى. (190 - بېيت)

يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان، «قوتادغۇبىلىك» تە بايان قىلىنغان، قاراخانىيلار دەۋرى ۋە ئۇنىڭ ئالدىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى ئىچىدە ئىنتايىن ئاز بىر قىسمى (مەسىلەن: دەۋرىمىز - نىڭ: ئەر - ئاياللار ھوقۇقتا باراۋەر، دېگەن سىياسىتى بىلەن خوتۇنلارنى نامەھرەم دېيىش تۈگەۋاتقان بولسىمۇ تۇرمۇشىمىزدىن چۈشۈپ قېلىۋاتقان بولسىمۇ، كۆپ قىسمى ھېلىمۇ ئەينەن داۋاملاشماقتا).

تۆتىنچى: كىشىلىك تۇرمۇش ئۆرپ - ئادەتلىرى

ئۇ كىشىلەرنىڭ بىر پۈتۈن ھايات مۇساپىسى ۋە ئۇنىڭ مۇھىم باسقۇچلىرىدا بولىدىغان ئۆرپ - ئادەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ خىل ئۆرپ - ئادەتلەر، روشەن ئىجتىمائىيلىق ۋە مىللەتكە ئىگە بولغاچقا، تەرەققىياتى ۋە ئۆزگۈرۈشى نىسبەتەن ئاستا بولىدۇ. كىشىلىك تۇرمۇش ئۆرپ - ئادەتلىرى بىر مىللەتنىڭ ئالاھىدىلىكىنى نىسبەتەن روشەن ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

(1) بالىلار توپلىرى

ئادەمنىڭ دۇنياغا كېلىشىنى ھەر قانداق بىر مىللەت چوڭ ئىش قاتارىدا كۆرۈپ، تۇغۇلغان با - لىغا مۇناسىۋەتلىك ھەر خىل توي مۇراسىملىرىنى ئۆتكۈزىدۇ. «قوتادغۇبىلىك» داستاندا، قاراخانىيلار دەۋرىدىكى بالىلار توپلىرى ئۈستىدە كەڭ توختالماقچى، پەقەت ئوغۇللارنىڭ سۈننەت تويى تىلغا ئېلىنغان (5754 - بېيت). «تۈركى تىللار دىۋانى» دىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، قاراخانىيلار دەۋرىدە، يەنە بالىغا ئات قويۇش مۇراسىمى (1 - توم، 525 - بەت). بۆشۈك تويى (1 - توم، 475 - بەت). قىزلارنىڭ قۇلقىنى تېشىش مۇراسىمى (1 - توم، 280 - بەت) قاتارلىق بالىلار توپلىرى بولغان.

(2) قىز - يىگىت تويى

بىر جۈپ ئەر - خوتۇنلۇق تۈزۈمى بارلىققا كەلگەندىن كېيىن، بۇ بىر جۈپ ئەر - خوتۇننىڭ تويى ئالاھىدە رەسىمى - قائىدىلەرنى شەكىللەندۈرىدۇ.

توي - ئەر - ئاياللار ئۆمرىدىكى چوڭ ئىش، ئۇيغۇر خەلقى قىز - يىگىت تويىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلىدۇ، قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئۆي - خۇرلارنىڭ قىز - يىگىت تويىمۇ ئالاھىدە رەسىمى - قائىدىلەر بىلەن تەنتەنىلىك ئۆتكۈزۈلگەن.

ئەرلەرنىڭ ئۆزىگە جۈپ تاللىشىدىمۇ، ئادەتكە ئايلانغان بىر يۈرۈش شەرتلەر بولغان. بۇلار تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت: چىرايلىقنى ئەمەس، ئەخلاقى چىرايلىقنى تاللاش، چۈنكى ئايالنىڭ گۈزەللىكى - ئەخلاقى؛ (4482 ، 4500 - بېيتلار) قىزنىڭ تېگى (ئاتا - ئانىسى) ياخشى بولسۇن؛ (4476 - بېيت) سېنى ياخشى كۆرىدىغان بولسۇن؛ (4477 - بېيت) ئۆزى بىلەن تەڭنى ئېلىش مۇھىمكى، ئىگىزگە ئېسىلىش ياخشى ئەمەس.

مەس ، ئاقۋەتتە ئۇنىڭ ئەسىرى بولۇپ قالدۇ ؛ (4479 - بېيت) ئىگىزگە ئېسىلىش دېگەنلىك : بىرى - باي قىزلارغا ئېسىلىش ، يەنە بىرى - ئۇلۇغلار - نىڭ قىزلىرىغا ئېسىلىش دېگەنلىك بولۇپ ، (4487 ، 4495 - بېيتلار) ئۆز خىلىنى تاپقان ياخشى ، بولمىسا ئۇلارنىڭ قولى بولۇپ قالدۇ ؛ ھا- يالىق ، ئەخلاقلىق ، سېنى ياخشى كۆرىدىغان ئۆز خىلىنى ئالسا ، بىرىنچىدىن ئۇ ، سېنى باي قىلىدۇ ، ئىككىنچىدىن يۈزىڭنى ئاي قىلىدۇ . (4499 - بېيت)

« قوتادغۇبىلىك » تە پەقەت « نىكاھ تويى » تىلغا ئېلىنغان ، لېكىن تەپسىلىي بايان قىلىنمىغان . (4575 - بېيت) قاراخانىلار دەۋرىدە بارلىققا كەلگەن يەنە بىر ئۇلۇغ ئەسەر « تۈركى تىللار دىۋانى » دا قىز - يىگىت تويى تەپسىلىي تونۇشتۇرۇلغان :

قىز - يىگىت تويىدا ئەلچى بولغان . (1 - توم 191 - بەت ، 3 - توم 74 - بەت)
قىز تەرەپ ئوغۇل تەرەپكە سىلىق سېلىپ ، توي مېلى ئالغان . (3 - توم 507 ، 508 - بەتلەر) .

توي باسقۇچلۇق . ھەشەمەتلىك ، شاد - خورام بەزىمىلەر بىلەن ئۆتكەن . (3 - توم 606 - بەت ، 1 - توم 516 ، 641 - بەتلەر) .

ھاللىق ئائىلىلەر قىزلىرىغا دېدەك ياكى خىز - مەتچى قوشۇپ بەرگەن . (1 - توم ، 393 ، 394 - بەتلەر) .

قىز تەرەپتىن قىز بىلەن بىللە توي كېچىسى يەڭگە بارغان . (3 - توم 324 - بەت)

قىزنىڭ قىزلىقى مۇھىم بولغان . (1 - توم 496 - بەت . 3 - توم 361 ، 461 - بەتلەر) .

(3) دەپنە - مۇراسىم

ئادەم تۇغۇلىدۇ ۋە ئاخىرى ئۆلىدۇ ، بۇ تەبىئىي

ئەتنىڭ قانۇنى . ھەر قانداق بىر مىللەتنىڭ ئۆلگەن ئادەمنى دەپنە قىلىش رەسمى - يوسۇنلىرى بولغىنىدەك ، ئۇيغۇرلارنىڭمۇ بىر يۈرۈش دەپنە - مۇراسىم ئۆرپ - ئادەتلىرى بولغان . « قۇتادغۇبىلىك » تە بايان قىلىنغان ، قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ دەپنە - مۇراسىم ئۆرپ - ئادەتلىرى تۆۋەندىكىچە بولغان :

ئۆلىمى ئالدىدا ئۇرۇق - تۇققان ، يېقىنلىرىنى چاقىرىپ ، ئۇلاردىن رىزالىق ئېلىش . (1517 - بېيت) مال - دۇنياسىنى ئۈلەشتۈرۈپ سەدىقە قىلىش (1518 - بېيت) . گۈر كولاپ (6299 - بېيت) ، ئىككى ماتاغا يۆگەپ ① (1420 - بېيت) « ئىگەرسىز ياغاچ ئات » قا مىندۈرۈپ ئۇ ئات - لەمگە ئۈزۈتۈش ، (1428 - بېيت) ئۆلگەن ئادەم ئۈچۈن ئۆزىنى ئۇرۇپ يىغلاش ، (6292 - بېيت) قارا كىيىپ (5029 - بېيت) ماتەم تۇتۇش (6340 - بېيت) ، نەزىر قىلىش ، (4577 - بېيت) ۋە ئۆلگەن ئادەم گۇناھلىرىنىڭ كاپارىتى ئۈچۈن بىرەر نەرسىنى يۇلۇغ (قىدىيە) قىلىش ، (6099 - بېيت) ، ئۇلۇغ كىشىلەرنىڭ بىرەر نەرسىنى تەۋە - رۈك بىلىپ تۇتۇش (6322 ، 6323 ، 6325 ، 6326 - بېيتلار) ۋە باشقىلار .

(4) چۈش ۋە تەبىر

ئۇيغۇرلار قەدىمدىن تارتىپ چۈشكە ئىشەنگەن ۋە مەخسۇس چۈش ئۆرۈيدىغان ئادەملەر بولغان ، چۈش ۋە ئۇنىڭ تەبىرى ھەققىدە مەخسۇس كىتابلارنى يازغان . قاراخانىيلەر دەۋرىدە مۇ مەخسۇس چۈش ئۆرۈگۈچىلەر بولغان . يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ « قۇتادغۇبىلىك » داستانىنىڭ 54 - بابىدا چۈش ۋە چۈش ئۆرۈگۈچىلەر

① « تۈركى تىللار دىۋانى » نىڭ 1 - توم 652 - بېيتىدە ئۇلۇك ساندۇقى ئۈستىدە توختالغان . ئۇلۇك ساندۇقى ئىسلامدىن كېيىن ئىشلىتىلگەن - ئىشلىتىلمىگەنلىكىنى تەتقىق قىلىش لازىم .

ئۈستىدە مەخسۇس توختالغان. شۇنىڭ بىلەن بىلەن ، ئۇغۇرمىشنىڭ ئۆلىمى ئالدىدىكى چۈشنى ۋە ئۇنىڭ تەبىرىنى بارغان .

چۈش - ياخشى چۈش ۋە يامان چۈش دەپ ئىككىگە بۆلىنىدۇ ، (4771 - بىيىت) يامان چۈش كۆرگۈچى تەڭرىگە سېغىنىپ ، سەددەقە بېرىش لازىم . (4371 - بىيىت)

چۈش ئۆرگۈچى ياخشى بولۇشى ، چۈشكە توغرا تەبىر بېرەلەيدىغان بولۇشى كېرەك . چۈشنى قانداق ئۆرسە ، شۇنداق بولىدۇ ، شۇنىڭ ئۈچۈن چۈش ئۆرگۈچى بۇنىڭغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈشى زۆرۈر . (4373 - بىيىت) كۆرگەن چۈشنى چۈش ئۆرىشىنى بىلمەيدىغانلارغا دېمەسلىك كېرەك (5994 - بىيىت) ئاڭلىغانلارمۇ خالىغانچە ئۆرەمسەسلىكى لازىم . (5998 - بىيىت)

كىچىدە كۆرگەن چۈش بىلەن كۈندۈزى كۆرگەن چۈش ئوخشىمايدۇ ، ئۇلارنىڭ تەبىرىمۇ باشقىچە بولىدۇ . (5996 - بىيىت)

بەزى چۈشلەر كەچتە يېگەن غىزاسىغا ، بەزى چۈشلەر مەجەزنىڭ بۇزۇلىشىغا مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ (6005 ، 6006 ، 6007 ، 6008 ، 6009 ، 6010 ، 6011 ، 6012 ، 3601 ، 6014 - بىيىتلەر) ، بۇنداق چۈشلەرنىڭ تەبىرى بولمايدۇ (6015 - بىيىت) . بەزىدە يېتىش ئالدىدا نېمىنى ئويلىسا ، شۇنى چۈشەيدىغان ؛ ئۆزى ياخشى كۆرىدىغان نەرسىنى ياكى كەسىپنى چۈشەيدىغان ئەھۋاللارمۇ بولىدۇ ، بۇنداق چۈشلەرگىمۇ تەبىر بەرمەسلىك كېرەك . (6016 ، 8601 - بىيىتلەر) شەيتانى چۈش كۆرگەنلەر غۇسلە قىلىش لازىم . (6017 - بىيىت)

چۈشىدە كۆرگەن نەرسىلەر رىئاللىقتا ئەكسىچە بولىدۇ ؛ خوشاللىق چۈشىسە ، ئۇنىڭغا قايغۇ كېلىدۇ ؛ چۈشىدە يىغلىسا ، ئۇنىڭغا ياخشىلىق بولىدۇ . (6022 ، 6026 - بىيىتلەر) .

ئودغۇرمىش چۈش كۆرىدۇ ؛ ئۇنىڭ ئالدىدا ئەللىك ۋاخىلىق شۇتا تۇراتتى . ئۇ ۋاخىلارنى بىر - بىرىدىن ساناپ ، ئەڭ يېشىغا چىقىدۇ . ئۇ يەردە بىر ئەتچى (قاسساپ) سۇ بېرىدۇ ، ئودغۇرمىش ھەممىسىنى ئىچىدۇ ، ئارقىدىن كۆككە قاراپ ئۇچۇپ ، كۆككە سىڭىپ يوقاپ كېتىدۇ . (6033 ، 6034 ، 6036 - بىيىتلەر)

ئۈگۈلمىشنىڭ تەبىرى : ئۆرلەش - ئېزىزلىك ، سېنىڭ شۆھرىتىڭ ۋە دۆلىتىڭ ئاشىدۇ . (6039 - بىيىتلەر) .

ئودغۇرمىشنىڭ تەبىرى : شۇتا - ئۆمۈر - يولۇم ؛ ئۈستىگە چىققانلىقى ، ئۆمرۈمنىڭ تۈگىگەنلىكى ؛ ئەتچى (قاسساپ) - ئاتلىقنى ئاتسىز قىلىدىغان ئەزرائىل ، سۇنى يېرىم ئىچكەن بولسام ، يەنە ياشىغان بولاتتىم ، بىراق مەن ھەممىسىنى ئىچۈۋەتتىم ، بۇ ئۆمرۈمنىڭ تۈگىگەنلىكى ؛ كۆككە سىڭىپ كەتكەنلىكىم - جان تەندىن ئايرىلىپ - كەلمەس يېرىگە يېنىپ كەتكەنلىكى . . . (6052 ، 6053 ، 6054 ، 6055 ، 6059 ، 6060 ، 6064 ، 6051 - بىيىتلەر)

ئارىدىن كۆپ ئۆتمەي ئودغۇرمىشنىڭ مۇرىدى قۇمارۇ كېلىپ ، ئودغۇرمىشنىڭ ۋاپات بولغانلىقىنى ئوڭشۇلمىشكە يەتكۈزىدۇ . (6286 ، 6288 - بىيىتلەر)

« قوتادغۇبىلىك » تە چۈش ۋە ئۇنىڭ تەبىرى - بىر ئىلىم دېيىلگەن ، (5993 - بىيىت) .

(5) ئەپسۇن ۋە باشقىلار
ئەپسۇن ئوقۇش ئىپتىدائى جەمئىيەتتە بارلىققا كەلگەن ، ئۇ چاغلاردا ئادەملەر تەبىئەت ھادىسىلىرىدىن (چاقماق ، گۈلدۈر ۋە باشقىلاردىن) قورقۇپ ، تەڭرىگە سېغىنىپ ، ئەپسۇن ئوقۇشنى ئىجات قىلغان . قاراخانلار دەۋرىدىمۇ ئەپسۇنچىلار ، باخشىلار بولۇپ (4361 - بىيىت) ، ئۇلار

تۈزلەدى ئېلى ھەم خەلقى ھەر تا- مان .

1043 - بىيىت : تۇلا ئەرتتى ئەلدە شەھەر - كەنت قۇرۇش ،

جۇغلاندى غەزىنىگە ئالتۇن ھەم كۈمۈش .
2178 - بىيىت : تولا قىلسا ئالتۇن - كۈمۈش غەزىنى ،

تۈزەپ ئەل ، ئارتتۇرسا ئۇ ، كەنت - شەھەر - رىنى .

« بىر ئات ئون بالىنى باقالايدۇ ، ئون بالا بىر ئاتنى باقالمايدۇ » ، « مەن كۈيەر مەن بالامغا ، بالام كۈيەر بالىسىغا » دېگەن قاراش ، قاراخانلار دەۋرىدە : « ئاتا ئوغۇل - قىزنى دەپ ئىتىنى (گۈشىنى) يەيدۇ ، ئوغۇل - قىز ئاتنى ئىتىنى تىلغا ئېلىپمۇ قويمايدۇ . » (1166 - بىيىت) شەكلىدە ئىپادىلەنگەن .

كىشى ئەيىۋىنى ئېچىش يامان . (1328 - بىيىت)

بىرەر ئىش قىلىشتا قۇتلۇق ۋاقتى تاللاش كېرەك (4386 - بىيىت) چۈنكى كۈن ، ئاينىڭ قۇتلۇقى ۋە نەسلىرى بولىدۇ .

(7) ئۆمۈرنى بۆلۈش ئادەتتە ئۆمۈرنى گۈدەكلىك ، ئۆسمۈرلۈك ،

ياشلىق ، ئوتا ياشلىق ، قېرىلىق دەپ بولىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ ياش چېگرىسى بەلگىلىنىدۇ . بۇنداق بۆلۈش ، بۆلۈپمۇ ياش چېگرىسىدا ، ھەر قايسى مىللەتلەردە پەرق بولۇشى مۇمكىن . « قوتادغۇبىلىك » تە ياشلىقنىڭ ئاخىرقى چېكى 40 ياش (364 - بىيىت) ، ئاتىشىش باشلاپ قېرىلىق باشلىنىدۇ ، (367 - بىيىت) 40 ياش بىلەن 60 ياشنىڭ ئارىلىقى ئورتا ياش دەپ كۆرسىتىلگەن .

(8) مىللىي تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى « قوتادغۇبىلىك » تە قاراخانىيلار دەۋرىدە

« جىن چاپلاشقان كېسەللەرنى » داۋالايتتى . (4362 - بىيىت) ئەپسۇنچىلار باخشىلار ئوقۇش ، تۇمار پۈتۈش ئارقىلىق (2436 ، 5436 - بىيىتلەر) جىن - پەرىلەرنى قوغلىغان . تىۋىپلار ئۇلارنى ئىسكار قىلاتتى ، ئۇلارمۇ تىۋىپلارنى يامان كۆرەتتى . (4364 - بىيىت) يەنە قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلاردا ئىسرىق سېلىش (98 - بىيىت) ئادىتى مۇ بار ئىدى .

(6) ئادەتكە ئايلانغان ئېتىقادلار

ھەر بىر مىللەتتە ئېتىقاتقا ئايلانغان . ھەر بىر ئادەم چوقۇم ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك بولغان ئەنئەنىۋى ئادەت كۆۈ قاراشلىرى بولىدۇ . ئۇيغۇرلار - دىمۇ قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە ، بۇنداق ئادەتكە ئايلانغان ئېتىقاتلار ئاز ئەمەس . « قوتادغۇبىلىك » تە ، قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ بۇنداق ئادەتكە ئايلانغان ئېتىقاتلىرىدىن بىر قىسمى بايان قىلىنغان ، بۇلار تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت :

ياخشىلىق ئوڭ ، يامانلىق سول ، چۈنكى جەننەت ئوڭ تەرەپتە ، جەھەننەت سول تەرەپتە بولىدۇ . (917 - بىيىت) شۇنىڭ ئۈچۈن ھەممە ئىشنى ئوڭ قولىدا قىلىش ، (4597 - بىيىت) ئۆيگە ئوڭ پۇتىنى ئالدىن تاشلاپ كىرىش كېرەك .

ئىنساننىڭ توققۇزى تەل بولۇپ كەتسە ، ياخشى ئەمەس ، بىر بالا - قازا بولىدۇ ياكى ئۆلىدۇ . (1047 - بىيىت)

باشقا مىللەتلەر ئۇيغۇرلارنى : « پۇل تاپسا ئۆي - جاي قىلىدۇ . » دەپ قارايدۇ . بۇ قاراش يېقىنقى زامانلاردىلا شەكىللەنگەن بولماستىن ، قاراخانىيلار دەۋرىدىمۇ بارلىقىنى تۆۋەندىكى بىيىتلەردىن بىلگىلى بولىدۇ .

1042 - بىيىت : شۇياڭلىغ ھۆزۈردا ئۆتتى بىر زامان ،

كى مىللەتنىڭ مەنىۋى ۋە تۇرمۇش قىياپىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ ۋە تەسىر كۆرسىتىدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئالغاندا، ئۆرپ - ئادەتلەرگە قاراپ، ئۇنىڭ قايسى مىللەتكە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى بىلىۋېلىش ئانچە تەس ئەمەس.

بەزى مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىدە ئوخشۇشۇپ كېتىدىغان يېرى بولۇشى مۇمكىن، بولۇپمۇ بىر خىل دىن، بىر خىل تىل سىستېمىسى ۋە ئۆز ئارا ئارىلىشىپ ياشىغان مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىدە ئوخشاشلىقلار تېخىمۇ كۆپرەك بولۇشى تەبىئىي. مەسىلەن: تۈركى تىلىدا سۆزلىشىدىغان، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئۆز ئارا ئارىلىشىپ ياشاپ كەلگەن ئۇيغۇر، قازاق، ئۆزبېك، تاتار، قىرغىز قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىدە بۇنداق ئوخشاشلىقلار كۆپ تېپىلىدۇ. بىر مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىدە ئۆز ئارا ئوخشايدىغان ئوخشاشلىقلار نىسبەتەن كۆپرەك بولسىمۇ، يەنىلا ئۇلار مۇستەقىل مىللەتلەر بولغانلىقىدىن ئۆزىگىلا خاس، باشقا مىللەتلەر - نىڭكىگە ئوخشامايدىغان ئۆرپ - ئادەتلىرى بولىدۇ. مەسىلەن: ئۇيغۇرلار بىلەن بەزى تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەرنىڭ ماددىي - مەدەنىي تۇرمۇش ئۆرپ - ئادەتلىرى، ئىجتىمائىي ئالاقە ئۆرپ - ئادەتلىرى، ئائىلە ئۆرپ - ئادەتلىرى ۋە كىشىلىك تۇرمۇش ئۆرپ - ئادەتلىرىدە ئۆز ئارا ئوخشاشلىقلار بولۇش بىلەن بىللە، ئوخشاماسلىقلارمۇ بار. بۇ مىللەتلەر ئوخشاشلا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان، تۈركى تىل سىستېمىسىدا بولغان ئۆز ئارا ئارىلىشىپ ياشاپ كەلگەن بولغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىدە مەلۇم ئوخشاشلىقلار بار؛ لېكىن، ئۆرپ - ئادەتلىرىنى شەكىللەندۈرىدىغان باشقا سەۋەبلەر - دە ئوخشاماسلىقلار بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۆرپ -

كى ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي تەنتەربىيە پائالىيەتلىرىدىن چەۋگەن (ئاتلىق ئوينىلىدىغان توپ ئوينۇش) ، ئوۋ (ئوق بىلەن ئوۋلاش ، قۇش بىلەن ئوۋلاش) ، دامكا - شاھمات (2634 ، 2635 ، 1258 - بېسىتلار) قاتارلىقلار سۆزلەنگەن .

(9) باشقىلار

ئۇيغۇرلاردا خىزمەت ۋە تۇرمۇشتا مۇكاپاتلاش ئادىتىمۇ بولغان. «قوتادغۇبىلىك» تەبىئىي بۇنداق مۇكاپاتلاش ئادەتلىرىدىن يېقىن كىشىلىرىگە سۇغا تۇتۇش (112 - بېيت) ، خىزمەت كۆرسەتكەنلەرنى مۇكاپاتلاش (296 - بېيت) ، تارتۇقلاش (1769 ، 2390 - بېسىتلار) قاتارلىقلار بولغان .

قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلاردا ئىككى ئىش: بىرى - زىنا قىلىش ، يەنە بىرى ھاراق ئىچىش قاتتىق ئەيىبلەنگەن. ئۇيغۇرلار ھاراق ئىچىشنى - بۇرۇقلۇق ، ھەر خىل گۇناھلارنى ئۆتكۈزۈشنىڭ سەۋەبچىسى دەپ قارىغان. زىنا قىلىشنى بولسا پاسىقلىق. زىنا قىلغان ئادەمدىن بەخت قالمايدۇ ، ئابرويى تۈگۈلىدۇ ، دەپ بىلگەن. (1334 ، 1338 - بېسىتلار)

قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ كىشىلىك تۇرمۇش ئۆرپ - ئادەتلىرى دەۋرىمىزدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىدا ئانچە ئۆزگەرمىگەن ھالەتتە داۋاملاشماقتا. بەزى خۇراپاتقا ياتىدىغان ئادەتلەر ئۇيغۇرلار تۇرمۇشىدىن چۈشۈپ قېلىۋاتقان بولسىمۇ ، كۆپلىرى ھېلىمۇ ساقلىنىپ ، ئىجرا قىلىنماقتا .

ئاخىرقى خۇلاسە

«ئۆرپ - ئادەتلەر مىللەتشۇناسلىق ئىلمىنىڭ تەتقىقات دائىرىسىگە كىرىپ ، ئىدىيە مەدەنىيەتنىڭ بىر تەركىبى قىسمى بولىدۇ. شۇنداق بولغانلىقتىن ، ئۆرپ - ئادەتلەر بەلگىلىك بىر دەۋرىدە

ئادەتلىرىدە يەنىلا ئوخشىمايدىغانلىرى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. ئالايلىق، بەزى مىللەتلەر چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلدى. ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلىشىپ شەھەرلەشكەندىن كېيىن، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، باغۋەنچىلىك، چارۋىچىلىق، سودىگەرچىلىك ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنى قولدىن بەرمىدى. ئىقتىسادىي جەھەتتىكى مۇشۇ بىر ئوخشىماسلىق سەۋەبى بىلەن، بۇ ئىككى مىللەتنىڭ ئۆز-ئارا ئىلتىماسلىقلار بارلىققا كەلگەن. بۇ ئىككى مىللەتنىڭ ماددىي - مەدەنىي تۇرمۇش ئۆز-ئارا سېلىشتۇرۇپ كۆرسەتكەن، يۇقىرىقى پىكىرىمىزنىڭ توغرىلىقىنى كۆرەلەيمىز. قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلار كەنت - مەھەللىلەرنى قۇرۇپ، زىننەتلىك ئۆي، ساراي، قەسىرلەردە، بۇلبۇللار سايراپ تۇرغان باغۇ - بوستانلاردا ياشىغان. ئەندى بەزى تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەر كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشىدا ياشىغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ تۇرار جايلىرى كىڭىز ئۆيلەر (قارا ئۆيلەر) بولغان. ئۇيغۇرلارنىڭ يىپەك، شايە ۋە كىمخايلاردىن تىكىلگەن كىيىم - كىچەكلىرى شەھەر تۇرمۇشىغا ماسلاشقان. ئۇيغۇرلارنىڭ يىپەك - ئىچمەكلىرى نان؛ ئىچچىق چۈچۈك ئاشلار؛ ھالۋا. ھەر خىل دارا - دەرەمەكلەر سېلىنغان تائاملار؛ ھۆل - قۇرۇق يەل - يىمىش، قوغۇنلار؛ گۈل، مېۋە، ھەسەل شاراپلىرى بولغان. چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلغان مىللەتلەردە يەنىلا سۈت، گۆشنى يىپەك - ئىچمەك قىلغان. بۇ مىللەتلەرنىڭ يالغۇز ماددىي - مەدەنىي تۇرمۇش ئۆز-ئارا ئىلتىماسى بولۇپ قالماي، ئۇلارنىڭ كۆرۈشۈش - خوشلۇ - شۇش ئۆز-ئارا ئىلتىماسى، مېھماندارچىلىق ئۆز-ئارا

- ئادەتلىرى، خوشىندارچىلىق ئۆز-ئارا ئىلتىماسى، ئانا - ئانا بىلەن پەرزەنتلەر مۇناسىۋىتىدىكى ئۆز-ئارا ئىلتىماس، مېھزەنە شەش قائىدىلىرى، چوڭلارنى ھۆرمەتلەش ئۆز-ئارا ئىلتىماس، ھەر خىل ئۆي، مۇراسىم، دەپنە ئۆز-ئارا ئىلتىماس قاتارلىق جەھەتلەردىكى پەرقلەرمۇ گەۋدىلىك بولغان. «قوتادغۇبىلىك» تە بايان قىلىنغان قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئۆز-ئارا ئىلتىماس، بۇ جەھەتتىكى ئۆز-ئارا ئىلتىماسنى بۇ مىللەتلەرنىڭ ئۆز-ئارا ئىلتىماسىغا سېلىشتۇرساق پەرقلەرنى ئېنىق كۆرەلەيمىز.

- بەدىئىي ئەسەر ئىجتىمائىي تۈر - مۇشنىڭ ئوبرازلىق ئىنكاسى، «قوتادغۇبىلىك» تە بايان قىلىنغان ئۆز-ئارا ئىلتىماس، ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇشىنى كۆزلەيمىز. شۇنى كېسىپ ئېيتىشقا بولىدۇكى، قاراخانىيلار دەۋرىنىڭ قامۇسى بولغان، ئۇلۇغ ئالىم ۋە مۇتەپەككۈر شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قوتادغۇبىلىك» داستانى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەجداتلىرى تەرىپىدىن قۇرۇلغان قاراخانىيلار دەۋرىدىكى قەدىمىي، يۈكسەك ۋە گۈللەنگەن ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ مەھسۇلى.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى دەپنە قىلىش ئادەتلىرى

سۇلتان مامۇت

ئارقىلىق ساندۇق (قابرچاق) ئىچىدىكى جەسەتلەرنىڭ بۇنىڭدىن 3000 يىل ئىلگىرى دەپنە قىلىنغانلىقىنى ئىسپاتلاپ چىققان.

يەنە بەزى قەدىمكى قەبرىلەردىكى ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى دەۋر-لەردە جەسەتنى كۆيدۈرۈپ ، كۈلنى قاچىغا سېلىپ دەپنە قىلىدىغان ئادىتىنىڭمۇ بارلىقى ئىسپاتلانغان . مەسىلەن : 1987 - يىلى 3 - ئايدا قەشقەر كۈنئەھەر ناھىيىسىنىڭ قوغان يېزىسىغا قاراشلىق «ياۋۇلۇق» قەبرىستانلىقىدىن بىر قەدىمكى جەسەت كۈلى قاچىسى تېپىلغان . دۆلەت مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئىدارىسىدىن كەلگەن مۇتەخەسسسلەرنىڭ باھالاپ بېكىتىشىگە قارىغاندا ، بۇ جەسەت كۈلى قاچىسىنىڭ مەيلى يىل - دەۋرى جەھەتتىن بولسۇن ، مەيلى شەكلى ، ھۈنەر - سەنئەت ئالاھىدىلىكى جەھەتتىن بولسۇن خېلى يۇقىرى قىممەتكە ئىگە مەدەنىيەت يادىكارلىقى بۇيۇمى ئىكەنلىكى مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن . بەزىلەرنىڭ قارىشىچە ، بۇ قەدىمكى قەبرىستانلىقنىڭ «ياۋۇلۇق» دېگەن نامى ئۇيغۇرلارنىڭ ياغاغا قەبىلىسىگە مۇناسىۋەتلىك ئىكەن .

ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن تېپىلغان بەزى قەدىمكى قەبرىلەرنىڭ ئەتراپى تاش بىلەن قوپۇرۇلۇپ ، ئۈستى ياغاچ بىلەن يېپىلغان . جەسەتلەرگە كىيىم كىيگۈزۈلۈپ ، ھەر خىل ماددىي نەرسىلەر بىلەن بىللە دەپنە قىلىنغان . بۇنداق ماددىي نەرسىلەر يۇڭ ۋە تېرە توقۇلمىلاردىن تىكىلگەن كىيىم - كېچەك ، ھەر خىل تاش قوراللار ، قۇلۇلە قېيى ۋە مىستىن ياسالغان زىننەت

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشتىن ئىلگىرىكى دەپنە قىلىش ئادىتى ھازىرقىدىن پەرقلىنىشى . بۇ ھەقتە ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇد قەشقىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دېگەن ئەسىرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ جەسەتنى ياغاچ ساندۇققا سېلىپ دەپنە قىلىدىغانلىقى ، بۇنداق ياداق ياغاچ ساندۇقنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «قابرچاق» دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىش بىلەن بىللە ، «قابرچاق» دېگەن سۆز «ساندۇق» دېگەنلىك بولسىمۇ ، «بۇ سۆز كۆپىنچە ئۆلۈك سالىدىغان ساندۇقنى بىلدۈرىدۇ» دەپ ئالاھىدە ئەسكەرتىپ ئۆتكەن . (1 - توم ، 652 - بەت) . ئالىمنىڭ بۇ قىممەتلىك مەلۇماتى يېقىنقى ۋاقىتلاردا ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن تېپىلغان قەدىمكى قەبرىلەردىكى ساندۇققا سېلىپ دەپنە قىلىنغان جەسەتلەرنىڭ تېپىلىشى بىلەن ئىسپاتلاندى . مەسىلەن : ئالتاينىڭ تاغلىق رايونلىرىدىكى قەدىمكى قەبرىلەرنى قېزىش جەريانىدا لەھەت ئىچىدىن جەسەت سېلىنغان ياغاچ ساندۇق (قابرچاق) لار تېپىلغان . يەنە 1983 - يىلى يەكەن ناھىيىسىنىڭ كاچۇڭ يېزىسىغا قاراشلىق چاممىسال دېگەن يەردە دېھقانلار يەر تۈزلەۋېتىپ ، بىر قەدىمكى قەبرىستانلىقنى بايقىغان . ئۇلار بۇنى مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارغا مەلۇم قىلغاندىن كېيىن ، دۆلەت مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئىدارىسى بىلەن ئاپتونوم رايونىمىزدىكى مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلاردىن كەلگەن خادىملار بۇ قەدىمكى قەبرىستانلىقتىكى قەبرىلەردىن ياغاچ ساندۇق (قابرچاق) قا سېلىپ دەپنە قىلىنغان بىر قانچە جەسەتنى قېزىپ تەكشۈرۈش

رى تۈركلەرنىڭ بىرەر ئىش يۈزىسىدىن ياكى تەڭ رىنگە بولغان ئېتىقادىنى بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن بۇتلارغا ئاتاپ سويىدىغان قۇربانلىقى « دەپ كۆرسەتكەن (3-توم، 11، 12 - بەتلەر). قۇربانلىقنىڭ قارادۋۇە سۇ ئامبىرى ئەتراپىدىكى قەدىمكى قەبرىلەردىن تېپىلغان، جەسەت بىلەن بىللە دەپنە قىلىنغان كالا، قوي سۆڭەكلىرى ئېھتىمال ئا- شۇنداق مەقسەتتە قۇربانلىق قىلىنغان ھايۋانلار- نىڭ سۆڭەكلىرى بولسا كېرەك.

دېمەك، يۇقىرىقى ماددىي ۋە تارىخىي مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرى جەسەتنى ساندۇققا سېلىپ ياكى كۆيدۈرۈپ، كۈلنى قاچىغا سېلىپ دەپنە قىلىدىغانلىقىنى، جەسەتكە قوشۇپ ھەر خىل ماددىي نەرسىلەر- نى بىللە دەپنە قىلىشتىن تاشقىرى، قۇربانلىق (ياغش) مالىنىڭ سۆڭەكلىرىنىمۇ بىللە دەپنە قىلىدىغان ئادىتىنىڭ بارلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

بۇيۇملىرى، تېرىق نانس ئارىيا باشاقلرى، بۇغداي دانلىرى، ساپالدىن ياسالغان تەشتەك، كۆمۈرەك، چۆگۈن، جام، ۋارا، ياغاچتىن ياسالغان تەڭنە، پەتنۇس، قوشۇق، چۆچەك قاتارلىق قاچا - قۇمۇچلار، چۈشەك، چۈلۈك قاتارلىق ئات - ئۇلاق جابدۇقلىرى، ئۇرچۇق، چاچ زىخچىسى، تۆمۈر پىچاق، لاي بۇت، جەسەت ياتقۇزۇلغان مىس تاختاي، تېرە - كۆن بۇيۇملىرى قاتارلىقلار- دىن ئىبارەت.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى ۋە باشقا تارىخىي ماتېرىياللارغا، بەزى قەدىمكى قەبرىلەر- دىن تېپىلغان ھايۋان سۆڭەكلىرىگە قارىغاندا، ئۇيغۇرلاردا ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىمۇ قۇربانلىق قىلىدىغان ئادەت بولغان. قۇربانلىق قىلىنغان ھايۋان سۆڭەكلىرى جەسەت بىلەن بىللە دەپنە قىلىنغان. مەھمۇد قەشقىرى بۇنداق قۇربانلىق قىلىدىغان مالىنىڭ «ياغش» دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى، «ياغش - قۇربانلىق. يەنى ئىسلامىيەتتىن ئىلگى-

ئۇيغۇر ئاياللارنىڭ زىننەت بۇيۇملىرى

مۇھەممەت يۈسۈپ

مېدالىئون؛ «كوپە» - ئالتۇن ياكى كۈمۈشتە نەپىس ئىشلەنگەن ھالقا بولۇپ، ئۇنىڭ تولغاق سۆكە، ئىپار بىلەن سۆكتە ئىشلەنگەن بوز مونچاق قاتارلىق تۈرلىرى بولغان. «ئۈزۈك» - ئاق، سۈزۈك قاشتېشىدا يۇمىلاق، نەپىس ئىشلەنگەن بىر خىل زىننەت بۇيۇمى بولۇپ، ئاياللار ئۇنى قول بارمىقىغا سالىدۇ، بۇنداق زىننەت بۇيۇمى سالغان ئادەمگە چاقماق تەگمەيدۇ؛ «تىزىلدۈرۈك» - ئاياللار ئۆتۈكىنىڭ تۈمشۈقىغا بېكىتىلىدىغان زىننەت تەڭگىلىرى.

شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن قېزىۋېلىنغان ۋە كىشىلەر ئارىسىدا ئەۋلادمۇ ئەۋلاد م-

ئۇيغۇر ئاياللار خېلى ئۇزاق زامانلاردىن تارتىپلا زىننەت بۇيۇملىرى تاقاشقا ئادەتلەنگەن. «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا بۇ ھەقتە خاتىرە قال- دۇرۇلغان: «كىمەن» - دوپپا ياكى شۇنىڭغا ئوخشاش باش كىيىملەرگە تاقايدىغان ئالتۇن قال- داق؛ «بوغماق» - ئالتۇن ياكى كۈمۈشتىن ياسى- لىپ، ئۈستىگە قىممەت كۈمۈشتىن ياسىلىپ، قىم- ەت باھالىق تاش، مەرۋايىت ئورنىتىلغان، قىزىلار توي كۈنى تاقايدىغان بىر خىل نەپىس زىننەت بۇ- يۇمى؛ «مونچاق» - بويىغا ئاسىدىغان قىممەت باھالىق زىننەت تاشلىرى؛ «باقان» - ئالتۇن يا- كى شۇنىڭغا ئوخشاش ئېسىل مېتالدا ئىشلەنگەن

زامانلاردىكى ئالتۇن ياكى كۈمۈش پۇللارنىڭ چۆرىسىدىن تۆشۈك تېشىپ، ئۇنىڭغا يىپ ياكى زەنجىر ئۆتكۈزۈپ قويۇلغان زىننەت بۇيۇمى.

(4) چېچەك شەكىللىك ئالتۇن باقان - پورەكلەپ ئېچىلغان گۈل ياكى چېچەككە ئوخشىتىپ ياسالغان بويۇنغا ئاسىدىغان زىننەت بۇيۇمى. پىچان ناھىيىسىدىن مۇشۇنداق ئالتۇن باقان قېزىپ ئېلىنغان بولۇپ، مۇتەخەسسسلەر ئۇنى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 5 - ئەسىرگە مەنسۇپ دەپ ھېسابلىدى.

2. مونچاق. ئۇيغۇر ئاياللار مونچاق، ئۈنچە مارجان ياكى سەدەپ، كەھرىۋا ۋە مەرۋايت قاتارلىق ئېسىل تاشلارنى يېقىن ئۆتكۈزۈپ بويىغا ئاسقان. بۇنداق زىننەت بۇيۇمىنىڭ تارىخىمۇ ناھايىتى ئۇزاق بولۇپ، مىللىتىمىزدىكى ئۈنچىخان، مارجانخان، مەرۋايت دېگەن ئىسىملارنىڭ بارلىقىغا كېلىشىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئاشۇنداق تاشلارنى بېلىش، ئىشلىتىش تارىخى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

3. كوپە. (ھالقا). كوپىنىڭ سۆكە، چېچەك، بوز مونچاق قاتارلىق تۈرلىرى بار. تېكەس ناھىيىسىدىن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 5 - 7 - ئەسىرلەرگە مەنسۇپ ئۈزۈم شەكىللىك ئالتۇن زىرە، ئاقچى ناھىيىسىدىن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2 - 3 - ئەسىرلەرگە مەنسۇپ بېلىق شەكىللىك ئالتۇن زىرە قېزىۋېلىنغان.

4. بىلەيزۈك. بىلەيزۈكنىڭ يۇمىلاق، ياپىلاق، نەقىشلىك، ياقۇت كۆزلۈك ۋە چىغرىتماق شەكىللىك قۇلۇپلۇق تۈرلىرى بولغان، ئىلى، بورتالا رايونلىرىدىن چىغرىتماق شەكىللىك، ياپىلاق ئالتۇن بىلەتۈكلەر تېپىلغان.

5. تۈگمە. تۈگمە كىيىم - كېچەكلەرنىڭ ئالدىنى ئېتىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان بولسىمۇ، ئۇيغۇر ئاياللار ئۇنى قەدىمكى زامانلاردا زىننەت بۇيۇمى قاتارىدىمۇ ئىشلەتكەن.

راس قېلىپ كېلىۋاتقان زىننەت بۇيۇملىرىغا ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇر ئاياللارنىڭ بۇرۇندىن تارتىپ ئىشلىتىپ كېلىۋاتقان زىننەت بۇيۇملىرىنىڭ تۈرلىرىنىڭ ناھايىتى كۆپ ئىكەنلىكى ئىسپاتلاندى. بۇلار ئالتۇن، كۈمۈش، زىرە، ياقا شەكىللىك سۆكە، قۇلۇپلۇق سۆكە، يالاڭ چېچەك، قوش چېچەك ھالقا، چىغرىتماق شەكىللىك قۇلۇپلۇق ئالتۇن، كۈمۈش بىلەيزۈك، ياقۇت كۆزلۈك ئالتۇن زىرە، قوڭقۇرات شەكىللىك ئالتۇن - كۈمۈش، تۈگمە قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالدى.

بۇنداق زىننەت بۇيۇملىرى قارىماققا قاراخانىلار دەۋرىگە مەنسۇپتەك تۇرىسىمۇ، ئۇلارنىڭ يىل دەۋرىنى ئەمەلىيەتتە ساكلار، ھۇنلار، ئودۇن خانلىقى، كۈسەن خانلىقى، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى، تۆركەشخانلىقى، ئارسلان شىرۋاڭ زامانى، قاراقتان خانلىقى، كۆك تۈرك خانلىقى ۋە ئۇلاردىنمۇ يىراق تارىخىي زامانلاردىن سۈرۈشتۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ.

1. باقان (مېدالىئون). باقان مارجانلىق ئالتۇن، كۈمۈش باقان، يايما شەكىللىك ئالتۇن، كۈمۈش باقان، يۈرەك شەكىللىك ئالتۇن باقان، چېچەك شەكىللىك ئالتۇن باقان دەپ تۆت تۈرگە ئايرىلىدۇ.

(1) مارجانلىق باقان - ئالتۇن زەنجىرنىڭ بىر نەچچە يېرىگە چىرايلىق ئۈنچە مەرۋايت ئورنىتىلىپ، تېخىمۇ چىرايلىقلاشتۇرۇلغان زىننەت بۇيۇمىدۇر. ئۈرۈمچى تەۋەسىدىن مارجانلىق ئالتۇن باقان قېزىۋېلىنغان بولۇپ، مۇتەخەسسسلەر ئۇنى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 5 - ئەسىرگە مەنسۇپ دەپ قارىدى.

(2) يۈرەك شەكىللىك ئالتۇن باقان - ئالتۇن زەنجىرنىڭ ئوتتۇرىسىغا يۈرەك شەكىلدە ياسالغان بىر تال ئالتۇن بۇيۇم ئېسىلىدۇ.

(3) يايما شەكىللىك ئالتۇن باقان - ئەينى

كۇچا پىچىقى

ئابدۇۋەلى ھىمىت

كۇچا پىچىقى تىغنىڭ چىڭ ھەم ئۆتكۈرلۈكى ، پاقراقلىقى ، دات باسمايدىغانلىقى ، ئەپچىللىكى ، تىخ بىلەن غىلاينىڭ بىرلىشىپ كۈچلۈك مىللىي پۇراققا ئىگە بولۇشى بىلەن يېڭىسار پىچىقىغا ئوخشاش يىراق - يېقىنغا داڭلىق .

كۇچا پىچىقى ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولۇپ ، خەن ، تاڭ دەۋرىدە يىپەك يولىدىكى سودىگەرلەر ئارقىلىق « كۆسەن پىچىقى » ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربى ئاسىيالىرىغا ئاپىرىلىپ سېتىلاتتى . چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىئەن فېڭ دەۋرىدە كۇچا پىچىقى سۈپىتىنىڭ يۇقىرىلىقى بىلەن يىراق - يېقىندا داڭ چىقارغان ئىدى . داڭلىق ئۇستىلاردىن يوللۇغۇتاش ، ئاۋۇت ھاجى ، مەخسۇت قاتارلىقلار سوققان پىچاق ، قايچا ، شەمشەرلەر تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇب شىمالىدا ئالغىشقا ئېرىشكەن . بېيجىڭ خان ئوردىسىدىمۇ كۇچا پىچىقى داڭ چىقارغان . گۇاڭشۈينىڭ دەسلەپكى يىللىرى خان ئوردىسىنىڭ تەلپۈكىگە ئاساسەن ئوردىغا ئىشلىتىدۇ . خان بىر تۈركۈم پىچاق كۇچادا ياسىلىپ بېيجىڭ خان ئوردىسىغا ئەۋەتىلگەن . بۇنىڭ ئىچىدە « يەتتە يۈل تۈزلۈك شەمشەر » « چۈن چۈ پىچىقى » ناھايىتى نەپىس ياسالغان بولۇپ خان ئوردىسىدا ئالغىشلانغان . 1937 - يىلى كۇچا پىچىقى پۈتۈن ئۆلكە بويىچە داڭلىق مەھسۇلات بولۇپ باھالانغان .

كۇچا قايچا - پىچاق زاۋۇتى 1958 - يىلى قۇرۇلغان بولۇپ ، 1979 يىلىدىن باشلاپ زاۋۇتتا دەستىگە ئۇل نەقىشلەنگەن پىچاق ئىشلەپچىقىرىلىشىغا باشلىغان . 1982 - يىلى كۇچا پىچىقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق نۇقتىلىق ساياھەت تاۋارلىرى قاتارىغا كىرگۈزۈلگەن . 1985 - يىلى دۆلەت 650 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىپ ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىنى كېڭەيتكەن ۋە ئۇنىڭ مەھسۇلاتى شائىگاڭدا سېتىلغان . 1991 - يىلى كۇچا پىچىقى ئاپتونوم رايونلۇق يەن - تېخنىكا نەتىجىلىرى كۆرگەزمىسىدە كۆمۈش مىدالغا ئېرىشكەن ھەم شۇندىن باشلاپ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قۇستەقىل دۆلەتلەر بىرلەشمىسىدە سېتىلۋاتىدۇ .

دەستىگە گۈل نەقىشلەنگەن پىچاق « قۇيغۇچ » دىن سوقۇلىدۇ . پىچاق بىسى ئاپتولدا سۇغۇرۇلۇپ ياقىراق قىلىنىدۇ ، دات باسمايدۇ . پىچاق بىسى 12 سانتىمېتىردىن 25 سانتىمېتىرغىچە بولىدۇ . كۇچا پىچىقى ئادەتتە قوش بىسلىق ۋە تاق بىسلىق بولىدۇ ، پىچاق دەستىنىڭ ئۇچى كەپتەر بېشى ، بۈركۈت بېشى ، قوش بۈركۈت بېشى ، بېلىق قوبرىقى قاتارلىق ھەر خىل شەكىلدە سۇقولىدۇ . پىچاق دەستىسىگە ئۈستىخان ، مۇڭگۈز ، مىس ، كۆمۈش ، ياقۇت ، رەڭلىك ئەينەك ئىشلىتىلىپ ئاجايىپ گۈزەل نۇسخا چىقىرىلىدۇ . پىچاق غىلىپى خۇرۇم ياكى مىستىن ياسىلىدۇ . غىلايقا مىس سىم ، كۆمۈش سىم ، قىزىل ، كۆك ياقۇت ئىشلىتىلىپ گۈل نۇسخىسى ئۇيۇلىدۇ . پىچاقنى غىلايقا سالغاندا دەستە بىلەن غىلاپ بىر گەۋدىلىشىپ ، نەپىس ، مىللىي پۇرىقى كۈچلۈك ، كۆركەم كۆرىنىدۇ .

كۇچا پىچىقىنىڭ تۈرى كۆپ بولۇپ ، دەستىگە ۋە غىلىپىغا ھەر خىل نەقىش چۈشۈرۈلگەن كىچىك ، ئەپچىل پىچاقلارنى كىشىلەر ناۋايىتى ياخشى كۆرىدۇ . قورامغا يەتكەن ياش يىگىتلەر ، ئوتتۇرا ياشلىق ، ياشانغان ئەللەر يېنىدا پىچاق ساقلايدۇ ۋە پىچاقنى يېقىن دوستلىرىغا سوغا قىلىدۇ . بازار كۈنى « جۈمە كۈنى » كۇچا بازار ئىچىدە مەخسۇس پىچاق بازىرى بولۇپ ، پىچاق ساتىدىغانلار ئالدىدا تىزىلغان ھەر خىل چوڭ كىچىك پىچاقلار كۆزنى قاماشتۇرىدۇ . غىلايقا « كۇچا » دېگەن خەت ئۇيۇلىدۇ . مەھەللە ، مەھەللەردە مەخسۇس پىچاق ياساش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ھۈنەرۋەن ئائىلىلەر بار . كۇچا پىچىقى 80 خىلغا 20 تۈرگە بۆلىنىدۇ .

پىچاق ياساشتىكى يۇقىرى ماھارەت ، ئىنچىكە ۋە نەپىس تېخنىكىسى ئۇسۇل كۇچا پىچىقىنى ئۆزىگە خاس يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە قىلىپ دۆلە ئىچى ۋە سىرتىدىكىلەرنىڭ ياخشى باھاسىغا ئېرىشتۈرمەكتە .

مىللەتلەر ئەدەبىياتىنىڭ ئۆز ئارا تەسىرى توغرىسىدا

مۇھەممەت ئىمىن

ئىدىيىۋى مەزمۇن جەھەتتىكى تەسىردىن ئېيتقاندا، بەزى مىللەتلەرنىڭ تارىخ تەرەققىياتىنىڭ ئېقىمىغا ئۇيغۇن كېلىدىغان ئىلغار ئىدىيە ۋە ئىنقىلابىي روھقا ئىگە بولغان ئەدەبىي ئەسەرلىرى دائىم دېگۈدەك باشقا مىللەتلەر ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغا تۈرتكە بولىدۇ ۋە ئىلھام بەخش ئېتىدۇ. بەزىلىرى ھەتتا ئۇنىڭ تەرەققىياتىغا غايەت زور تەسىر كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن: شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىنكى جۇڭخۇا مىللەتلىرى يېڭى ئەدەبىيات ھەرىكىتىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي جەھەتلەردىكى سەۋەبلىرى بولسىمۇ، ئەمما ئۇ، ياۋروپادىكى ھەر قايسى ئەللەرنىڭ بولۇپمۇ روسىيەنىڭ ئىلغار رېئاللىزمىغا ئەدەبىياتى ۋە ئاكتىپ رومانىزىملىق ئەدەبىياتى ھەمدە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ سوتسىيالىستىك رېئاللىزمىغا ئەدەبىياتىنىڭ غايەت زور تەسىرىگە ئۇچرىدى. چۈنكى بۇ تەسىر، ئالدى بىلەن، ئادەتتىكى بەدىئىي شەكىل، ماھارەت جەھەتتىكى تەسىر بولماستىن، مۇھىمى ئىدىيىۋى مەزمۇن جەھەتتىكى تەسىر بولدى. بۇ خىل ئىدىيىۋى ئىلھام جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ئىلغار ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىي قىلىشىدا مۇئەييەن ئىلغار ۋە ئاكتىپ رول ئوينىدى. روسىيە ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى ئىلغار ئەدەبىياتىنىڭ شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىنكى جۇڭخۇا مىللەتلىرى يېڭى ئەدەبىيات ھەرىكىتىدە ئاكتىپ رول ئوينىغانلىقى مەلۇم بىر نەچچە ئادەمنىڭ تەشەببۇسى ۋە تۇنۇشتۇرۇشنىڭ نەتىجىسى بولماستىن، بەلكى شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىنكى جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئىچكى قىسمى

مىللىي ئەدەبىيات دېگەنلىك مىللەتنىڭ بىر پۈتۈن مەدەنىيەت ئومۇملىقىنىڭ تەركىبىي قىسمى دېگەنلىكتۇر. مىللەتلەر ئەدەبىياتىنىڭ ئۆز ئارا تەسىرى دېگەنلىك مۇنداق ئىككى خىل مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: بىرى، كۆپ مىللەتلىك بىر دۆلەتتە مىللەتلەر ئەدەبىياتىنىڭ ئۆز تەرەققىياتى جەريانىدا ئۆز ئارا كۆرسەتكەن تەسىرى، يەنە بىرى، باشقا - باشقا دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاش بولمىغان مىللەتلەر ئەدەبىياتىنىڭ ئۆز تەرەققىياتى جەريانىدا بىر - بىرىگە كۆرسەتكەن تەسىرى. ھەر قايسى مىللەتلەر ئەدەبىياتىنىڭ ئۆز ئارا تەسىر كۆرسىتىشىنى مەلۇم بىر خىل مەۋھۇم روھ ياكى شەخسنىڭ ئىرادىسى بەلگىلەيدۇ، بەلكى ئوبىيكتىپ ئىقتىسادىي بازىسى بەلگىلەيدۇ. يەنى مىللەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي، سىياسىي جەھەتتىكى ئۆز ئارا ئالاقىسىنىڭ كېڭىيىشى ۋە كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ، مىللەتلەر ئەدەبىياتىنىڭ ئۆز ئارا تەسىرىمۇ چوڭقۇرلىشىپ بارىدۇ. ئىقتىسادىي، سىياسىي جەھەتتە ھېچقانداق ئالاقىسى بولمىغان ئىككى مىللەتنىڭ ئەدەبىياتى ئومۇمەن ئۆز ئارا تەسىر كۆرسەتمەيدۇ. مىللەتلەر ئەدەبىياتىنىڭ بىر - بىرىگە كۆرسىتىدىغان تەسىرنىڭ مىللەتلەر ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىدا ئوينىيدىغان رولى ئوخشاش بولمايدۇ. ئاكتىپ تەسىرىمۇ، پاسسىپ تەسىرىمۇ بولىدۇ؛ تەسىرى چوڭمۇ بولىدۇ، كىچىكرەكمۇ بولىدۇ؛ مەيلى قانداق تەسىرى بولسا بولسۇن، ئۇ ئاساسلىقى ئەدەبىي ئىجادىيەتنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى ۋە شەكىلىدە كونكرېت ئىپادىلىنىدۇ.

ئوبدان رول ئوينىدى .

دېمەك ، ھەر قايسى مىللەتلەر ئەدەبىياتىنىڭ ئۆز ئارا تەسىرى يەككە - يىگانە بولمايدۇ ، ئىجتىمائىي تۇرمۇش تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ، مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدا ئىقتىسادىي ، سىياسىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە بېرىش - كېلىش قىلىشقا ، ئالماشتۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ . شۇڭا ، ھەر قايسى مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدا ، ھەمىشە ، ئالدى بىلەن سىياسىي ، ئىقتىسادىي جەھەتتىكى مۇناسىۋەت بارلىققا كېلىدۇ ، ئاندىن ئەدەبىيات جەھەتتىكى ئۆز ئارا تەسىر بولىدۇ . مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدا ئىقتىسادىي ، سىياسىي جەھەتتىكى مۇناسىۋەتنىڭ كۈچىشىگە ئەگىشىپ ، يەنە ھەمىشە ، ئەدەبىيات جەھەتتىكى ئۆز ئارا تەسىر قىلىش ۋە ئۆز ئارا ئىلگىرى سۈرۈش يەنىمۇ ئىلگىرىلەيدۇ ۋە تېخىمۇ چوڭ قۇرلىشىدۇ ، مەسىلەن ، ياۋروپا ئەدەبىي ئويغىنىش ھەرىكىتىدىن كېيىن ياۋروپادىكى ھەر قايسى ئەللىرى سىياسىي ، ئىقتىسادىي جەھەتتە بىر قەدەر قويۇق ئالاقىدە بولغانلىقى ئۈچۈن ، ئەدەبىيات جەھەتتىكى بىر - بىرىگە بولغان تەسىرىمۇ ئالاھىدە گەۋدىلىك ، ئالاھىدە چوڭقۇر بولغانىدى . ياۋروپادىكى ھەر قايسى ئەللەر ۋە ھەر قايسى مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي ، سىياسىي جەھەتتىكى مۇناسىۋەتلەر ئانچە قويۇق ۋە يېقىن بولمىغانلىقى ئۈچۈن ، ئەدەبىيات جەھەتتىكى تەسىرىمۇ ئانچە روشەن بولمىغانىدى . ئەمما يېقىنقى زامانغا كەلگەندە «بۇرژۇئازىيىنىڭ دۇنيا بازىرىنى ئېچىشى ئارقىسىدا ھەممە مىللەتلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى ۋە ئىستېمالىنى دۇنياۋى خاراكتېرىگە ئىگە قىلدى . . . جايلار ۋە مىللەتلەرنىڭ ئىلگىرىكى ئۆزىنى ئۆزى

دا چەت ئەللەرنىڭ ئىلغار ، تەرەققىيپەرۋەر ئەدەبىياتىدىن ئوزۇقلۇق قوبۇل قىلىش ئېھتىياجى تۇغۇلغانلىقىدىن بولغانىدى .

بەدىئىي شەكىل جەھەتتىن ئېيتقاندا ، ھەر قايسى مىللەتلەر ئەدەبىياتى ئۆزىگە خاس ئالاھىدە بەدىئىي شەكىلگە ئىگە بولىدۇ . شۇڭا ، مىللەتلەر ئەدەبىياتىنىڭ ئۆز ئارا ئالماشتۇرۇلۇشى ۋە ئۆز ئارا تەسىرى دائىم دېگۈدەك ئەدەبىيات شەكىلى ۋە ئىپادىلەش ماھارىتىنى ئۆز ئارا قوبۇل قىلىشتا ئىپادىلىنىدۇ . بەدىئىي شەكىل جەھەتتە ئۆز ئارا ئۆگىنىش ، ئەدەبىياتنىڭ شەكىلنى تېخىمۇ باي ، تېخىمۇ رەڭدار قىلىشقا پايدىلىق . دەرۋەقە ، بەدىئىي شەكىل ، بەدىئىي ماھارەت جەھەتتە كى تەسىر ئومۇمى دائىرلىك تەسىر بولماستىن ، بەلكى قىسمەن دائىرلىك تەسىردۇر . شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن جۇڭخۇا مىللەتلىرى ئەدەبىياتىدا يېڭى شېئىر ۋە دراما قاتارلىق بەدىئىي شەكىللەرنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىدىكى سەۋەبلەر كۆپ تەرەپلىملىك بولسىمۇ ، لېكىن شۇنى ئېتىراپ قىلماي بولمايدۇكى ، ياۋروپا ، روسىيە ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى شېئىرىيىتى بىلەن دراما ئەدەبىياتى شەكىلىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلغانلىقى مۇھىم سەۋەبلەردىن بىرىدۇر . يەنە مەسىلەن ، بۇ گۈنكى كۈندە دۆلىتىمىزدىكى بەزى يازغۇچىلار «ئاڭ ئېقىمى» دېگەن ئىپادىلەش ۋاسىتىسىنى قوللىنىۋاتىدۇ ، روشەنكى ، بۇ غەربنىڭ ھازىرقى زامان ئەدەبىي ئىجادىيىتىدىن قوبۇل قىلىنغان . ئەمما بۇ يازغۇچىلارنىڭ «ئاڭ ئېقىمى» ئىپادىلەش ۋاسىتىسىنى قوللىنىپ يازغان ھىكايىلىرىنىڭ مەزمۇنى پۈتۈنلەي ئۆز مىللىتىنىڭ تۇرمۇشىدۇر . بۇ ھال ئېلىمىز ھەر مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىدا

قان دەۋرىدىكى. ئۇ دەۋر كىشىلىرى رېئاللىققا يۈزلەنپ، رېئاللىققا نەزەر تاشلاپ، رېئاللىق ئۈستىدە ئىزدىنىپ، رېئاللىقنى ئۆزگەرتىشكە تىرىشقاندى. بۇنداق ئەھۋالدا ياۋروپانىڭ بولۇپمۇ روسىيە ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىلغار رېئاللىق ۋە ئاكتىپ رومانىزىملىق ئەدەبىياتى شۇ دەۋردە دەۋرنىڭ ئېھتىياجغا دەل ئۇيغۇن كەلگەن ھەم يېڭى دەۋر ئەدەبىياتىمىز تەرىپىدىن ئاسانلا قوبۇل قىلىنغاندى. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، پەقەت ئىلغار، تەرەققىي رەۋە ئەدەبىياتلا باشقا مىللەتلەر ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغا ئىجابىي تەسىر كۆرسەتەلەيدۇ. كونا كىتاب ئىتقاندا، ھەر قانداق بىر مىللەتنىڭ ئەدەبىياتىدىكى ھەممە ئەسەرلەرنىڭ بىردەك باشقا مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىياتىغا تەسىر كۆرسىتىپ كېتەلىشى مۇمكىن ئەمەس. پەقەت ئىدىيە ۋە بەدىئىيلىك جەھەتتە كۆرۈنەرلىك مۇۋەپپەقىيەت قازانغان، ئۆز مىللىتىنىڭ ئەدەبىيات تەرەققىياتى تارىخىدا زور رول ئوينىغان ئەسەرلەرلا، باشقا مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىياتىغا تەسىر كۆرسەتەلەيدۇ. يەنە ئالايلىق، ياۋروپادىكى ئەدەبىي ئويغىنىش ھەرىكىتى ئالدى بىلەن ئىتالىيەدە قوزغالغاندى، كېيىن ئىجتىمائىي شارائىتى ئىتالىيەنىڭكىگە ئوخشاش كېتىدىغان غەربىي ياۋروپا، جەنۇبىي ياۋروپا ئەللىرىدىمۇ ئىتالىيەنىڭ تەسىرىدە ئەدەبىي ئويغىنىش ھەرىكىتى قوزغالدى. چۈنكى، غەربىي ياۋروپا، جەنۇبىي ياۋروپادىكى ئەللەردە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، فېئودالىزىمغا قارشى تۇرۇش تەلىپى پەيدا بولغاندى، دەل مۇشۇنداق تەلەپكە ئۇيغۇنلاشقان ھالدا ئۇ ئەللەردە ئەدەبىي ئويغىنىش ھەرىكىتى قوزغالدى. روسىيە ۋە شەرقىي ياۋروپا، شىمالىي ياۋروپادىكى ئەللەر بولسا ئىتالىيەدە

تەمىنلەش ۋە سىرت بىلەن ئالاقە قىلماسلىق ھالىتىنىڭ ئورنىنى مىللەتلەرنىڭ ھەر جەھەتتىن ئۆز ئارا ئالاقىلىشىشى ۋە ھەر جەھەتتىن ئۆز ئارا تايىنىشى ئىگىلىدى. ماددىي ئىشلەپچىقىرىشتا مۇشۇنداق بولدى، مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىشتا مۇشۇنداق بولدى «ماركس» (ماركس). ماركسنىڭ بۇ بايانى مىللەتلەرنىڭ ماددىي ئىشلەپچىقىرىش جەھەتتىكى ئالاقىسى ۋە ئۆز ئارا تايىنىش مۇناسىۋىتىنىڭ مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش جەھەتتىكى ئالاقىسى ۋە ئۆز ئارا تەسىر كۆرسىتىش مۇناسىۋىتىنى ئىلگىرى سۈرگەنلىكىنى تولۇق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئەدەبىيات تەرەققىياتىدىكى تارىخىي پاكىتلار شۇنى ئىسپاتلىدىكى، مىللەتلەر ئەدەبىياتىنىڭ ئۆز ئارا تەسىر كۆرسىتىشى، ئالدى بىلەن، تەسىرنى قوبۇل قىلغۇچى مىللەت ئىچكى قىسمىدىكى ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ تەرەققىياتى تۈپەيلىدىن ئۆز مىللىتىنىڭ مۇئەييەن ئىجتىمائىي تۇرمۇشىغا ئېھتىياجلىق ئىدىيە ۋە بەدىئىي ئوزۇننى سىرتتىن ئىزدەيدىغان ئىچكى ئېھتىياج پەيدا بولىدۇ. ئالايلىق، نېمە ئۈچۈن دۆلىتىمىزدە شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن ياۋروپانىڭ بولۇپمۇ روسىيە ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئەكسىيەتچى سىنىپلارنىڭ چىرىكلىكى پاش قىلىنغان ياكى سىنىپى زۇلۇم ۋە سىنىپى قارشىلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىلگەن ئىلغار رېئاللىقلىق ۋە ئاكتىپ رومانىزىملىق ئەدەبىياتى جۇڭخۇا مىللەتلىرى ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغا غايەت زور تەسىر كۆرسەتەلدى؟ بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، ئەينى ۋاقىتتا دۆلىتىمىزدە جاھانگىرلىككە، فېئودالىزىمغا قارشى يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب قوزغالدى، كىشىلەر بەس - بەس بىلەن ھەقىقەت ئىزدەيدى. ئومۇمەن قارىغاندا، ئۇ دەۋر ئالغا بېسىۋات

قوزغالغان ئەدەبىي ئويغىنىش ھەرىكىتىنىڭ تەسىرىدە ئۇچرىدى ياكى تەسىرگە ناھايىتى ئاز ئۇچرىدى ، چۈنكى ، بۇ دۆلەتلەرنىڭ ئىجتىمائىي شارائىتى ئىتالىيىنىڭكىگە ئوخشىمايتتى . بۇ ئەللەردە فېئوداللىق يەنىلا مۇتلەق ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان بولۇپ ، فېئوداللىق قارشى تۇرۇش تەلىپى تېخى ئانچە ئۆتكۈر ھالدا ئوتتۇرىغا قويۇلمىغانىدى . دېمەك ، مىللەتلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئېھتىياج مىللەتلەر ئەدەبىياتىنىڭ ئۆز ئارا تەسىر كۆرسىتىشى مۇمكىنلىكىنىڭ ئاساسلىق سەۋەبىدۇر . ئەمما بۇنداق مۇمكىنچىلىك يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك مىللەتلەرنىڭ ئىقتىسادى ، سىياسىي جەھەتتە ئۆز ئارا ئالاقە قىلىشىغا باغلىق بولدى ، سىياسىي ، ئىقتىسادىي جەھەتتە ھېچقانداق ئالاقىسى بولمىغان ئىككى مىللەتنىڭ ئەدەبىياتى ئومۇمەن ئۆز ئارا تەسىر كۆرسەتمەيدۇ .

شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى ، مىللەتلەر ئەدەبىياتىنىڭ ئۆز ئارا تەسىر كۆرسىتىشى كۈچى بايباراۋەر بولمايدۇ ، بەزىسىنىڭ چوڭ ، بەزىسىنىڭ كىچىك بولىدۇ . بەزىسىنىڭ تەسىر كۈچىنىڭ چوڭراق بولۇشىنىڭ سەۋەبى ، بىرىنچىدىن ، شۇ مىللەتنىڭ دۇنيا تارىخى تەرەققىياتى جەريانىدا ئوينىغان رولىنىڭ چوڭراق بولغانلىقىدىن بولىدۇ ، ئىككىنچىدىن ، شۇ مىللەتنىڭ مەلۇم تارىخى دەۋرىدە ئەدەبىي ئىجادىيەت ، ئەدەبىيات نەزەرىيىسى جەھەتتە قولغا كەلتۈرگەن غايەت زور مۇۋەپپەقىيىتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ . چۈنكى ، ئىدىيىۋىلىكى چوڭقۇرراق ، بەدىئىيلىكى مۇكەممەلەرەك بولغان ئەدەبىي ئەسەرلەرلا باشقا مىللەت ئەدەبىياتىغا ئىدىيىۋى ئىلھام ۋە بەدىئىي ئۆرنەك بەخش

ئېتەلەيدۇ . پىلخانوۋ : « بىر مىللەت ئۆزىنىڭ قالاقلقى تۈپەيلىدىن مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتە باشقا مىللەتكە ھېچقانداق نەرسە بەخش ئىتەلمەگەن چاغدا ، ئۇ مىللەتنىڭ ئەدەبىياتى تەسىر كۆرسىتەلمەيدۇ » دەپ كۆرسەتكەنىدى . بۇنىڭدىن مەلۇم بولىدۇكى ، بىر مىللەتنىڭ مەلۇم بىر تارىخى دەۋرىدىكى غايەت زور سىياسىي تەسىرى شۇ مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ تەسىر كۈچىنى زور دەرىجىدە كۈچەيتىدۇ ، مەسىلەن ، 19 - ئەسىردىكى روسىيە ئەدەبىياتىدا زور بىر تۈركۈم يازغۇچىلار مەيدانغا كېلىپ ، ئىدىيىۋىلىك ۋە بەدىئىيلىك جەھەتتە ناھايەتتىن يۇقىرى مۇۋەپپەقىيەت قازانغان بىر يۈرۈش ئەسەرلەرنى ئىجاد قىلغانىدى . بۇ ئەسەرلەر ئەينى چاغدا ھەم كېيىنكى دەۋرلەردە باشقا مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىياتىغا زور تەسىر كۆرسەتتى . يەنە مەسىلەن ، مىلادىدىن بۇرۇنقى VIII ئەسىردىن مىلادىدىن بۇرۇنقى IV ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا ، يۇنان ئەپسانىلىرى ، ئىپوسلىرى ، تراگېدىيە ۋە كومېدىيىلىرى ئۆزىنىڭ شانلىق نۇرغۇن چاچقاندى . بۇ كلاسسىك ئەدەبىي ئەسەرلەر ھازىرمۇ « يەنىلا بىزنى شۇ سەنئەتتىن بەھرىمەن قىلالايدۇ ھەمدە مەلۇم جەھەتتىن ئېيتقاندا ، يەنىلا بىز خىل نەمۇنە ۋە يەتكىلى بولمايدىغان ئۈلگە » ھېسابلىنىدۇ . كاپىتالىزم پەيدا بولغاندىن بۇيانقى ئالتە - يەتتە يۈز يىل مابەينىدە ، شىكسپىر ، گىوتى ، ھىنرىخ ھېيىن ، بايرون ، بالزاك ، رومىن روللان ، پوشتىن ، تولستوي قاتارلىق زور تۈركۈمدىكى ئۇلۇغ يازغۇچىلار مەيدانغا كەلدى . ئۇلار دۇنيا ئەدەبىيات خەزىنىسىدە نۇرغۇنلىغان مەشھۇر ئەسەرلەرنى قالدۇرۇپ ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە غايەت زور تۆھپە قوشتى . ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى فېئوداللىق تۈزۈم

شەھۋانلىق ، بۇلاڭچىلىق تەرغىپ قىلىنغان ، چۈش-
 كۈن ، بىمەنە ھايات قارشى بازارغا سېلىنغان ،
 بىز ئۇلارنى قارىغۇلارچە كۆچۈرۈپ كەلمەي ، رەت
 قىلىشقا تېگىشلىك تەرەپلەرنى ئىككىلەنمەي قەتئىي
 رەت قىلىشىمىز ، تەھلىلى ، تەنقىدى يۈزىتىش تۈ-
 تۈشمىز كېرەك . ئەمما غەرب مودېرنىزم ئەدەبىيات-
 تىنىڭ بەدىئىي ماھارەت جەھەتتىمۇ قىلچىلىك قوبۇل
 قىلغۇدەك يېرى يوق ، دېسەك بولمايدۇ . سىمۋول-
 لىزىمچىلارنىڭ شېئىرلىرىدىكى «مۇزىكا گۈزەللى-
 كى ، رەسىم گۈزەللىكى ، بىنا گۈزەللىكى» نى گەۋ-
 دىلەندۈرۈشكە تىرىشىش ماھارىتىنىڭ ؛ ئاڭ ئېقىم-
 دىكىلەرنىڭ ھېكايە رومانلىرىدا زامان ، ماكاندىن
 ھالقىپ ئەرەك تەسەۋۋۇر قىلىپ يېرىسوناڭلارنىڭ
 روھى ھالىتىنى چوڭقۇر ، ئىنچىكە ئىپادىلەش ئۇ-
 سۇلىنىڭ ؛ بىمەنچىلەرنىڭ درامىلىرىدىكى سەھنە
 جاھازىلىرىنى سۆزلىتىش ، كۆزگە كۆرىنىدىغان
 ئوبرازنى تەكىتلەش ، دىئالوگلارنى ئازايتىش ئۇ-
 سۇلىنىڭ بەدىئىيلىك جەھەتتە ئازدۇر - كۆپتۇر قو-
 بۇل قىلىدىغان جايلارى بار . بىراق مودېرنىزم-
 چىلارنىڭ ئەدەبىياتىمىزغا ئەينەك بولۇش رولى
 چەكلىك بولىدۇ ، بىز بۇلارنى ئېنىق پەرقلەندۈرۈ-
 شىمىز كېرەك .

دۇنيا مىللەتلىرى ئەدەبىياتىنىڭ ياخشى تەج-
 رىبىلىرىنى ئۆگىنىشنى تەكىتلەش ۋە قۇۋەتلەش كې-
 رەك ، ئەمما دۇنيا مىللەتلىرى ئەدەبىياتىنى قىلچە
 تەھلىل قىلماي ، تەتقىق قىلماي ، تەنقىد قىلماي ،
 قارا قويۇق كۆچۈرۈپ كېلىشىمۇ توغرا ئەمەس .
 بۇنىڭدا ئىككى خىل خاھىشقا قەتئىي قارشى تۇر-
 مۇش كېرەك : بىرى ، مۇتەئەسسىپلىك ، يەككىلىچە
 لىك خاھىشقا قارشى تۇتۇش كېرەك ، يەنە بىرى ،
 مىللىي ئىنكارچىلىق خاھىشقا قارشى تۇرۇش كې-

نى ، ئىلاھىيەت ھوقۇقى ۋە كاپىتالىستىك جەمئىيەت-
 نىڭ ھەر تەرەپلىمە جىنايەتلىرىنى قاتتىق پاش قىل-
 دى ۋە تەنقىد قىلدى . كاپىتالىزم جەمئىيىتىدىكى
 ئادەم بىلەن ئادەم ئوتتۇرىسىدا بولىدىغان ساپ
 پۇل مۇناسىۋىتى ۋە بۇرژۇئازىيىنىڭ ساقنا ئەخلاق
 قارشى ھەمدە ئۇلارنىڭ چوڭقۇر ئىچكى زىددە-
 يەتلىرىنى ئىپادىلەپ ، كىشىلەردە كاپىتالىزم تەرتى-
 ۋىنىڭ مەڭگۈلۈكلىكىگە قارىتا گۇمان پەيدا قىل-
 دى . بۇ نەرسىلەر بۈگۈنكى كۈندە يەنىلا مەلۇم
 بىلىش ئەھمىيىتىگە ۋە تەربىيەلەش رولىغا ئىگە .
 شۇنىڭدەك ئۇلار تەمىن ئەتكەن مول ئەدەبىيات
 تەجرىبىلىرى ۋە ئىجادىيەت ماھارەتلىرىمۇ بۈگۈنكى
 سوتسىيالىستىك ئەدەبىياتنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا ،
 يەنىلا مۇئەييەن پايدىلىنىش ۋە ئەينەك قىلىش قىم-
 مىتىگە ئىگە .

دۇنيادىكى مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىياتى ئۆز مىل-
 لىتىنىڭ تۇرمۇش تۈپرىقىدا ئېچىلغان گۈل بولۇپ ،
 ھەر قاسسىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى ۋە
 ئارتۇقچىلىقى بار . دۇنيادىكى ھەر قايسى مىللەت-
 لەرنىڭ ئىلغار ، تەرەققىيپەرۋەر ، دېموكراتىك ئەدە-
 بىياتى بىزگە ئىدىيە جەھەتتىن ئىلھام ، بەدىئىيلىك
 جەھەتتىن ئۆرنەك بەخش ئېتىدۇ . ھازىرقى دۇنيا-
 دىكى مىللەتلەرنىڭ ئىلغار ئەدەبىياتىدىمۇ بىزگە
 ئوزۇقلۇق بولىدىغان نۇرغۇن نەرسىلەر بار ، غەرب
 دۇنياسىدا كەڭ تارقالغان مودېرنىزمچىلارنىڭ ئى-
 جادىيىتىنىمۇ بىر يوللا يوققا چىقىرىپ ، پۈتۈنلەي
 ئىنكار قىلىۋېتىشكە بولمايدۇ . دەرۋەقە ، ئومۇمىي
 جەھەتتىن قارىغاندا ، مودېرنىزم ئەدەبىياتى كاپى-
 تالىزم دۇنياسىدىكى كىشىلەرنىڭ مەنئىي كىرىزىس-
 نىڭ مەھسۇلى ، زاۋاللىققا يۈزلەنگەن بۇرژۇئا ئى-
 دىيىسىنىڭ ئىپادىسى . ئۇلارنىڭ بىر مۇنچىلىرىدا

رەك . بۇ ئىككى خىل خاھىش مىللىي ئەدەبىياتىمىز - نىڭ گۈللىنىشى ۋە راۋاجلىنىشىغا پايدىسىز . توغرا پوزىتسىيە شۇكى ، چەت ئەل ئەدەبىياتىدىكى بارلىق پايدىلىق نەرسىلەرنى تەنقىدى ھالدا قوبۇل قىلىپ ، ئۇنى ئۆز مىللىتىمىزنىڭ ئەدەبىيات ئەنئەنىلىرى بىلەن ئورگانىك ھالدا بىرلەشتۈرۈش مەزكۈرەك .

چەت ئەل ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلغاندا ، ئۆز مىللىتىنىڭ ئەدەبىيات ئەنئەنىلىرى ۋە ئالاھىدىلىكىگە سەل قارايدىغان ، ئۆز مىللىتىنىڭ ئەدەبىيات ئەنئەنىلىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈشنىڭ مۇھىملىقىغا سەل قارايدىغان ، ھەتتا ئەدەبىياتنىڭ مىللىي ئەنئەنىلىرى بىلەن مىللىي ئالاھىدىلىكلىرىدىن ۋاز كېچىشكە بولىدۇ ، دەپ قارايدىغان بارلىق نۇقتىئىيەزەرلەرنىڭ ھەممىسى خاتا . ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش ، سىرتقا قارىتا ئىشكىنى ئېچىۋېتىش سىياسىتى ئوتتۇرىغا قويۇلغاندىن كېيىن بەزى يولداشلار ئەدەبىيات جەھەتتە ، بىر تەرەپتىن ، ئۆز مىللىتىمىز ئەدەبىي مىراسلىرىنىڭ قىممىتىنى ئىنكار قىلسا ، يەنە بىر تەرەپتىن غەرب ئەدەبىياتىنى دوۋراشنى بار كۈچى بىلەن تەشەببۇس قىلدى ، ئۇلارنىڭ تەشەببۇس قىلغىنى ئەمەلىيەتتە چەت ئەلنىڭ نى قارغۇلارچە دوۋراش يولىدۇر . ئەگەر بۇ يولنى بويلاپ ماڭىدىغان بولساق ، مىللىتىمىزنىڭ ئەدەبىيات تارىخىنى پۈتۈنلەي ئۈزۈپ تاشلاپ ، ئەدەبىيات ئەنئەنىمىزدىن ، ئىجتىمائىي تۇرمۇش تۈپرىقىدىن مەزىن ئايرىلىپ قىلىپ ، ئەدەبىياتىمىزنى خاراپىلەشش يولىغا باشلاپ قويىمىز . چەت ئەل ئەدەبىياتىنى قارغۇلارچە ئەينەن كۆچۈرۈپ كېلىش ۋە دوۋراشنى قۇۋەتلەيدىغان ، ئۆز مىللىتىنىڭ ئەنئەنىلىرىنى ئىنكار قىلىدىغان ئاشۇنداق تەشەببۇسلار

مىللىي ئىنكارچىلىق ئىدىيىسىنىڭ ئىپادىسى ھېسابلىنىدۇ . باشقا مىللەت ، باشقا دۆلەت ئەدەبىياتىنى ئىككىنچى بىر مىللەت ، ئىككىنچى بىر دۆلەت ئەدەبىياتىغا زورلاپ تېگىشقا ئۇرۇنۇشتەك خاتا خەش ۋە تەشەببۇسلار بولسا زومىگەرلىك ۋە چوڭ دۆلەت شۇۋىزىمى ئىدىيىسىنىڭ ئىپادىسى ھېسابلىنىدۇ .

دېمەك ، ھەر قانداق دەۋر ، ھەر قانداق دۆلەت ۋە مىللەتنىڭ ئەدەبىياتى شۇ ۋاقىتتا ، شۇ جايدىكى ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلاشقان ھالدا ھەمدە ئۆز دۆلىتى ، ئۆز مىللىتى ۋە چەت ئەللەرنىڭ ئۆتكەن دەۋرلەردىكى ئەدەبىي مىراسلىرىغا تەنقىدى ۋارىسلىق قىلىش ئارقىلىق تەرەققىي قىلىدۇ . بۇ ئەدەبىيات تەرەققىياتىنىڭ ئوبىيېكتى قانۇنىيىتى . شۇڭا ، بىر دۆلەت ، بىر مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتى جەمئىيەتنىڭ سەياسىتى بىلەن ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنىڭ ئوينىغان ھەل قىلغۇچ رولىدىن تاشقىرى ، يەنە دائىم دېگۈدەك ئەينى ۋاقىتتىكى ئەدەبىيات خادىملىرىنىڭ ئۆز دۆلىتى ، ئۆز مىللىتىنىڭ ئەدەبىيات ئەنئەنىلىرى بىلەن چەتتىن كەلگەن ئەدەبىياتنىڭ تەسىرلىرىگە قانداق پوزىتسىيە تۇتۇشىغىمۇ باغلىق . ھەر بىر مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ مەلۇم بىر تارىخى دەۋردە يېتىلگەن مۇۋەپپەقىيەت ، يېڭى تەرەققىياتلارغا ئېرىشەلمەيدىغان سەۋەبلەر كۆپ تەرەپلىمە بولسىمۇ ، ئەمما بۇنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ مۇھىم سەۋەبىنىڭ بىرى - ئۇلارنىڭ ئۆز مىللىتىنىڭ ئەدەبىيات ئەنئەنىلىرىگە بىر قەدەر توغرا ۋارىسلىق قىلالغانلىقى ھەم چەت ئەلدىن كەلگەن ئەدەبىياتنىڭ مىغىزىنى قوبۇل قىلالغانلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .

شائىر ئابدۇكېرىم خوجىنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتى توغرىسىدا

ئازات سۇلتان

ساھەسىنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىپ تونۇشتۇرۇش يولىنى تۇنجى بولۇپ ئاچقان ئەدەبىي تەرجىماندۇر.

خەنزۇ كلاسسىكىلىرى ۋە ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ ئەسەرلىرىنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىشتىمۇ ئۇنىڭ تۆھپىسى زور.

ئۇ كلاسسىك شائىرلاردىن لى بەي ، دۇفۇ شېئىرلىرىنى ھەم ھازىرقى زامان شائىرلىرىدىن گومۇرۇ ، ئەي چىڭ ، گوشياۋچۈن ، ۋىن جىي ، خې جىڭجى قاتارلىقلارنىڭ مۇنەۋۋەر شېئىرلىرىنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلدى.

ئۇ تەرجىمە قىلغان «دۇفۇ شېئىرلىرى» ناملىق توپلام نەشر قىلىندى. «ماۋجۇشى شېئىرلىرى»، «جۇ ئېنلەينىڭ ياشلىق دەۋرىدىكى شېئىرلىرى»، «تەيەننەنمىن شېئىرلىرى» نى تەرجىمە قىلىش خىزمىتىگە قاتناشتى. باشقىلار بىلەن بىرلىشىپ «قىزىل قىيا»، «باھادىر شاھ لى زىچىڭ»، رومانلىرىنى تەرجىمە قىلدى. مەشھۇر كلاسسىك رومان «قىزىل راۋاقتىكى چۈش» نىڭ تەرجىمىسىگە قاتناشتى.

ئابدۇكېرىم خوجىنىڭ شېئىر ئىجادىيىتىنى 50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن تارتىپ ھەقىقىي باشلاندى دېيىشكە بولىدۇ. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن ھاياتىنىڭ ئاخىرىغىچە ئۇ ئاساسەن شېئىر ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللاندى. ئۇ باشقىلار بىلەن بىرلىشىپ يازغان «يىراقتىكى ئۇچقۇنلار» ناملىق كىتابىنى سىناپرىسى ۋە يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئەدەبىي تەرجىمىلىرىدىن باشقا نۇرغۇنلىغان شېئىرلارنى يېزىپ ئېلان قىلدى.

ئۇنىڭ شېئىرلىرى ئېلىمىزدە ، ئېلىمىزدىلا ئە

ئۇيغۇر بۈگۈنكى زامان شېئىرىتىنىڭ مۇھىم ۋەكىللىرىنىڭ بىرى ، ئاتاقلىق شائىر ۋە تەرجىمە-شۇناس ئابدۇكېرىم خوجا (1928 - 1988) ئۆزىنىڭ 40 يىلغا يېقىن ئىجادىيەت ھاياتىدا ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىياتىنىڭ ئۆز ئارا ئۆگىنىش ، ئۆز ئارا ئالماشتۇرۇش ئىشلىرىنىڭ ئىلگىرىلىشى ئۈچۈن كۆرۈنەرلىك رول ئوينىدى. بولۇپمۇ ئۇيغۇر شېئىرىتىنىڭ ئىجادىيەت رولىنى كېڭەيتىپ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن نۇرغۇن ئەجرى سىڭدۇردى. ئۇنىڭ نەتىجىلىرىگە ئاقىلانە باھا بېرىش ، ئىجادىيەت تەجرىبىلىرىنى ئەستايىدىل يەكۈنلەش ، قىسقىسى ئۇنىڭ ئىجادىيىتى توغرىسىدا تەتقىقات ئېلىپ بېرىش — نۆۋەتتە ئەدەبىي تەرجىمىچىلىكىمىزنى شۇنىڭدەك ئەدەبىي ئىجادىيىتىمىزنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئابدۇكېرىم خوجىنىڭ ئىجادىيەت پائالىيەتلىرى دەسلەپتە ئەدەبىي تەرجىمىدىن باشلانغان. ئۇ مەشھۇر ئۇيغۇر شائىرى لۈتپۇللا مۇتەللىپنىڭ شېئىرلىرىنى تۇنجى بولۇپ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغان. ئۇ تەرجىمە قىلغان «ل مۇتەللىپ شېئىرلىرىدىن تاللانمىلار» 1957 - يىلى يازغۇچىلار نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان. ئابدۇكېرىم خوجا 50 - يىللاردا ل مۇتەللىپنىڭ شېئىرلىرىنى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغاندىن تاشقىرى يەنە نېمىشپەت ، ئەلقەم ئەختەم ، تېيىچان ئېلىيۇپ ، ئابلىز نازىر قاتارلىق ئۇيغۇر شائىرلىرىنىڭ شېئىرلىرىنىمۇ خەنزۇ كىتابخانلارغا تونۇشتۇرۇپ ئۇلارنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتى بىلەن تونۇشۇش ۋە ئۆگىنىشىنى قولايلىق ئىمكانىيەت بىلەن تەمىنلىدى. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى ، ئابدۇكېرىم خوجا تەرجىمە

مەس ھەتتا چەت ئەللەردىمۇ بەلگىلىك تەسىر قوزغىدى. نۇرغۇن تەتقىقاتچىلار، ئوبزورچىلار ماقالىلەر يېزىپ ئۇنىڭ ئىجادىيىتىنى تەتقىق قىلدى. ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ۋە جۇڭگو ئەدەبىياتىدىكى ئورنىنى مۇئەييەنلەشتۈردى.

ئۇنىڭ پەلسەپىۋى پىكىرلەر ئىلگىرى سۈرۈلگەن «پارچىلار» ۋە «شارلار تېغى» ناملىق شېئىرلىرى 1981 - ، 1985 - يىللىرى ئايرىم - ئايرىم ھالدا 1 - ۋە 2 - نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىي ئەسەرلىرىنى مۇكاپاتلاشتا 1 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى.

ھازىرغىچە ئۇنىڭ ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ «ئونىنچى باھار» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1959 - يىل)، «باھار ناخشىسى» مەركىزى مىللەتلەر نەشرىياتى (1980 - يىل)، «تۇپراق، باھار ۋە مەن» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1984 - يىل)، «باھار بىلەن كەلگەن شېئىرلار» (مىللەتلەر نەشرىياتى 1987 - يىل)، خەنزۇچە «ئابدۇكېرىم خوجا شېئىرلىرىدىن تاللانما» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983 - يىل) قاتارلىق شېئىرلار توپلاملىرى نەشر قىلىندى.

50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىسىدىن 60 يىللارنىڭ ئوتتۇرىسىغىچە بولغان مەزگىل ئابدۇكېرىم خوجا ئىجادىيىتىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ چاغلاردا، بولۇپمۇ 50 - يىللارنىڭ ئاخىرىدىن 60 - يىللارنىڭ بېشىغىچە ئۇنىڭ شېئىر ئىجادىيىتى سان ۋە سۈپەت جەھەتتىن كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەرگە ئېرىشتى. ئۇ مۇشۇ مەزگىلدە يازغان «يول ئۈستىدە» (1957 - يىل)، «خوش كەپىلەر»، «ئاققۇ» (1961 - يىل)، «ئورۇق»، «جەننەت نەدە دېسەڭلار»، «ئايخان»، «شىنا قىز»، «چوپان»، «رەئايەت ۋە رىئاللىق»، «ۋەتەننىڭ كۆزى ئۇ»، «قومۇل توغرىسىدا ئىككى غەزەل»، «ئانىلارنىڭ ياخشىسى» قاتارلىق

بىر تۈركۈم شېئىرلىرىدا كۈچلۈك لىرىك ھېسسىيات بىلەن ۋەتەن قىياپىتىدە يۈز بەرگەن غايەت زور ئۆزگىرىشلەرنى تەسۋىرلەيدۇ. بۇ ئۆزگىرىشلەرنى ئەمەلگە ئاشۇرۇۋاتقان زامانىمىز قەھرىمانلىرى، ئاددىي شۇنداقلا ئۇلۇق ئەمگەكچىلەرنى مەدھىيەلەيدۇ، ئەمگەكنى ئۇلۇقلايدۇ. بەختىيار ھاياتنىڭ كاپالىتى بولغان پارتىيىگە، داھىغا، ئازادلىق ئارمىيىسىگە بولغان كۈچلۈك مۇھابىتىنى ئىزھار قىلىدۇ.

ئۇنىڭ شېئىرلىرىدا تەسۋىرلەنگەن كونكرېت ماكان - يېشىللىققا يۈرگەنگەن تارىم ۋادىسى، رەت - رەت ئىمارەتلەر سېلىنىپ كۈنسىرى تەرەققىي تېپىۋاتقان شەھەرلەر، كۈللۈك ئىككى ئەمگەكنىڭ بەركىتىدىن گۈللىنىۋاتقان يېزا - قىشلاقلار، جەننەت كەبىي يايلاق ۋە باغۇ - بوستانلارنىڭ كۆركەم، رەڭدار كارتىنىسى ماھىرىلىق بىلەن سۆرەتلەنگەن. مانا مۇشۇ تۇرمۇش سەھنىسىدە قايناۋاتقان ئىنسانى تۇرمۇش كۈچلۈك ھېسسىيات بىلەن تەسۋىرلىنىدۇ.

ئوتلاپ يۈرگەن ئاپپاق - ئاپپاق قويلاردەك، كەڭ ئاسماندا ئاق بۇلۇتلار ئۈزەتتى. تاڭ شامىلى قوي ھەيدىگەن قويچىدەك، بۇلۇتلارنى نەلەرگىدۇر سۈرەتتى.

دۈپ - دۈگىلەك يالقۇنچىغان قىزىل شار، تاغدىن دۈگىلەپ مەن تەرەپكە كېلەتتى، سەپسالام ئۇ، شار ئەمەسكەن قۇياشكەن، تەبىئەتنى قوچقىدا سۆيەتتى.

ئاخشامقى ئۇ قۇش ئۇۋىسى - تۇرغۇندا، بۈگۈنچۈ ھە، ئاق مودەنگۈل كۈلەتتى. غۇلاچ ئېتىپ ئالتۇن دېڭىز لاچىنى، دولقۇنلارنى ئىككى ياققا بۆلەتتى.

مەنمۇ چۈشتۈم ئالتۇن دېڭىز قوينغا ،
دولقۇنلىرى ئۈنچە - مارجان چاچاتتى .
مەلەم خۇددى دېڭىزدىكى بىر ئارال ،
كۈلۈپ ماخا قوينىنى كەڭ ئاچاتتى .

كېلەچەكنى تەسەۋۋۇر قىلماي تۇرالمىدۇ .
چۈنكى شۇ تاپتا :
« كەڭ دالا يۇشۇلداپ ئۇخلايدۇ بىراق ،
قەلبىم شوق ئات بولۇپ چاپىدۇ ھەريان .

شائىرنىڭ 1957 - يىلى قومۇلدا يازغان
« تاڭ سەھەر » ناملىق بۇ شېئىرى ئانا تەبىئەتكە
بېشىلانغان گۈزەل لېرىكا .

بىراق بىز سۆرەت گۈزەللىكى ئەكس ئېتىلگەن
بۇ تەبىئەت لىرىكىسىدا ھەرگىز قېتىپ قالغان ، تۈر-
غۇنلۇق ئىلكىدىكى كۆرۈنۈشلەرنى كۆرمەيمىز . بۇ
« سۆرەت » تە تەبىئەت ۋە تۇمۇش تەبىئىي يۇغۇرۇل-
غان بولۇپ ، ئۇلار ھاياتلىق كۈچىدە ، ياشاۋاتقان
پەلەتتە ، ھەرىكەت ئىچىدە جىلۋىلىنىپ كىشىنى
زوقلاندۇرىدۇ . شەك - شۈبھىسىزكى شېئىردا شا-
ئىرنىڭ ساغلام ھايات قارىشى ۋە ئىستىتىك ئىدىيى-
سى ئەكس ئېتىلگەن .

پايانسىز دالنىڭ گۈزەل كەلگۈسى ،
خىيالىم ئەينىكىدە ئەكس ئېتىدۇ .
ئەتىكى مەنزىلنىڭ يېقىن شەپسى ،
دىلىغا يالقۇنلۇق ئوت سېپىپ ئۆتىدۇ .

شائىرنىڭ گۈزەل بىر شېئىرى مۇھىت بەرپا قى-
لىشقا تىرىشقانلىقىنى كۆرسىتىپ تۇرغان يۇقىرىقى
مىساللاردىن ۋە بىز تىلغا ئالغان بىر تۈركۈم شې-
ئىرلارنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا ئابدۇكېرىم خو-
جىنىڭ بۇ مەزگىلدىكى شېئىرلىرىنىڭ 50 - ، 60 -
يىللاردىكى ئومۇمىي خورغا قىستۇرما كۆپى بو-
لۇشقا مۇناسىپ ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىش تەس ئە-
مەس .

ۋە تەبىئەتنىڭ يېڭى قىياپىتىنى تەسۋىرلەشنى مەق-
سەت قىلغان « بۇ قانداق مۆجىزە ؟ ! » شېئىرىدا
بۈگۈن بىلەن ئۆتمۈشنىڭ سېلىشتۇرمىسى ئارقىلىق
رېئاللىقتىكى ئۆزگىرىشلەرنى گەۋدىلەندۈرىدۇ :

سوتسىيالىستىك تۇرمۇش مۇھىتىدا ئۆسۈپ
يېتىلگەن يېڭى كىشىلەرنىڭ ئوبرازىنى يارىتىش
دەۋرىنىڭ ئەدەبىياتقا يۈكلىگەن ۋەزىپىسى بولۇپ
ئەينى يىللار ئەدەبىياتىدىكى چوڭ تېمىلارنىڭ بىرى
ئىدى . ئابدۇكېرىم خوجا دەۋرىنىڭ كۈيچىسى بو-
لۇش سۈپىتى بىلەن شېئىرلىرىدا يېڭى كىشىلەرنىڭ
يېڭىچە قىياپىتى ، روھى دۇنياسى ۋە خاراكتېرى
ئۈستىدە ئىزدىنىپ بەلگىلىك نەتىجىلەرگە ئېرىش-
تى . ئۇ 1959 - يىلى ئېلان قىلغان « چىراق ۋە
مەن » ناملىق شېئىرىدا « مەن » بىلەن چىراقنىڭ
دىئالوگىنى قىزىقارلىق بايان قىلىدۇ . خۇلاسە
ئورنىدا بېرىلگەن مۇھاكىمىلەر ئارقىلىق چىراق كې-
چىنى كۈندۈزگە ئايلاندۇرايدۇ . لېكىن چىراقنى
چىراق قىلغان ياغ ، پىلىك قاتارلىق تەركىپلەرنىڭ
بىرىكىمىسى . ئەگەر بۇ ئامىللار تەل بولمىسا چىراق
مەۋجۇت بولمايدۇ . بىراق ئەڭ مۇھىمى چىراقنى

تۈنۈگۈن مەشەدىن ئۆتكەندە كارۋان ،
نەپىسىنى بوغاتتى ئەجەل پۇرىقى .
بۈگۈن مەن كۆز تاشلاپ قارىسام ھەريان ،
ئۆلۈمنى قوغلاپتۇ ھايات چىرىقى .

تۈنۈگۈنكى كارۋان يولىدا ئۆلۈمنى قوغلى-
غان « ھايات چىرىقى » باشقا نەرسە ئەمەس بەل-
كى يولنى ئاسان قىلغان يويىز ۋە يويىز ئىستانسىد-
سى . ئىجتىمائىي تۇرمۇشىمىزغا قوشۇلغان بۇ يېڭى
شەيئى جەمئىيەت تەرەققىياتىمىزنىڭ قەدەملىرىدىن
دۇر ..
شائىر مۇشۇنداق رېئاللىققا يۈزلىنىپ تۇرۇپ

ئاغزى سۆزدە قولى ئىشتا ،
 ئەمما پات - پات كۈنگە قارار .
 كۈچى يەتسە ئايخان كۈنگە ،
 تىرەك قىلىپ قويسا مۇنار .

كۈن توختىسا ئولتۇرمىسا ،
 ئايخان ئۈچۈن ئىش ئاۋۇسا .
 مەنۇتتىمۇ چىڭ يۈگەنلەپ ،
 سەكۈتتىمۇ بوش قويمىسا .

ئاخاننىڭ ئەمگەكچانلىقىنىڭ يىلتىزى ، ۋۇجۇ -
 دىدا ئۇرغۇپ تۇرغان كۈچ - قۇۋۋەتنىڭ مەنبەسى
 نەدە ؟

شائىر ھۆرلۈك ، ئەركىنلىكى ئايخاندىكى
 ئىنسانى پەزىلەتلەرنىڭ ئىپادىلىنىشىدىكى كاپا -
 لەت دەپ قارىغاچقا ئۇنىڭ ئىچىنىشلىق ئەسلىمىلە
 رىگە ئورۇن بېرىدۇ :

ئاياقسىزدىم ، ئاياق ئەمەس ،
 قانات بەردى ھۆر زامانەم .
 تىلىم تۇرۇپ تىلىسىز ئىدىم ،
 تىلىمۇ بەردى كومپارتىيەم .

كۆزۈم ئوچۇق قارىغۇ ئىدىم ،
 قۇلۇغۇم پۈتۈك ساغرو ئىدىم .
 چۆل - باياۋاندا تەمتىرەپ ،
 قان يىغلىغان ئاھۇ ئىدىم .

زۇلۇم تەختىگە ئوت يېقىلغاچ ،
 ئاپتاپ نۇرى تەڭ چېچىلغاچ .
 يەتتىم ئاشۇ ئۇلۇق يولغا ،
 قۇلاق ، كۆزۈم تەڭ ئېچىلغاچ .

يېرىم مۇستەملىكە ، يېرىم فېئوداللىق تۈزۈم

ياراتقان يەنىلا ئادەم دەپ خۇلاسىە چىقىرىدۇ .
 كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى تۇرمۇش ھەقىقىتى بىلەن
 سۇغۇرۇلغان بۇ قىسقا شېئىردا دۇنيانى ئادەم ۋە
 ئادەمنىڭ ئەمگىكى يورۇتقان دېگەن پىكىر ئىلگىرى
 سۈرۈلگەن . شۇڭلاشقا بۇ خىل ماتېرىيالسىزلىك
 كۆز قاراشتىكى شائىر نۇرغۇن شېئىرلىرىدا ئۆزى
 ياراتماقچى بولغان يېڭى كىشىلەرنى ئەمگەك ئىچىدە
 دە ، ئىجاد ئىچىدە قويۇپ تۇرۇپ تەسۋىرلەيدۇ .
 ئەمگەكنى سۆيۈش ، ئىشچانلىق ، ئىجادكارلىقنى
 بۇ خىل ئوبرازلارنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى
 دەپ بىلىدۇ . بۇ خىل نېگىزلىك خۇسۇسىيەت «چو -
 پان» شېئىرىدىكى چوپاننىڭ ، «ئاخان» باللا -
 دىسىدىكى ئايخاننىڭ ، «ئانلارنىڭ ياخشىسى»
 شېئىرىدىكى ئاننىڭ ، «شەنا قىز» شېئىرىدىكى
 شەنا قىزنىڭ ، «ئورۇق» شېئىرىدىكى شۇجىنىڭ ،
 «تۇنجى دەرس» شېئىرىدىكى «مەن» نىڭ ھەم
 شۇنىڭدەك بىر قىسىم ئوبرازلارنىڭ ۋۇجۇدىغا سىڭ
 دۈرۈلگەن . ئابدۇكېرىم خوجىنىڭ يېڭى كىشىلەرگە
 بېغىشلانغان شېئىرلىرىنىڭ ئىچىدە «ئاخان»
 باللادىسىنى خېلىلا مۇۋاپىقىيەتلىك ئەسەر دېيىشكە
 بولىدۇ .

شائىر دەسلەپتىنلا ئايخاننى ئېشى قايىنغان
 ئۈزۈملۈك ئىچىگە قويۇپ ، ئەمگەك ئۈستىدە تەس -
 ۋېرلەيدۇ .

.....

ئۇرغۇپ - ئۇرغۇپ گويا بۇلبۇل ،
 گۈل شېخىدا سايىرىغاندەك ؛
 تەك تۈۋىدە ئىشلەر قىزلار ،
 تاغدا كىيىك يايىرىغاندەك .

سېۋەت - سېۋەت ئۈزۈملەرنى ،
 ئوخشىتىمەن ئۈنچىلەرگە ؛
 ئايخان باشلار شۇ قىزلارنى ،
 ئۈزۈم توشۇپ چۈنچىلەرگە .

ئۇلارنىڭ دەۋر ۋە خەلق ئالدىدىكى مەسئۇلىيەت چانلىق تۇيغۇسىنىمۇ ئىپادىلەپ ئوبرازنى كۈچلۈك دەۋر روھىغا ئىگە قىلدۇ.

ئابدۇكېرىم خوجىنىڭ شېئىرلىرىدىكى ئات ئوينۇتۇپ مال بېقىپ يۈرگەن چوپان يىگىت («چوپان» شېئىرىدا)، چارۋىلارنى ئىلمىي ئۇسۇلدا بېقىپ پەرۋىش قىلىپ ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمىنى ئۆستۈرگەن مۇڭغۇل قىزى شىنا («شىنا قىز» شېئىرىدا)، يەنە ئىدىن چىگرا رايون قۇرۇلۇشىغا ياردەم قىلىپ كەلگەن ئۇزۇن سەپەرلەرگە قاتناشقان پىشقەدەم كومۇنىست («ئوقۇر» شېئىرىدا)، ئۆت مۇشتىكى مالاي بۈگۈنكى سېكىرتار ئايال («يول ئۈستىدە» شېئىرىدا)، ھېرىش، چارچاشنى بىل مەيدىغان، ئەمگەكتە باشقىلارنىڭ كەينىدە قالمايدىغان ھەمدە بالىلىرىنىمۇ كۆيۈمچان ئانا («ئاينىلارنىڭ ياخشىسى» شېئىرىدا)، مۇھەببەتتىگە سادىق، ئەمگەكچان قىز بىلەن يىگىت («ئاققۇ» شېئىرىدا)، ئاچچىق قىسمەتلەرنى يەتكىچە تارتقان، 3 - ئومۇمىي يىغىندىن كېيىن ھالال ئىشلەپ روناقتا تاپقان ئەمەت بوۋاي («ئەمەت بوۋاي» شېئىرىدا)، قاتارلىقلار دەۋر روھىغا باي يېڭى كىشىلەرنىڭ ئوبرازلىرىدىندۇر. ئاپتور يۇقىرىقى شېئىرلىرىدا ھەر قايسى سەپ ۋە ساھەلەردە خەلق ئۈچۈن ئىشلەۋاتقان، غايە بىلەن ياشاۋاتقان ئاددىي - ساددا تەجرىبىغا پەرزەنتلىرىنىڭ ئوبرازىنى يارىتىپ ئۇلارنى قىزغىن مەدھىيلىگەن.

ئابدۇكېرىم خوجىنىڭ مەدھىيەنى ئاساس قىلغان لىرىكىلىرى ئاساسىي ياقىن خەلقىمىز، ۋەتىنىمىزنىڭ بىرىنچىدىن ئاتى، ئىككىنچىدىن كەمبەغەل قىياپىتىنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن ئۆزلىرىنى سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە قۇرۇلۇش ئىشلىرىغا پىداكارلىق بىلەن بېغىشلاۋاتقان چاغلاردا، تەبىئىي ئالاھىدە، رەھبەرلىكتىكى بەزى خاتالىقلار ۋە شىۋىجىگە جۈمبىچىلار تەرىپىدىن كەلگەن قىيىنچىلىق ۋە توسال

ئاسارىتىدىكى ئۇيغۇر ئاياللىرىمۇ خۇددى كونا جۇڭگودىكى قېرىنداش مىللەت ئاياللىرىغا ئوخشاش «4 چوڭ ھوقۇق» تەرىپىدىن دەپسەندە قىلىنىپ كەلگەن ئىدى. «چېچى ئۇزۇن، ئەقلى قىسقا»، «تۆت خوتۇننىڭ توخۇچىلىك ئەقلى يوق»، ئەقلى بولسا توخۇ دېگەن يەتمى يوق» دېگەندەك ماقال - تەمسىللەردە ئۇيغۇر ئاياللىرىغا قىلىنغان تەڭسىز مۇئامىلە، چىرىك قاراشلارنىڭ ئېغىر تىنىدۇرمىسى بار. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇزاق زامانلاردىن بېرى شەرىئەت، دىنىي قاراشلارمۇ ئاياللارنى مەنئىي كىشىلەر بىلەن چۈشەپ كەلگەن ئىدى. ئايال خانىنىڭ تەقدىرى ۋە تۇرمۇش يولى ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ئورتاق تەقدىرى ۋە ئورتاق تۇرمۇش يولىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن شائىر ئايخاننىڭ تىلى ئارقىلىق قەد كۆتۈرگەن ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ئۆزلىرىگە ئەركىنلىك، ئازادلىق ئاتا قىلغان پارتىيىگە، داھىغا بولغان مىننەتدارلىقىنى ئىزھار قىلدۇ. بىزگە مەلۇم ھېسسىيات شېئىرنىڭ جېنى. يۈرەكتىن چىققان سادالار باشقىلارنىڭ دىل تارتىشىنى تىرتىتەلەيدۇ. بۇ شېئىردا لىرىكا قىلىۋاتقان «مەن» نىڭ ھېسسىياتى چىن بولۇپلا قالماي شېئىرنى ئوبرازنىڭ ھېسسىياتىمۇ چىن. زىمىستان كۆرگەن بۇلبۇل باھارنىڭ قەدرىگە يەتكەندەك، كونا جەمئىيەتتىكى خورلۇق ۋە زۇلۇمنى يەتكىچە تارتقان ئايخاننىڭ ھېسسىياتىدا قىلچە سۈنئىلىك يوق. شۇڭلاشقا ئايخان مۇخبىر يىگىتكە:

.....

— ياق دېمەك، ئىشلەش بۈگۈن،
ھەممىمىزنىڭ ۋەزىپىسى.
قىستىمىدى بىزنى ھېچكىم،
ۋەتىنىمىزنىڭ بىز ئىگىسى.

دەپ جاۋاب بېرىدۇ. شائىر ئايخان ئوبرازغا ئازادلىققا ئېرىشكەن ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ئىشىچان، كەمتەر پەزىلەتلىرىنى سىڭدۈرگەندىن سىرت

راق ، « ساۋاق » ، « بولۇت » ، « قالغاي » ، « ھاك تېشى » ، « ياڭاق » ، « مامكاپ بىلەن ئەنجۈر » ، « ماركا ۋە تاۋار » ، « سۈننى چېچەك » ، « گۈ-گۈت » ، « يۇلتۇز » قاتارلىق نۇرغۇنلىغان پەسەپ-ۋى شېئىرلىرىدا شەيئىلەردىكى ئوخشاش خۇسۇ-سىيەتلەرنى ۋاستە قىلىپ تۇرۇپ تۇرمۇش ھەقىقتىنى شەرھىلىدى . ئادەم ۋە ھايات توغرىسىدا ، ئال-دەم بىلەن ۋەتەن ، ئادەم بىلەن دەۋرنىڭ مۇناسى-ۋىتى توغرىسىدا ۋە شۇنىڭدەك نۇرغۇنلىغان مەسى-لىلەر توغرىسىدا ئۆزىنىڭ مۇستەقىل ۋە ئىلمىي قا-راشلىرىنى يورۇتۇپ ئۆزىدە ھەقىقەت كۈچىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان پەلسەپىۋى خۇلاسەلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى . ئابدۇكېرىم خوجىنىڭ بۇ باس-قۇچتىكى ئىجادىيىتىدە ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈش-كە ئەرزىيدىغان يەنە بىر تەرىپى شۇكى ، ئۇ باش-قىلارنىڭ قانداق چۈشىنىشىدىن قەتئىينەزەر يەنە ئوخشاشلا مەدھىيە ناخشىسىنى ياڭرىتتۇردى . « 4 كىشىلىك گۇرۇھ » يوقىتىلغاندىن كېيىن ھەتتا ھايا-تىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە يېزىلغان :

« سۈمۈرۈغ ئۇچقاندا » ، « سۈمۈرۈغ قونغاندا » ، « مانتىپەز دۈكىنىدا » ، « تۈمەن دەرياسى بويىدا » ، « يارنىڭ قولى گويىكى بويىدا » ، « مانا شۇنداق ياشسا دېھقان دېگەن » ، « خا-ماندا » ، « ئەمەت بوۋاي » ، « تۇرمۇش كارتىنىلىرى » ، « باھار بىلەن كەلگەن شېئىرلار » قاتارلىق شېئىرلار دەل شۇنداق شېئىرلار بولۇپ ، ئۇلار ۋە-تەنگە ، خەلققە ، ئۆز يۇرتىغا ئوقۇلغان مەدھىيە ناخشىلىرىدۇر . بۇ شېئىرلاردا شائىرنىڭ ۋەتەن زې-مىنى كۈلدۈرگەن ، خەلقىنى شاتلاندىرغان با-ھاردىن سۆيۈنۈش ھېسسىياتى ، ئۆز يۇرتىغا ، ئىشچان ۋە ئاقكۆڭۈل خەلقىگە بولغان چىن ئەقىدە ۋە مۇھەببىتى ئۇرغۇپ تۇرىدۇ . شائىر تېخىمۇ گۈ-زەل ئەتىگە تەلپۈنىدۇ ، ئىسلاھاتنىڭ غەلىبىلىرىگە تەنتەنە قىلىدۇ .

غۇلارنى يېڭىش ئۈچۈن تىرىشماقتان جاپالىق يىللاردا يېزىلغان بولۇپ ، شائىرنىڭ ئىلھامى ئەي-نى يىللاردىكى رېئاللىقتىن كەلگەن . شۇڭا بۇ شې-ئىرلار ئەينى دەۋردە خەلقنىڭ ساداسىنى ئەكس ئەتتۈرۈش بىلەن بىرگە خەلقنىڭ قىيىنچىلىقلىرىنى يېڭىش ئىرادىسىنى تېخىمۇ كۈچەيتىش رولىنىمۇ ئوينىدى .

ئىلىم - پەن باغچىسىنى خانىۋەيران ، ئەدە-بىيات غۇنچىلىرىنى خازاڭ قىلغان ئاتالمىش « مە-دەنىيەت ئىنقىلابى » نىڭ قارا بورىنى باغۇ - بوستاننى ۋەيران قىلىش بىلەن بىرگە باغۇ - بوستانلارنىڭ باغۋەنلىرىگىمۇ تۈگمەس رىيازەتلەر ئېلىپ كەلدى . « 7 - ماي » كادىرلار مەكتىپى دې-گەن چىرايلىق نامى بار ئورۇنغا قامىلىپ ئىجاد-يەت ھوقۇقىدىن ، ياشاش ئەركىنلىكىدىن ئايرىلىپ قالغان ئابدۇكېرىم خوجا بۇ تەتۈر قۇيۇنلار ئال-دىدا بويۇن ئېگىپ ، قول قوشتۇرۇپ تۇرمىدى . ئۇ جاسارەت بىلەن :

« تىيما خوجا ، سەن تىلىڭنى ،
تىنما ، سۆزلە راست گېيىڭنى .
گەر سۇندۇرسۇن ياۋ بېلىڭنى ،
سۆزلە دېمىڭ ئۈزۈلگىچە » .

(« بولما » شېئىرىدىن)

دەپ يېزىپ ئۆزىنىڭ يەنى دۈشمەنگە قارشى جەڭگە ئاتلانغان جەڭچىنىڭ ئىرادە قەسىمىنى جا-كارلايدۇ ۋە ئەلگە كۈلپەت كەلتۈرگەن مەلئۇنلار-نىڭ جىنايەتلىرى ئۈستىدىن غەزەپ بىلەن شىكايەت قىلدى .

بۈگۈنكى زامان ئەدەبىياتىنىڭ يېڭى باسقۇچ-دا ئېلىمىز ئەدىپلىرى ئۆزلىرىنىڭ مۇنەۋۋەر ئەسەر-لىرىدە جاراھەتنى ، قايتا تەپەككۈرنى ، ئىسلاھات-نى يېزىپ مەزمۇن ۋە پىكىردىكى چوڭقۇرلۇقنى ئى-پادىلەۋاتقان دەزگىلدە ئابدۇكېرىم خوجىمۇ شۇند-اق قىلدى . ئۇ ئۆزىنىڭ « كىشەن » ، « قوڭغۇد

ئىزدەش روھى ئۇنى سۆزلەتكەن ، يازغۇزغان . شېئىردا تۇرمۇش ، مۇھەببەت ۋە سەمىملىككە يات ھېچقانداق نەرسە يوق .

شائىرنىڭ ئىجادىيەت ئەمەلىيىتىدىن شۇنداق يەكۈن چىقىرىشقا ھەقىقەتتىكى ، تۇرمۇش ، مۇھەببەت ۋە سەمىملىك ئابدۇكېرىم خوجىنىڭ ئىلھامىنىڭ مەنبەسى . مانا مۇشۇ ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ ئۇنى خەلقنىڭ غەم - قايغۇسىنى ، ئەندىشىسىنى شۇنىڭ بىلەن بىرگە شاتلىق ۋە خۇۋلىقنى يېزىشقا مۇرغىبەتلەندۈرگەن .

ئابدۇكېرىم خوجا شېئىرلىرى يۇقىرىقىدەك مەزمۇن ئالاھىدىلىكلىرىگە ئىگە بولۇپلا قالماي بەدىئىي جەھەتتىمۇ روشەن خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە . ئابدۇكېرىم خوجا 35 يىللىق ئىجادىيەت ھاياتىدا توختىماي ئىزدىنىش ئارقىلىق پىشقان شائىرغا ئايلاندى ۋە بۇ جەرياندا ئەپچىل ۋاسىتىلەر ئارقىلىق يارقىن شېئىرى ئوبراز يارىتىدىغان ، ئۈزگىچە تەسەۋۋۇرى ئارقىلىق پىكىرلىرىنى قاناتلاندۇرىدىغان ، قايناق ۋە چىن ھېسسىياتى بىلەن كىتاب خانلارنىڭ قەلبىگە كىرەلەيدىغان ئىجادىيەت ئۇستىلىقىنى شەكىللەندۈردى . دەرىۋەقە دەۋرنىڭ ، ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئۇنىڭ ئۇسلۇبىدىمۇ بەزىبىر ئۆزگىرىشلەر بولدى . 50 - ، 60 - يىللاردىكى ئوچۇق ، قىزغىن بولۇشتەك ئالاھىدىلىك ئىجادىيەتنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىگە كەلگەندە چوڭقۇر ۋە ۋەزىنلىك بولۇشقا يۈزلەندى .

ئۇنىڭ شېئىر ئىجادىيەتنىڭ بەدىئىي خۇسۇسىيەتلىرى ئۈستىدە توختالغاندا ئالدى بىلەن ئۇنىڭ شېئىرى ھېسسىياتىنىڭ تۇرمۇشتىن تۇغۇلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىش كېرەك . ئاناقلق روس ئەدەبىي تەنقىتچىسى بېلىنسىكى ، ھېسسىيات بولمىسا شائىر مۇ بولمايدۇ ، دەپ ئېيتقىنىدەك ، ھېسسىياتسىز شېئىرلارنى شېئىر ، دەپ ئاتىغىلىمۇ بولمايدۇ . بىر

« ئىككى ھەيكەلنىڭ ئۇچرىشى » ناملىق شېئىرىمۇ ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىك ياخشى شېئىرلارنىڭ بىرى .

بۇ شېئىر ئۇزۇن ئەمەس . جەمئىي ئۈچ كۈپلەت (12 مىسرا) ، شائىر قىسقا ھەجىمدىكى بۇ شېئىردا ھەل قىلىشقا تېگىشلىك ئەمما ھەل بولمىغان ئىجتىمائىي مەسىلىلەر توغرىسىدا دېيىشكە تېگىشلىك ، يېزىشقا تېگىشلىك پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويغان .

بەزى ئەدىبلەر ئادەتتە ئېھتىيات قىلىپ « چىقىلمايدىغان » زىددىيەتلەرگە ، تېگىشكە جۈرئەت قىلمايدىغان « قىزىق نۇقتا » لارغا « چىقىلغان » ۋە « تەككەن » بۇ شېئىرنىڭ ئوخشىمىغان ئىدىئەلارنى قوزغىشى تەبىئىي . ئەسلىدە ئابدۇكېرىم خوجىمۇ بەزىبىر كەسىپداشلىرىغا ئوخشاش زىددىيەتلەرنى ۋاقىت ۋە پۇرسەتنىڭ بويىغا ئارتىپ قويۇپ ئىسسىقمۇ ئەمەس ، سوغۇقمۇ ئەمەس شېئىرلارنى يېزىپ يۈرسە بولۇپتەتتى . ئەمما ئۇ ئۇنداق « بىخەتەر » يولىنى تاللىمىدى . ئەمەلىيەتتە ئۇ پۈتۈن ئىجادىيەت ھاياتىدىمۇ « بىخەتەر » يولدا ماڭغان ئەمەس . چۈنكى ئۇ رېئاللىقنى ئۆزىنىڭ كۆزى بىلەن ، ئەقلى بىلەن كۆرۈپ كۆزىتىپ ئۆزىنىڭ ئەقىل تارازىسىدا ئۆلچەپ مەدھىلىگەن ياكى ئەيىبلەپ كەلگەن ئىدى . ئابدۇكېرىم خوجا مانا مۇشۇنداق ئىجادىيەت ئىستىلىدىكى شائىر ئىدى . دېمەك بۇ شېئىر بىزنىڭ ئابدۇكېرىم خوجىغا بولغان تونۇشىمىزنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشىمىزغا ياردەم بېرىپ لەيدۇ . شۇنداق جەزىملەشتۈرەلەيمىزكى ، « ئىككى ھەيكەلنىڭ ئۇچرىشى » شائىر ئابدۇكېرىم خوجىنىڭ پۈتكۈل ئىجادىيەت ئىستىلىدىكى ئىزچىللىقىنىڭ مەھسۇلاتىدۇر . شائىرنىڭ ئىلھامى رېئاللىقتىن تۇغۇلغان ، ھېسسىياتى ۋە تەن مۇھەببىتىدىن ، خەلققە بولغان ساداقىتىدىن تۇغۇلغان ، خەلققە بولغان مەسئۇلىيەتچانلىق تۇيغۇسى ، ھەقىقەت

ئاينى دەسسەپ چاققانداك .
سۇ تېگىگە ساناقسىز ،
يۇلتۇزلارنى چاققانداك .

دېگەندەك مىسرالار ئارقىلىق ئاققۇلارنىڭ سۆرەت تەك گۈزەل ھەرىكەت سەھنىسىنى سىزىپ چىقىدۇ . بۇ كۈيلىتلەر ئىختىيارسىز ئېلىمىزنىڭ كلاسسىك ئەدەبىيات نەزەرىيىچىلىرى ئوتتۇرىغا قويغان شېئىردىكى « سۆرەت ، سۆرەتتىكى شېئىر » دېگەن پىكىرنى كىشىنىڭ يادىغا كەلتۈرىدۇ .

دەرۋەقە شېئىرىيىتىمىزدە بىر قىسىم پىراژىرلەر كىلىرى بار . ئۇلارمۇ ئۆزلىرىگە مۇناسىپ بەدىئى قىممەت ياراتقان . لېكىن ئابدۇكېرىم خوجا ئۆز ئىجادىيىتىدە ئۇنداق ئوقۇللا تەبىئەت تەسۋىرلەنگەن شېئىرلارنى يازمىغان .

« ئاققۇ » ناملىق بۇ شېئىردا مەنزىرە قانچە جىلۋىلىك ، ئانا تەبىئەت قانچە گۈزەل قىلىپ تەسۋىرلەنگىنى بىلەنمۇ ئۇ پەقەت مۇشۇ تەسۋىرلەر بىلەنلا چەكلەنگەن بولسا ، ئۇنىڭغا شائىرنىڭ ھېسسىياتى سىڭدۈرۈلمىگەن بولسا شېئىرغا جان كىرمىگەن بولاتتى . ھازىرقىدەك ئىستىتىك پەللىگىنمۇ يېتەلمەيتتى . شېئىرنىڭ ئاخىرىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان :

.....

سۇغا چۈشكەن جۈپ شولا ،
بەلكى بىزنىڭ چوپاندۇ .
بىرى تاغنىڭ بۈركۈتى ،
بىرى قىزىل چولپاندۇ .

بەلكى ئۇلار سىلەردەك ،
بىر - بىرىگە كۆيگەندۇ ؟
شەرت قويۇشۇپ ئۆز ئارا ،
سناپ ئاندىن سۆيگەندۇ ؟

ئۇلارنىمۇ بۇ يەرگە ،
ئەپ كەلگەندۇ مۇھەببەت ؟

راق ئاغرىقى يوق تۇرۇپ ئېغىرغانداك ھېسسىياتى يوق تۇرۇپ زورلاپ شېئىر يازىدىغان ئەھۋالغا قارىتا ئېيتقاندا ئابدۇكېرىم خوجىنىڭ ئىجادىيىتىدەكى ھېسسىيات ئامىلىنى ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى دەپ كۆرسىتىش بېھۋىدىلىك ئەمەس . چۈنكى شائىر 50 - ، 60 - يىللاردا خەلقىمىزنىڭ بارلىقىنى ئىنى قىلاپقا ، پارتىيىگە بېغىشلىغان ئەمەلىيىتىنى كۆرمىگەن بولسا « ئايخان » ، « قۇمۇل توغرىسىدا ئىككى گۈزەل » دېگەندەك ياخشى شېئىرلارنى يازالمىغان بولاتتى . ئەگەر مول تۇرمۇش جۇغلانمىسىغا ئىگە بولمىغان بولسا « قۇمۇل » ، « كىشەن » ، « ئىككى ھەيكەلنىڭ ئۇچرىشى » قاتارلىق چوڭ قۇرمۇش مەزمۇنلۇق شېئىرلارنى يازالمىتتى . بۇ شېئىرلاردىكى ھېسسىياتنىڭ يىلتىزى تۇرمۇش ، جېنى چىنلىق بولغاچقا كىتابخانلارنى تەسىرلەندۈرۈپ زور ئىستىتىك ئۈنۈم ھاسىل قىلالدى .

ئىككىنچى ، ئابدۇكېرىم خوجىنىڭ شېئىرلىرىدا تەسۋىرلەنگەن شەيئىلەر ، كۆنكۈپت ماددى ئويىپ كىتلىرىنىڭ ھەممىسى ھېسسىياتنى ئىپادىلەشنىڭ ، يەنى پىكىرنى ئىپادىلەشنىڭ ۋاسىتىسى قىلىنىدۇ . ئۇنىڭ شېئىرلىرىدا تەسۋىرلەنگەن ئويىپكىتلەر لىرىك كىشىنىڭ ۋاسىتىسى ، ھېسسىياتنى ئىزھار قىلىش بولسا لىرىكىنىڭ مەقسىتى قىلىنىدۇ . ئۇ ئوقۇل ھالدا تەبىئەتنىلا ياكى مەلۇم بىر ماددا ياكى ھادىسىنىلا تەسۋىرلەشتىن ساقلىنىدۇ .

مەسىلەن : « ئاققۇ » جەمئىي 13 كۈيلىتلىك لىرىك شېئىر . ئۇنىڭ ئالدىنقى 10 كۈيلىتى پۈتۈنلەي ئاققۇلار ئويىناۋاتقان ماكان ۋە زامانىنىڭ تەسۋىرىگە قارىتىلغان .

شېئىرنىڭ بىر قىسمى خۇددى :
.....

ئاھ كۆرۈندى ئاسمانمۇ ،
كۆل تېگىگە پاتقانداك .
ئاھ كۆرۈندى ئاققۇلار ،

هاجەتسىزغۇ سىلەرگە .

بۇندىن ئارتۇق ئىزاھەت؟

دەپ يېزىلغان ئۈچ كۈبلىتىكى نۇرغۇن رىتورىك سوئاللار چوپان يىگىت بىلەن ئۇنىڭ سۆيگەن قىزىنىڭ مۇھەببىتىدىن شەپە بېرىدۇ . بىر جۈپ ئاق قۇنىڭ سۆيگۈسىنى ماھىرلىق بىلەن قىز - يىگىتلەر - نىڭ گۈزەل ۋە ساغلام مۇھەببىتىگە باغلاپ لىرىكا قىلغۇچى سۈببىكىتىڭ تۇرمۇش قارشى ، بولۇپمۇ مۇھەببەت قارشىنى شېئىرغا سىڭدۈرۈۋېتىدۇ .

بۇنىڭلىق بىلەن كىتابخانلارنىڭ تەسەۋۋۇرى قاناتلىنىپ ، لىرىكىدىكى ھېسسىيات بىلەن گىرەل - شىپ ھېسسىياتنىڭ بۇزغۇنلىرىنى ھاسىل قىلىدۇ . ئۈچىنچى ، ئابدۇكېرىم خوجىنىڭ شېئىرلىرىدا بايان ۋە مۇھاكىمىلەر ھەمىشە ئوبراز ئارقىلىق ئىلگىرى سۈرۈلىدۇ .

مەسىلەن: « باھار ناخشىسى » ناملىق چوڭ ھەجىملىك شېئىردا يېقىنقى يىللاردا ئېلىمىزدە يۈز بەرگەن زور ۋەقە ۋە ئىجتىمائى ئۆزگىرىشلەر تارىخىنىڭ قەدىمى سۈپىتىدە تەپسىلى بايان قىلىنغان . بىراق بۇ بايانلار بەزىبىر شائىرلارنىڭ شېئىرلىرىدىكىدەك ماقالىنىڭ بايانغا ئوخشاش قۇرۇقتىن - قۇرۇق ئەمەس بەلكى ئىچكى باغلىنىشلىققا ئىگە ئوبرازلار ۋە ئوبرازلىق ئوخشىتىش ، ئوبرازلىق تىل ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلغان . شېئىردا « 4 كىشىلىك گۇرۇھ » يوقىتىلغاندىن كېيىن پارتىيە ۋە ھۆكۈمىتىمىزنىڭ تاغدەك دۆۋىلىنىپ كەتكەن ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى ، خاتا ئەنئەنىلەرنى ، « سول » چىل پىكىر ئېقىملىرىنى ، قىسقىسى ناھايىتى كۆپ ۋە مۇرەككەپ مەسىلىلەرنى بىر - بىرلەپ توغرا ھەل قىلغانلىقىنى باھار بىلەن ئاندىن ئىبارەت ئوبرازلىق ۋاسىتىلەرنىڭ مۇناسىۋىتى ئارقىلىق بايان قىلىدۇ .

... ..

كەلدى باھار بۇ يىل بۆلەكچە تېز ،

ھەر قەدەمدە قالدۇرۇپ يېڭىچە ئىز .

كەلدى زەر تاغاققا تاراپ چېچىنى ،

ئۆردى چىقىرىپ ، تۈزەپ چىڭشىنى .

بولدى غايىپ قار - قىرولار چېچىدىن ،

ئەكس ئەتتى نەۋ باھارمۇ يېشىدىن ...

بۇ خىل ئالاھىدىلىك ئابدۇكېرىم خوجىنىڭ ھەممىلا شېئىرىدا دېگۈدەك روشەن ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ . ئۇنىڭ شېئىرلىرىدا بايان ۋە مۇھاكىمىلەردىن باشقا شېئىرى پىكىرلەرمۇ ۋاسىتىلىق ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ ۋە يورۇتلىدۇ . ئۇنىڭ شېئىرلىرىدا مۇشۇنداق خۇسۇسىيەت بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭ شېئىرلىرى شۇئارۋازلىق ، قىلىپۋازلىق خاھىشىدىن يىراقتا تۇرالايدۇ . 1961 - يىلى يېزىلغان « سا - ۋاق » ناملىق شېئىرىدا بۇ ئالاھىدىلىك روشەن ئەكس ئېتىلگەن . ھارۋۇغا قېتىلغان ئىككى ئاتنىڭ ئىچىدە جەرەن ئات نېشىكە قامچا يېمەيدۇ؟ نېم ئۈچۈن قامچا پەقەت قاشقا ئاتنىڭ قۇلاق تۇۋىدىلا ئوينايدۇ؟ سەۋەبى قاشقا ئات گام تېز يۈگۈرۈپ ، گام سۆرۈلۈپلەپ ھارۋۇنى ھەمىشە ئوڭغىلا ئەپقاچىدۇ . شائىرنىڭ ئىجادىيەت مۇدداسى ئەلۋەتتە ھارۋۇنىڭ قانداق ماڭغانلىقىنى تەسۋىرلەپ بېرىش ئەمەس ، بەلكى سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە قۇرۇلۇشتا گام ئوڭدىن ، گام سولدىن چىقىپ يولمىزغا توسالغۇ بولۇۋاتقان ئىدىيىۋى خاھىشلارنى ۋە شۇنداق كىشىلەرنى قامچىلاش . كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى ، شائىر ئالدىنقىسىنى كېيىنكى پىكىرلىرىنى يوقۇتۇشنىڭ ۋاسىتىسى قىلغان . بۇ شېئىردا پىكىرلەر يالىڭاچ ھالەتتە ئەمەس بەلكى ئوبرازدىن تون كەيگەن . شۇڭا شېئىر مۇۋاپىقىيەتلىك چىققان .

ئابدۇكېرىم خوجىنىڭ شېئىرلىرىدىكى تەسۋىر -

لەر مەيلى ئۇ پورتىرت تەسۋىرى بولسۇن ياكى تەبىئەت تەسۋىرى بولسۇن ۋە ياكى كەيپىياتنىڭ

دى . تۇرمۇشقا سادىق ئابدۇكېرىم خوجىمۇ مۇنۇ تېمىدا بىر قانچە پارچە شېئىر يازغان ئىدى . بۇ تېمىدىكى شېئىرلارنىڭ ئىچىدە « پويىز كەلدى » شېئىرىنى مۇۋاپىقىيەتلىك چىققان دەپ قاراشقا بولىدۇ . بۇ شېئىرنى ئەينى دەۋردىكى ئىجادىيەت رامكىلىرىدىن ، قۇرۇق شۇئارۋازلىقتىن خالى قىلىپ بەلگىلىك ئىجادىلىققا ئىگە قىلغان نەرسە باشقا ئەمەس بەلكى لىرىكا ئىچىدىكى باياننىڭ ئوبرازلىق ۋە جەلىپكار بولغانلىقىدۇر .

ئابدۇكېرىم خوجا پويىزنىڭ كېلىشىدىن ئىبارەت يېڭىلىقنى بەزى شائىرلاردەك ۋەقەنىڭ جەريانىنى قۇرۇقتىن - قۇرۇق سۆزلەپ بېرىش ۋە بىۋاسىتە لىرىكا قىلىش بىلەن ئەمەس شېئىردىكى لىرىكا ئوبرازلىق بايانىنى قىستۇرۇش ئارقىلىق ئىپادىلىگەن .

« چاڭ تويغا قانچە قېتىم يېقىلدىمكىن ،
بىر ئىلاج قىپ يېتىۋالدىم بوسۇغغا .
چاپسان يۈگۈر جېنىم ئاپا ، كەچ قالسەن ،
كەچ قالسەن يەتكىچە »

كىچىككىنە ئايچامالنىڭ قەلبىگە پاتىمايۋاتقان خۇشاللىقى ، ھاياجىنى پۈتكۈل شىنجاڭ خەلقىگە ئورتاقتۇر . بۇ ھەقتە بىز كۆپ سۆزلىمىسەكمۇ يۇقىرىقى مىسرالاردىكى كەيپىيات بۇنى يېتەرلىك ئىزاھلىيالايدۇ .

ئانىنىڭ قىزىغا ئەگىشىپ چاپىنىنى كىيىشكىمۇ ئۈلگۈرلەمەي ئىشكىلەرگە سوقۇلغان پىتى بوران كەبى يۈگۈرۈپ ۋوگزالغا بېرىپ پويىزنى كۆرگەن چاغدىكى قىياپىتى :

« كۆزى بىلەن سۈمۈرەتتى پويىزنى ئۇ ،
كېرىگىنى سوقۇشتۇرماي بىر - بىرىگە .
لەۋلىرىدە ئوينار ئىدى تەبەسسۇمى ،
ئەمما يېشى دۈگىلەيتتى كېرىگىدە »

دېگەن مىسرالاردا ئاجايىپ يۇقىرى بەدىئى ماھارەت زىمىنىدە سۈرەتلەنگەن . كلاسسىكىلىرىمىزنىڭ ياخشى شېئىرىدا « سۈرەت بار » دېگىنى بۇنىڭدىن ئارتۇق بولماس .

بولسۇن ھەممىسىلا ئوبرازلىق بولغاچقا تەسۋىرلەمەكچى بولغان ئوبيېكت جانلىق ۋە يارقىن ھالدا يورۇتۇلىدۇ . بۇنىڭغا مىساللار بەك كۆپ . بىز پەقەت « قۇلىقىمدا قالدى » دېگەن شېئىرنىلا كۆرۈپ ئۆتەيلى .

بۇ شېئىردا گۈزەللىك شەيداسى بولغان لىرىكا ئوبراز « مەن » نىڭ بۇلبۇل ناۋاسىغا مەپتۇن بولۇپ ئۆزىنى يوقىتىپ قويغان ھالىتى مۇنداق تەسۋىرلەنگەن .

.....

شايتۇل شېخىدا بۇلبۇلنى كۆردۈم ،
مەن ئۇنى قول ئەمەس تۇتتۇم كۆز بىلەن .
چۆڭلەپ كېتەلمەي قالدىم ئاخىرى -
بۇلبۇلغا مەن ئۆزۈم تۇتۇلۇپتەن .

قۇرغۇرنىڭ ناخشىسى شۇنداق بولامدۇ ؟
بېغىدىن سۇغۇرۇپ يۈرەكنى ئالدى .
ئالدى - دە ، ئۇچتى ئېتىلغان ئوقتەك ،
ناخشىسى ھېلىمۇ قۇلىقىمدا قالدى ..

« مەن » نىڭ بۇلبۇل ناۋاسىغا مەھلىيا بولۇپ كېتەلمەي تۇرۇپ قالغان ۋاقىتتىكى نازۇك ھېسسىياتى بولۇپمۇ « مەن ئۇنى قول ئەمەس ، تۇتتۇم كۆز بىلەن » ، « بېغىدىن سۇغۇرۇپ يۈرەكنى ئالدى » دېگەندەك كۈچلۈك ئوبرازچانلىققا ئىگە مىسرالاردىن شەكىللەنگەن دەل جايدا بېرىلگەن تەسۋىر ئارقىلىق توغرا سۈرەتلەنگەن .

ئابدۇكېرىم خوجا شېئىرلىرىدا لىرىكا ئىچىدە ئىپىكا (بايان) ئەپلىك ئورۇنلاشتۇرۇلغاچقا لىرىكا بىلەن لىرىكا مۇھاكىمە يىلتىزسىز دەرەخكە ئوخشاپ قالماستىن ئىشەنچلىك ئاساسقا ئىگە بولالايدۇ . بۇ مىسال ئۈچۈن 1960 - يىلى يېزىلغان « پويىز كەلدى » شېئىرى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتەيلى .

شىنجاڭغا پويىزنىڭ كېلىشى خەلقىمىزنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدىكى چوڭ ۋەقە . بۇ رېئاللىق نۇرغۇن شائىرلىرىمىزنى تېما بىلەن تەمىنلىگەن ئى

ئادەم نېمە ئۈچۈن كۈلۈپ تۇرۇپ يىغلايدۇ؟
 ھەم كۈلدۈرگەن ھەم يىغلانغان نېمە ئۇ؟
 بۇنىڭ جاۋابى پەقەت بىرلا — خۇشاللىق.
 خۇشاللىق ئىلكىدىكى ئانا پۈتۈن ۋۇجۇدى
 بىلەن پويىزغا تەلپۈنىدۇ. كۆزلىرى بىلەن پويىزنى
 سۈمۈرىدۇ. بۇ كۈبىلىتىكى «كۆزى بىلەن سۈمۈ-
 رەتتى پويىزنى ئۇ» دېگەن مىسرانىڭ ئىجادلىقى
 دا گەپ يوق. شائىر بۇ يەردە «تەلمۈرۈپ قار-
 دى»، «زوقلىنىپ باقتى» مۇشۇ خىل كەيپىياتنىڭ
 تەييار ئىبارىلىرىنى ئىشلەتمەي شېئىرى تىلىنىڭ ئى-
 جادىلىقىغا ئىرىشكەن.

بۇ مىسرا ئۇ قىياپەت، ھەرىكەتنىڭ بەدىئى
 كارتىنىسى بولۇپلا قالماي كۈچلۈك ھاياجان بى-
 لەن قاناتلانغان ئىچكى ھېسسىياتنىڭمۇ سۈرىتى-
 دۇر. بۇلاردىن باشقا ئوخشىتىش، جانلاندى-
 رۇش، سېلىنىش، قاتارلىق كۆپ خىل ئىستىلى-
 تىكىلىق ۋاسىتىلەرنىڭ ماھىرىلىق بىلەن قوللىنىلىشى-
 مۇ، تىلىنىڭ يۈمۈرلۈك، ئوبرازلىق، ئاددىي -
 ساددا بولۇشىمۇ ئۇنىڭ شېئىرلىرىنىڭ بەدىئى خۇ-
 سۇسىيەتلىرى قاتارىدا تىلغا ئېلىشقا ئەرزىدۇ.
 يەنە بىر خۇسۇسىيەت ئۇنىڭ شېئىرلىرىنىڭ
 يۈمۈرلۈك، كومىدىيىلىك بولغانلىقىدۇر.

«قىز قۇۋاردا» (1961 - يىل) شېئىردىكى
 كومىدىيە قىز بىلەن يىگىت، بوۋاي ۋە موماي توغ-
 رىسىدىكى تۇرمۇش چىنلىقى ۋە ھايات مەنتىقىسىگە
 ئۇيغۇن تەسۋىرلەردىن بىز ئىنتايىن قىزىقارلىق
 تۇرمۇش كومىدىيىسىنى كۆرگەندەك بولىمىز.
 قىز يىگىتنى قوغلاپ يەتكەن تۇرۇقلۇق نېمىش
 قا قامچىلىمىدى؟ ئەكسىچە قامچا نېمىشقىدۇر قول
 دىن سىرىلىپ چۈشۈپ كەتتى.

بۇنىڭدىكى سىردىن خۇشنىلىق مۇناسىۋەتتە
 كى چال بىلەن موماي ئەلۋەتتە خەۋەرسىز. لېكىن
 كىتايخان بۇ كومىدىيەدىن ئىختىيارسىز كۈلۈپ

تاشلايدۇ.

گەرچە شائىر شېئىرنىڭ ئاخىرىدىكى رىتورىك
 سوراق ئارقىلىق تېپىشماق ئېيتقان بولسىمۇ لېكىن
 كىتابخاننىڭ كۈلكىسىدە سىرنىڭ يەشمىسى يوق
 دەپ كىم ئېيتالايدۇ؟

بىزنىڭ كۈلكىمىز تېپىشماققا بېرىلگەن جاۋاب
 بولىدۇ ئەلۋەتتە، ئابدۇكېرىم خوجىنىڭ شېئىرى ئى-
 جادىيىتى يۇقىرىدا شەرھىلىگىنىمىزدەك بەدىئى خۇ-
 سۇسىيەتلەرگە ۋە ئارتۇقچىلىقلارغا ئىگە.

شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئابدۇكېرىم خوجا بولۇپ
 مۇ ئۆز ئىجادىيىتىنىڭ 1 - باسقۇچىدا «سول»
 چىللىق زورلاپ تاشقان رامكىلاردىن قۇتۇلۇپ كې-
 تەلمىدى. شۇنچا ئۇنىڭ بەزى شېئىرلىرى مۇئەييەن
 تارىخىي چەكلىمىلىكتىن، دەۋرنىڭ چەكلىمىلىكلىرى-
 دىن خالى بولالمىدى.

قىسمەن شېئىرلىرىدا تىل ئىشلىتىشتە قايىپ،
 ۋەزىننىڭ ئېھتىياجغا قاراپلا «ياخشىك بولمۇر»،
 («يامغۇر ياققاندا» شېئىرىدا)، «شۈيدىيەن-
 دىن ئۆتۈپ سۇ» («ئايشەم ۋە سۇ» شېئىرىدا)،
 «كۆيدى ھەق ۋە كۆيدى دۇرۇس، كۆيدى جۇڭخۇا»
 - پۈتكۈل ئولۇس» («ئاڭلا سۆزۈم» شېئىرىدا)
 دېگەندەك خەنزۇچە ۋە باشقا تىلدىكى سۆزلەرنى
 ئىشلىتىش، ئارىلاپ سۆزلەرنى بۇزۇپ كەتمۈك قى-
 لىپ ئىشلىتىش، تىلدا راۋانسىزلىققا يول قويۇش
 قاتارلىقلار شائىر ئىجادىيىتىدە ساقلانغان نۇق-
 سانلار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. دەرۋەقە بۇ نۇق-
 سانلار ئۇنىڭ ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ تەرەققىياتى
 ئۈچۈن بىر ئۇمۇر ئىزدىنىپ ياراتقان نەتىجىسى
 ئالدىدا پەقەت تىلار قىسمەنلىكتىن ئىبارەت خالاس.
 بىز ئىشىنىمىزكى ئۇنىڭ ئىجادىيەت تەجرىبىلىرى بو-
 لۇپمۇ تىنپاي ئىزدىنىش روھى كېيىنكىلەرگە زور ئىل-
 ھام بېغىشلاپ يەنىمۇ زور نەتىجىلەرنىڭ قولغا كېلى-
 شىگە سەۋەب بولىدۇ.

لېۋ تولستونىڭ « نامرات كىشىلەر » ھېكايىسى توغرىسىدا

ئادىل ئالماس

قازا تېپىشى؛ لېنانىڭ تۇل خوتۇننىڭ يېتىم قالغان بالىلىرىنى بېقىۋېلىشى، لېنانىڭ يولدىشى قايمىپ كەلسە جاجىسىنى بېرىدىغانلىقىدىن ئەندىشە قىلىشتەك زىددىيەتلىك روھىي ھالىتى؛ يولدىشى قايتىپ كەلگەندىن كېيىنكى ئاقىۋەت ۋاھاكازالار. دولقۇنسىمان ئەسەرلەرنى كىشىلەر ياقىتۇرۇپ ئۆتۈۋېرىدۇ، يۈزەكى ئەسەرلەر كىشىلەرگە ياقمايدۇ. ئاپتور ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى تولسۇ ئاددىي كىچىك ۋەقەلىكنى دەل جايدا تاللاپ ئېلىپ، يۈكسەكلىككە كۆتۈرۈپ، ھېكايىنىڭ سىيۋىتىنى دولقۇنسىمان تەرەققىي قىلدۇرغان.

ھېكايە باشلىنىشى بىلەنلا كىتابخانلارنى بېلىقچىنىڭ كەپسىگە باشلاپ كىرىدۇ، ئايال باش پېرسوناژ لېنانىڭ «چىراق تۇۋىدە، كونا يەلگەننى ياماۋاتقانلىقى» دىن ئىبارەت مەنزىرىنى كۆرگەندەك بولىمىز، ھەم «بورانىڭ ھوۋىلىشى»، «دېڭىز دولقۇنىنىڭ شاۋقۇن سېلىشى» نى زەڭ قويۇپ ئاڭلىغاندەك بولىمىز. بۇ يەردىكى بىر نەچچە يۈزەكى تەسۋىردىن باش پېرسوناژنىڭ تۇرمۇش مۇھىتى بارلىققا كېلىپ، كىتابخانلارنىڭ خۇددى شۇ تۇرمۇش مۇھىتى ئىچىدە تۇرىۋاتقان دەپ بولىدۇ. ئاپتور ئارقىدىنلا «ئۆي ئىچى گويا باھاردەك ئىللىق ئىدى» دېگەن سۆزلەر ئارقىلىق گەرچە بېلىقچىنىڭ ئائىلىسى نامرات بولسىمۇ، بىراق، ئۆي ئىچىنىڭ ئىللىق ئازادلىكى، ئۆي ئىچى پاك - پاكىزە سۈپۈرۈلگەنلىكى، ئوت يالقۇنىدىن تەكچىدىكى قاچا - قۇمۇچىنىڭ پارقىراپ تۇرغانلىقى، ئاپپاق چىمىلدىقتىن ئورالغان

لېۋ تولستونى تىلغا ئالسا، كىشىلەر تەبىئىي ھالدا ئۇنىڭ «ئۇرۇش ۋە تېجلىق»، «ئانا كارىنا»، «تېرىلىش» قاتارلىق ئۆلەس ئەسەرلىرىنى ئەسكە ئالىدۇ، شۇنداقلا ئۇنىڭ چاقىنىپ تۇرغان ھېكايىلىرىنىمۇ ئەسكە ئالىدۇ. ئۇنىڭ «نامرات كىشىلەر» ناملىق ھېكايىسى ئادىر ھېكايىلىرىدىن بىرى بولۇپ، بۇ ھېكايە روس ئەدەبىياتى - سەنئەت غەزىنىسىدىكى كۆزنى چاقىتىپ تۇرىدىغان گۆھەرلەرنىڭ بىرىدۇ.

«نامرات كىشىلەر» ناملىق بۇ ھېكايىدا ئاتاغلۇق شەخسلەر يوق ۋە ناھايىتى جىددىي ۋە قەللىمۇ، كۆرىنىشلەرمۇ يوق. ئاپتور بېلىقچى ئەر - ئايالنىڭ خوشنىسىنىڭ ئىككى يېتىم بالىسىنى بېقىۋالغانلىقىدىن ئىبارەت بۇ تىپىك ۋەقەنى مەزكۈرلەشتۈرۈپ تەسۋىرلەش ئارقىلىق نامرات كىشىلەرنىڭ ئاليجاناپ پەزىلىتىنى مەدھىيەلەپ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ مەنئىي دۇنياسىنىڭ گۈزەللىكىنى ئىپادىلىگەن.

بۇ ھېكايىنىڭ سىيۋىتى تاق لىنىيە بىلەن تەرەققىي قىلىدۇ، ئاپتور باش تېمىنى چىڭ تۇتۇپ، ئىنچىكە تاللاپ، ھېكايىنى ئىنچىكە دائىرە ئىچىدە چەكلىگەن: ۋاقىت - بىر قاراڭغۇ كېچە: ئورۇن - بېلىقچىنىڭ ئۆيى؛ پېرسوناژ - لېنا ۋە ئۇنىڭ يولدىشى. ھېكايىدا پەقەت مۇشۇنداق بىر نەچچە سىيۋىتىنى ئورۇنلاشتۇرغان: بوران - يامغۇرلۇق قاراڭغۇ كېچە؛ لېنا تالغا چىقىپ سەھەردە دېڭىزغا بېلىق تۇتقىلى كەتكەن يولدىشىنىڭ قايتىپ كېلىشىنى كۈتىشى؛ تۇل خوتۇن زىماننىڭ

كارىۋاتتا بەش بالىنىڭ پۇشۇلداپ تاتلىق ئوخلاۋاتقانلىقى قاتارلىقلارنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرىمىز. بۇ يەردە ئاپتور ئورۇنلاشتۇرغان ھەر بىر تەسۋىردە باش پېرسوناژ لېنانىڭ ھاياتلىق ئۈچۈن جاپالىق قان تەر ئەجر قىلغانلىقى ئۈمىدۋارلىق روھى ناھايىتى روشەن گەۋدىلەندۈرۈلگەن. بۇ پەيتتە بېلىقچىنىڭ ئايالى لېنانىڭ كەيپىياتى خۇددىي دېڭىز دولقۇنىدەك تىنچ تاپمايتتى، چۈنكى، يولدىشى تاڭ سەھەردە دېڭىزغا بېلىق تۇتقىلى كېتىپ كەلمىگەندى، شۇڭا ئۇ دەككە - دۈككە يولدىشىنى ساقلاپ: «خۇداغا ئامانەت، خۇدايىم ئۇنىڭغا ئىچىڭىز ئاغرىپ بالا. دىن قۇتۇلدۇرغايىسىز» دەپ ئۆزىگە سۆزلىگىنىچە كىرىستىنى سىزاتتى. كېيىن لېنانىڭ چىن كۆڭلىدىن چىققان سۆزلىرى ئارقىلىق ئۇلارنىڭ نامرات تۇرمۇش ئەھۋالى بايان قىلىندى؛ بالىلىرىنىڭ ھەتتا كىيىدىغان ئايىغىمۇ يوق بولۇپ، قىش - ياز كۈنلىرى يالىڭاچ يۈرىشەتتى. يېشى كە ئاق بولكا تۈگۈل، قارا بولكىمۇ تويغۇدەك يوق ئىدى. «ئۇلار ئاران جان بېقىپ، كۈن كەچۈرىشى تولىمۇ تەسكە توختايتتى». ئاپتور بىرلىقچى ئائىلىسىدىكىلەرنىڭ كىيىم - كىچەك، يەمەك - ئىچمەك، ئۆيى قاتارلىق بىر نەچچە تەرەپلىرىنى ئىنچىكىلىك بىلەن تەسۋىرلەش ئارقىلىق، بىزگە نامرات بېلىقچىنىڭ تۇرمۇش كارتىسىنى سۈرەتلەپ بېرىپ، ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلابتىن ئىلگىرىكى روس ئەمگەكچى خەلقلەرنىڭ تۇرمۇشىنى چىنلىق بىلەن گەۋدىلەندۈرگەن. بۇ سىۋىزنىڭ راۋاجلىنىشى ئۈچۈن تولۇق ئاساس يارىتىپ بەرگەن. ئاپتور ئارقىدىنلا زىماننىڭ ئالدىلىشىنىڭ ئىچىنىشلىق سەرگۈزەشتىلىرى، لېنانىڭ قىلچىمۇ ئىككىلەنمەستىن ئىككى يېتىم بالىنى بېقىۋېلىشى قاتارلىقلاردىن باشلىغان. بۇ ھەرىكەت

لېنانىڭ مەنئىيىسى دۇنياسىنى ئىپادىلەپ بەرگەن. بۇنىڭدىن بىز ئۇنىڭ ئاق كۆڭۈل گۈزەل قەلبىنى كۆرۈپ ئاللايمىز. بالىنى ئۆيگە ئېلىپ كەلگەندىن كېيىن، بالىنىڭ ئىچكى دۇنياسىدا كۈرەش پەيدا بولغان. بىراق، ئاپتور بۇ جەھەتتە كۆپ تەسۋىرلەپ ئولتۇرماي، پەقەتلا «ئۇنىڭ يۈرىكى دۇبۇلدەپ ئۇراتتى»، «ئېمىشقا ۋە ياكى نېمە ئۈچۈن مۇشۇنداق قىلغانلىقىنى ئۆزۈم بىلمەيتتى»، «يەنە ئۇ قىلىشقا بولمايدىغان ئىشنى قىلىدىمۇ يا؟» دەپ تەسۋىرلەپ، ئىلگىرىلىگەن ھالدا كىتابخانلارغا ئۇنىڭ قەلب دۇنياسىنى ئېچىپ بېرىدۇ، ئۇنىڭ ھەرىكىتى يولدىشىنىڭ رۇخسىتىدىن ئۆتمىگەن، شۇنىڭ بىلەن تۇرمۇشى تېخىمۇ ئېغىرلىشىدۇ، شۇڭا، «ئۇنىڭ يۈرىكى دۇبۇلدەپ تۇراتتى». لېنانىڭ ئىدىيىسى ھېسسىياتىنى مۇشۇنداق ئىپادىلەش ئەقىلگە مۇۋاپىق بولۇپ، ھەم چىنلىق تۇيغۇسى پەيدا بولىدۇ. «يېتىم بالىنى بېقىۋېلىش» تەك بۇ تىپىك ۋەقە ھېكايىنىڭ سىۋىزنى تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەن؛ بەش بالىنى بېقىش «بۇ ئوينىشىدىغان ئىش ئەمەس»... «نېمە ئۈچۈن بۇ ئىككى بالىنى ئېلىپ كەتكەندىن مەن؟ ئۇ چوقۇم جاجامنى بېرىدۇ؟! ئۇ بولسىمۇ مېنىڭ گۇنايم، مەن تاياق يېيىشكە ھەقلىق ياق، قايتىپ كەلمەسە تېخىمۇ ياخشى بولاتتى» لېنانىڭ ئىچكى دۇنياسىدىكى زىددىيەت مۇنولوگ ئارقىلىق بېرىلگەن بولۇپ، ھېكايىنىڭ سىۋىزنى يەنە بىر دولقۇنغا كۆتۈرگەن، بۇنى بىر دولقۇن پەسەيمەي تۇرۇپ يەنە بىر دولقۇن كۆتۈرىلگەن دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. لېنانىڭ ئوبرازى جانلىق بولۇپ، قەغەز دە جانلىق كارتىنا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. لېنا تەققەز زالىق بىلەن يولدىشىنىڭ قايتىپ كېلىشىنى كۈتەتتى، مۇشۇ پەيتتە يەنە يولدىشىنىڭ قايتىپ كېلىشى

قىلايلى ، بىز ئۇزۇندىن بىرى چىداپ كۈن كەچۈرىۋاتىمىز ، بۇندىن كېيىن يەنىمۇ چەدايمىز ، چاققان بېرىپ ئېلىپ كەل ! » بۇ يەردە پەقەت بېلىقچىنىڭ چىرايى ئۆزگىرىشى بىلەن تىلى قاتارلىق جەھەتلەردىن ئۇنىڭ بەئەينى ئۆز ئوبرازىنى گەۋدىلەندۈرگەن . « ئۇلار مۇشۇ يەردە » ، دەپ لېنا چەملىدىقنى ئېچىپ كۆرسەتتى . ھېكايە مۇشۇ يەردە بىردىنلا بۇرۇلۇش نۇقتىسىدا ئاياغلىشىپ ، كىتابخانلارغا تۈگمەس ئەسلىش ئىمكانىيەت قالدۇرغان . بۇنداق تۈگۈننى ئىنچىكە ئويلاپ كۆرسە ، بۇنى كىشىلەر تولىمۇ ئەقىلگە مۇۋاپىق ، رىيالىققا ئۇيغۇن دەپ ھېس قىلىدۇ . چۈنكى بېلىقچىمۇ لېنا دەك گۈزەل قەلبىگە ئىگە بولۇپ ، لېنانىڭ گەۋدىلىنىشى بىلەن بېلىقچىنىڭ ئوبرازى تېخىمۇ يۈكسەكلىككە كۆتۈرۈلگەن .

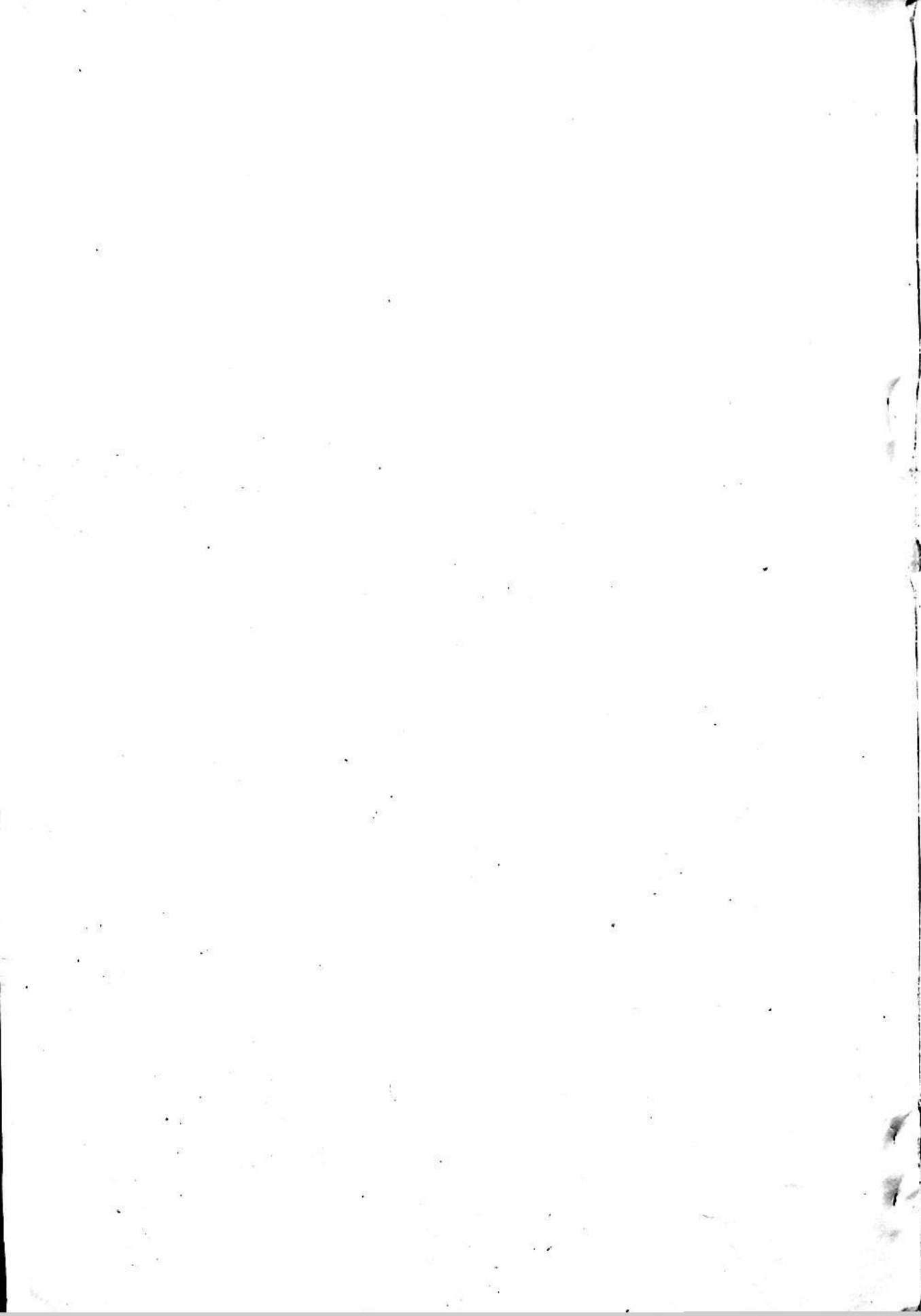
« نامرات كىشىلەر » ھېكايىلارنىڭ ئۈلگىسىدۇ . ئۇ بىزگە ھېكايىنى قىسقا ، يەنىمۇ قىسقا يېزىش ؛ مەركەزلىك ، يەنىمۇ مەركەزلىك يېزىش كېرەكلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ . بۇنىڭ ئۈچۈن سىۋىزنى ئىنچىكەلىك بىلەن تاللاش كېرەك ، پەقەت مۇشۇنداق قىلغاندىلا ، ئاندىن ھېكايىنى قىسقا يازغىلى بولىدۇ .

تولىستوينىڭ « نامرات كىشىلەر » ناملىق ھېكايىسى تاكامۇللاشقان بەدىئىي جەلپ قىلىش كۈچى بىلەن « نامرات كىشىلەر » نىڭ گۈزەل قەلبىنى مەدھىيلىگەن . بۇ گۈھەر بۈگۈنكى كۈندىمۇ ئۆزىنىڭ تولۇق رېئالىستىك قىممىتىنى يوقىتىپ قويمايدۇ .

شىدىن قورقاتتى . كۈتۈشتىن تارتىپ تاكى قور-قۇشتەك بۇ زىددىيەتلىك روھى ھالەت لېنانىڭ ئىجتىمائىي مەۋقەسى ۋە خاراكتېرىگە تامامەن ماس كېلىدۇ . بەزىلەر : « پىسخىكا تەسۋىرى - ئۆتكۈر ئاناتومىيە پىچىقدۇ » دەيدۇ . تولىستوي مۇشۇ پىچاق بىلەن لېنانىڭ ئىچكى دۇنياسىنى ئىنچىكە ئويراتسىيە قىلغان ، شۇنىڭ بىلەن بىللە ھېكايە سىۋىز تەرەققىياتىنى كولمىناتسىيەگە كۆتۈرۈش ئۈچۈن تولۇق تەييارلىق ھازىرلىغان .

تولىستوينىڭ قەلىمى ئاستىدىكى بېلىقچى دەل ھېكايىنىڭ كولمىناتسىيەسىدە مەيدانغا كەلگەن ، گەرچە تەسۋىرلەر كۆپ بولسىمۇ ، ئەمما كىشىگە ئۆچمەس تەسىر قالدۇرىدۇ . بېلىقچى تاڭ سەھەردىلا دېمىزغا بېلىق تۇتقىلى كېتىپ « ئۇنى پالاكەت باستى » ، ھېچنېمە تۇتالماي « تېخى تورى چۈۋۈلۈپ كەتتى » بۇ ئۇلارنىڭ نامرات ئائىلىسىنى تېخىمۇ مۇھىتچىلىققا چۈشۈرۈپ قويدى . بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا ، بېلىقچى زىمما قازا تېپىپ ئىككى بالىسىنى قالدۇرۇپ كەتكەنلىكىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن ، ئۇ « قوشۇمىسىنى تۇردى - دە » ، « چىرايى ئۆزگىرىپ جىددىي تۈسكە كىردى » ، ئاپتور ئۇنىڭ چىرايىدىكى ئۆزگىرىشلەرنى تۇتۇپ تۇرۇپ ، ئىچكى دۇنياسىدىكى زىددىيەتلەرنى گەۋدىلەندۈرگەن - بالىلارنى ئۆيىگە ئېلىپ كېلىش ، كېرەك ، بىراق ، بۇندىن كېيىنكى كۈننى قانداق ئۆتكۈزۈش كېرەك ؟ « بۇ بىر ئىشتە » ، ئايالى بىلەن مەسلىھەتلىشىشى كېرەك ئىدى . ئۇ ناھايىتى تېز قارار چىقىرىدۇ ، « ئۇلارنى قايتۇرۇپ كېلەيلى ، ئۇنداق بولمىغاندا جەسەتنىڭ يېنىدا قانداقمۇ « قورقماي ياتالايدۇ ؟ شۇنداق

مۇشتىرلار دىققىتىگە :

«شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» نىڭ ئۇيغۇرچىسى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئىجتىمائىي پەن ساھەسىدىكىلەر بىرلەشمىسى تەرىپىدىن نەشر قىلىنىپ ، مەملىكەت ئىچىگە ئاشكارا تارقىتىلىدىغان رەسىملىك ئىلمىي ژۇرنال . بۇ — پەلسەپە ، مائارىپ ، تارىخ ، مەدەنىيەت ، ئىقتىساد ، قىل ، ئەدەبىيات — سەنئەت ، پەن — تېخنىكا ، دىن ۋە ئەخلاق ، باشقۇرۇش ۋە باشقا تارىخىي ئىشلىرى بويىچە ئالىم — مۇتەخەسسسلەر ۋە باشقا ھەۋەسكارلارنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىنى ، دۇنيا بويىچە بارلىققا كېلىۋاتقان كۈندىلىك تۇرمۇش ھەم خىزمەتلىرىمىزگە مايىك بولىدىغان كەشپىيات ھەم ئىختىرا لايىھىسى ئىختىرام تونۇشتۇرۇپ ، ئىلىم — پەننى گۈللەندۈرۈش ، خەلقنىڭ ساپاسىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن ئۈنۈملۈك خىزمەت قىلىدىغان يېڭى بىر بىلىم مۇنبىرى . ھەر بىر ئويغاق ئادەم ئۈچۈن ئىقتىساد ، تېخنىكا ئەقىللىق ، يىراقنى كۆرىدىغان ، زامانغا ماس ئادەم بولۇش جاھاننامىسى . بۇ ژۇرنال مىزنى دانايى — دانىشمەن ئالىملار ، پىرى — ئۇستازلار ، ھەققانىي ئىلىم چولپانلىرى ، سەنئەتكارلار ، ئۇلۇغ ھەكىم ھەم پىسخولوگلا بىلەن ئۈلپەتلەشتۈرۈپ ، قەدىمىزنى رۇسلاپ زاماندا بىر قەدەم پىسخىكىلىرىغا ياردەم بەرەنە كېچى ، ژۇرنىلىمىزنىڭ بىر يىللىق ساتلىرىغا 8.00 يۈەندىن ياكى خالىغان بىر سانغا 2.00 يۈەندىن تۆلەپ مۇشتىرى بولغايىسىز .

بۇل ئەۋەتىدىغان ئادرېسى : ئۈرۈمچى «يەنئەن» يولى 46 - قورو .

«شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» ئۇيغۇر تەھرىر بۆلۈمى

ئالاقىلاشقۇچى : ئاپسۇچىڭ

《新疆社科论坛》
全国公开发行

《شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى》
مەملىكەت بويىچە ئاشكارا تارقىتىلىدۇ

شۇ ئۇ ئار ئىجتىمائىي پەن ساھەسىدىكىلەر بىرلەشمىسىنىڭ نەشر ئەيكارى

ئۈرۈمچى شەھەرلىك مىللىي باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى

مەملىكەت ئىچىدە دىرلىككە كەلگەن نومۇرى : I/CN65—1147/C

يۈچىن تارقىتىلىش مۇشتىرى بولۇش نومۇرى : 58—137

ئۈرۈمچى شەھەرلىك يۈچىن ئىدارىسىدىن تارقىتىلىدۇ . مەملىكەتنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا مۇشتىرى قوبۇل قىلىدۇ

بۇ ساننىڭ مەسئۇل مۇھەررىرى : ئىسلامجان شېرىپ ، قەيسەر قەييۇم
باھاسى : 2.00 يۈەن

ئورنى : ئۈرۈمچى يەنئەن يولى 46 - قورو ، يۈچىن نومۇرى : 830001

تېلېفون : 2861273 تېلىگرامما : 3027

مۇئاۋىنى ئوبۇلقاسىم ئەمەت لايىھىلىگەن